

Tartalom

LIX. ÉVFOLYAM, 10. SZÁM

2005. OKTÓBER

PÁLYI ANDRÁS: Édes hármásban	3
GERGELY ÁGNES: Altatás után	16
BOGDÁN LÁSZLÓ: Robert Browning a tengeren, Ahab kapitány hajóján	17
FERDINANDY GYÖRGY: A csapat	23
TŐZSÉR ÁRPÁD: Keresztút (Molnár Albert, miután az ördög Prágában bécsi katedrával és pápistasággal kísértette, visszaindul Altdorfba)	27
STAAR GYULA: A székek fizikusa (Beszélgetés Toró Tiborral, Akadémiánk külső tagjával)	29

TANULMÁNY

IMRE LÁSZLÓ: Németh László és a XXI. század	46
FRIED ISTVÁN: Megold(hat)atlan (?) kérdések a szöveg, a medialitás és a filológia körül (Széljegyzetek Kulcsár Szabó Ernő könyvéhez)	50
OLASZ SÁNDOR: Messe Szexárdique (Baka István Szexárdi mise című regénye mint látomásos prózai szöveg)	69

KRITIKA

KOLOZSI ORSOLYA: A gyerek szerint a világ (Rakovszky Zsuzsa: A hullócsillag éve)	74
BÓNUS TIBOR: Az irodalmi narratív felszámolása (Hárs Endre Én – túl a nyelven c. könyvéről)	80

„A Tisza-parton mit keresek?”

HOLLÓSI ZSOLT: „Meg kell próbálnunk minden erővel
felmutatni az igazi értékeket” (Beszélgetés Pál József
irodalomtörténésszel) 89

Szerkesztői asztal a belső borítón

ILLUSZTRÁCIÓ

LIPTÁK GYÖRGY grafikái a címlapon, a 15., 22., 45., 68.
és a 73. oldalon

DIÁKMELLÉKLET

LENGYEL ZOLTÁN: Az igazság félreértelmezései
és a tanúság lehetősége Franz Kafka regényvilágában

GERGELY ÁGNES

Altatás után

*Mikor a dzsungel mélyi álom
átér a tekergő liánon,
és mert kitölti a tudattalan,
ideje, titka sincs, csak útja van,
csak útja van, és az is úttalan,
kifosztott fénysáv, és boldogtalan,
szótlan erősség, úgy őrzi a mát,
mint halott kicsinyét az elefánt,
álom és álom lassan összenyit,
egymásba csúszik tér felett a sík,
lenn kanyarog felhő és aljnövényzet,
mint harsona, a fénytelen enyészet
valamit szól, jövendöl, eltalál,
nincs végítélet, most még nincs halál,
most még lüktető rangja van a sebnek,
a sebes ágak még egyenesednek,
a fatörzs roppan, roppanni való,
lehet árbocrúd, felhőkarcoló,
hat hét, egy ezredév, és visszaállt
az idő, és a kifosztott halált
elemészt a titok, hogy a fény
átüt egyre a liánok helyén,
és nem ködli le, most még, a sötét
az elefántok emlékezetét.*

BOGDÁN LÁSZLÓ

Robert Browning a tengeren, Ahab kapitány hajóján

„A szürke tenger, fekete táj,
a hold, mint sárga, görbe kés.”

(Browning: Éjszakai találkozó)

1. Rumok Ahabbal

Hullámra hullám. Elisabeth
szólt. Időnként ma is hallom
a portugál szonetteket.
Elszívárog egy nyári alkony
Még együtt voltunk. Felhőkbe vész
hullámok közül kigyúlt arca.
„Ön bánatos, de semmi vész...”
Visszahozhatja álom, stanca?
Repülőhalak seregelnék,
nem nyerhetek soha kegyelmet.
Ahab kapitány rummal kínál.
„Igyon Róbert. Ezt is ott vettem,
régì kocsmánkban, a kínainál.”

2. A tőr

A rum tette? Az átkozott likőr,
amit Ahab rumjára ittam?
Annyit éreztem, megváltoztam.
Kezembe honnan került a tőr?
Egyszerre ott volt. Hátam mögött
patkányok motoztak a falban.

*Hol voltam, hol meg nem is voltam.
 Elisabeth is ott körözött
 a sorok közt, sirva integetett.
 Tőr élén csillant meg a fény.
 Ha lenne egy kevés remény
 megmentene, hiszen szeret.
 Arcomat néztem a törpenge
 hideg tükrében. „Vége! Vége!”*

3. A döglött Moby Dick

*Elaludtam a függőágyban.
 Körémzárult a vörös sikátor.
 Koldusok vettek körül. Fáztam.
 Menekültem a kapitánytól.
 Ahab a fehér bálna után
 indult. Én végleg ott ragadtam.
 Hét egymást követő éjszakán
 Kóvályogtam sikátorokban.
 Egyszerre megláttam a bálnát.
 Míg Ahab üldözte, kifogták
 mások. Rettegve lerajzoltam.
 Jött Ahab. Sirva üvöltötte:
 „Bálnámat az ördög elvitte!...”
 És nem tudtam, hogy a tetthely hol van?*

4. A seholban

*Ott köröztem a sikátorban.
 Egyre Moby Dick szemét láttam.
 Koldusok marcangolták. Álltam.
 s nem tudtam a sikátor hol van?
 Felriadtam és elmeséltem
 a kapitánynak bizarr álmom.
 „Nincs több ily bálna a világon!
 Szelleme tovatűnt az égben.*

*Csakugyan ő volt? Ő lett volna?!
(Ahab krákogott, káromkodott.)
Őt látta volna. Az átkozott
egérutat nyert a seholba?
Meglépett mégis. Mi lesz velem?
Mit csinál Moby Dick nélkülem?”*

5. Vörös sikátorban sárga szamarak

*Ittunk s a vörös sikátorban
hold hajtott a sárga szamarak
köztek, verset unt szavak
kóvályogtak a seholban.
Elisabeth élt. Megérintett.
Üldögtünk a kínainál.
Előbb-utóbb rummal kínál.
Mielőtt utolér a végzet.
Nyomot keresünk. Megszakad, elvész.
Megyünk utána pampán, tengeren.
Álmokon baktatunk át, éjeken.
Szétfoszlunk, ábránd ragad el, szélvész.
Sárga szamarak. Hold hajszol köre,
míg be nem hullunk a gödörbe.*

6. Ahab kapitány, a harmadik pohár rum után

*„Mit beszél Róbert? Arcán zavar.
Hős életének nem lehet vége.
Hallottam meghalt felesége.
Ezért szomorú? Mit akar?
Írjon verseket! Lopja vissza
az alvilágból. Nem kései
a vakremény. Hold kései
marcangolják? Varázslatokba*

*bízzon, mint egykor Orfeusz,
s megint meghátrál Cerberusz.
Miért hallgat? Mért nem felel?
Pokolbéli kísértetek
sem győzik le a verseket.
Ihlete nem hagyhatja el!..."*

7. Fogyó hold

*Ónszürke tenger. Némaság.
Nem segít ima, színlelés.
A hold vöröslő görbe kés.
Megsebezi az éjszakát.
Hőzöngés, elszánt tettetés
sem segít. Elveszett hazák
tornyaiak harangszavát
tépi a szél, hullámverés.
„Megidéztél? Hát itt vagyok.”
Elisabeth jön. Mosolyog.
Könnyei fehér fellegek.
Nincs-szíve szívemért dobog.
Lüktetnek benne verssorok.
Hullámtaréj fölött lebeg.*

8. Atlantisz

*Kézenfogott és kettényílt a tenger.
Atlantisz ott várt, lenn a kékes fényben.
Medúzák, ráják között, észrevétlen
suhantunk el, majd egyszer elmesélem,
de most, kék cápák között lebegve,
ujjbegyét alig érintve, boldog
voltam, azt hiszem. Sírt vagy mosolygott?
Szél nem járta néptelen terekre
értünk. A holt város mozdulatlan*

*nyújtózott el a kéklő kábulatban,
dór oszlopok közt Ahab várt reánk.
Mellette ringott a fehér bálna.
Kapuként setétlett kitátott szája.
Elnyelt bennünket és az éjszakát.*

9. A bálna gyomrában

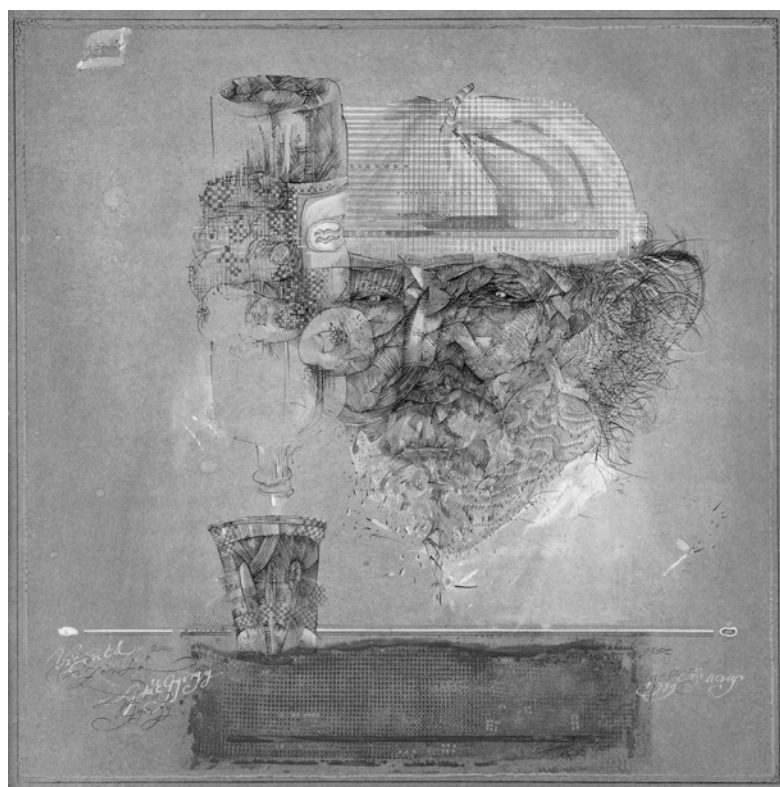
*Hogy Elisabeth, Ahab hova tűnt
nem is sejtettem? Elnyelt a bálna
gyomrának bűzlő, rothadt félhomálya.
Belek alagútján, kiderült,
nehéz előre jutni. Émelyegtem,
elnézve Moby Dick vöröslő máját.
Lüktetett, pulzált, félig elfordulva
haladtam tovább a bűzlő pokolba,
köröttem döglött, szétmarcangolt ráják.
Jónás jutott eszembe, hajdanában
így vándorolt ő is a cet gyomrában.
Innen minden út kifelé vezet.
Sírtam, okádtam, vádoltam magam.
Tudva az önvád itt már hasztalan.
Vonzott Atlantisz. Nagy, kéklő terek.*

10. Hajnal

*Ahab élesztett. „Túl sokat ivott,
iszonyúan berúgott, higgye el.
Sajnálom, Róbert, bárkit megkever
a rum. Álmában sírt, kiáltozott.
A vízbe akart ugrani – lefogtam
Kárt ne tegyen magában – lekötöztem.
Higgye el, nekem sincsen mibe hinnem.
Amíg aludt, én Dickről álmodoztam...”
Hullámok fölött hajnal közelgett.*

*Szóltak szívemben megint a versek.
Hát ennyi volt. Túléltem az éjszakát.
Láttam Atlantiszt. Elnyelt a bálna.
Ismét rájöttem minden hiába.
Elisabethet vártam s a halált.*

2005. február 25–27., április 14.

FERDINANDY GYÖRGY

A csapat

A világban, amibe beleszülettem, még játszottak a gyerekek. Együtt: a kertek alatt mindig volt egy kalyiba, vagy valami sűrű bokor. Egy vén diófa, aminek fészket lehetett rakni az ágaiban.

Nekünk az almásládák illatos léceiből eszkábált házat Jankovszki úr, a kertész. Azokban az időkben nagy, lapos ládákban érkeztek a polgári otthonokba az almák, nagyanyám kiszedegette és sorbaállította őket a szekrény tetején.

A ládákat pedig felhasogatták, amíg csak ez a házépítés eszükbe nem jutott. Mi öcsémrel attól fogva itt, a sufniiban rejtegettük a gyufát és az aranyfilteres virginia-cigarettát. A csúzlit és a házi készítésű bodza-sípót.

És itt alakult meg Fehér Sas csapata. A nagyvilágban akkor már dübörgött a háború, természetes volt, hogy a mi korosztályunk is szövetségeseket keresett.

Nem voltunk sokan, öcsém és Pap Jóska mellett egy Frédi nevű kövér szomszédgyerek. Azt, hogy szomszéd, nem szó szerint kell érteni. Jóska és Frédi lent laktak a Vércse utca sarkán, ott, ahol nem volt se kertész, se villanegyed.

A házak itt egy-egy keskeny üvegverandából álltak, mögöttük pedig szoba, konyha. Hátral budi, elől jégverem. Nagyapa elmagyarázta, hogy nekünk, akiknek több jutott, szeretnünk kell a szegénygyerekeket. Azt ugyan nem mondta, hogy engedjük be őket a kertbe, de hát rácson át szeretni ugye csak moziban lehet.

Jóska görbelábú, girhes fiúcska volt, és tökkopasz. Ebben nem volt semmi különös: kisgyerekkoromban nekem is nullás géppel nyírták a hajam.

Mezítláb mászott be hozzánk, fekete klottgatyában, és nagyokat fütttyentett az ablak alatt. Akkoriban még roskadoztak a gyümölcsfák a hegyoldalon, ő pedig elcsámcsogott a korai cseresznye vagy a kajsziarackfa ágaiban.

– Te, Gyurka! – toppant néha élém. Úgy köll szarni!

Ő volt az egyetlen a környezetemben, aki néven nevezte a dolgokat. Állandó hasmenése volt a cseresznye-idényben. A magokat lenyelte, mint a madarak, azután rendre kitojta őket az orgonabokrok alatt.

Egy szó mint száz, megalakult a csapat. Az eskü szövegét Jóska szavalta el, mi csak utánamorogtuk. Esküszünk az élő Istenre, hogy Fehér Sas csapata – soha egymást el nem hagyja!

Tüzet raktunk, szívtuk az aranyszípkás virginiaikat, néztük a lángokat. Kelenföld felől már egészen közel dübörgött a front.

Azután átcsapott fölöttünk. A villanegyed kiürült, szomszédaink követték a visszavonuló hadsereget. A hegyoldalban csak néhány hozzánk hasonló régi család maradt.

Itt, a romok között alakult újra a csapat. Nagyanyánk háza lett a főhadiszállás, addigra kinőttük már a sufnikat. Őket, az öregeket, a korai cseresznyefa alá temettük, ahol volt egy üres bombatölcsér: nem kellett megásni a sírokat. A kerészek visszaköltöztek vidékre, a kert is gazda nélkül maradt.

Mi pedig összeszedtük a lőszert, a puskákat és a gránátokat. Mindenki tartott tőlünk. Tekintélyt vívott ki magának a csapat.

Még a megszállókkal is beszélő viszonyba kerültünk. A kucsmás kiskatonákkal, akik esténként átfésülték a romokat. Megfúrtunk, és két téglá közé szorítottunk egy-egy színes rakétát. Alig lőttük ki őket, megérkeztek az oroszok.

Lett egy lány is a csapatban, Kósa Inci, aki – akárcsak Jóska – a Vércse utcában lakott. Belé volt szerelmes a Fehér Sas. Reménytelenül: mi akkor hirtelen nővésnek indultunk, azon a tavaszon, de Jóska apró, görbelábú fiúcska maradt.

És kopasz. Ráadásul lilára festették a kobakját, mint egy húsvéti tojást. Incinek két ágaskodó copf volt a feje búbján, nagy lány lett belőle, Fehér Sasnál fél fejjel magasabb.

Jóska egyre elkeseredettebben robbantgatott. Rohambili billegett a fején, a klottgatya fölé, az övébe, kézigránátokat dugdosott.

Volt mindenféle azokból is. A fanyelűek, amiket a honvédek dobáltak, a tojás és a kukoricagránát, valamennyi között a legalattomosabb. Később – mondják – be is tiltotta valamelyik emberbarát szervezet.

Tény, hogy egy ilyen kukorica detonált Jóska kezében. Tele lett a hasa apró repeszekkel, néhány szilánk az arcába is jutott. Emlékszem, nézett rám, lucskosan, kétségbeesetten. A szemében néma, állati bizalom. Elvégre én voltam a barátja. Mi voltunk a csapat.

Igazi hős azonban még így se lett belőle. Inci nekem mutatta meg a bugyiját, ő pedig – bepólyázva bicegve is csak a régi, lilafejű kisfiú maradt.

Azután helyreállt a rend. A nyugatosok házaiban idegenek éltek, a katonák eltakarították a romokat. Nagyanyámékat exhumálták. Feltárták a bombatölcsért, és identifikálták – mennyi új szó! – az elhunytakat.

A bajonetteket kátránypapírba csavartuk. Nem tartottuk meg csak a rohambiliket. Ősszel pedig megkezdődött a tanítás, anyám internátusba – amolyan javítóintézetbe – adott.

Amikor kikerültem onnan is, már sercegett a szakállam. Távoli emlék volt csak a sufni, a front.

*

Múltak az évek. Belőlem buszkalauz lett, bőrtáskával a nyakamban jártam a várost. Öcsém tanított egy Tisza-parti faluban. Pap Jóska továbbra is a régi, üvegverandás házban lakott, de hogy mi lett belőle, azt nem tudom. Egyszer,

hajnalban, utazott a buszomon. Nem kértem tőle jegyet, egymásra néztünk, némán, komoran.

Azután újrakezdődött a lövöldözés. A béke soha nem tartott sokáig a hegyoldalon. Akkor láttam utoljára őt. Baktattam a kettes végállomása felé, a Lejtő úton. Vércse utca sarkán állt valami teherautó, és fegyvereket – dióverőket – adogattak fel a ponyva alá zubbonyos, micisapkás alakok. Egy pillanatra megálltam. Köszöntünk volna egymásnak? Mindegy. Nem hívtak. Nélkülem állt össze a csapat.

Ez hajnalban történt, én pedig kétrészes beosztásban voltam aznap. Így mondták, aki csak csúcsforgalomban dolgozott. Amikor végeztem, már nem állt ott a teherautó. Még nem volt dél, a hegy csúcsán kisütött a nap.

Akkor kezdődött a fegyverropogás. Megálltam a Lejtő út és a Vércse utca sarkán, ott, ahol a kövér Frédi lakott. Az első golyó jajongva csapódott a sövénybe. Gellert kapott.

Rám lőttek, kétségtelenül. Nem volt kívülem senki az utcán. De honnan? Nem volt mindegy, hogy melyik utca torkolatában hasalok.

Így aztán helyben maradtam. Leporoltam magam, és mentem tovább, fel a hegyre, a bőrtáskámmal a hónom alatt. Otthon felmelegítettem a levest, aludtam egy órát. Négyre lent voltam újra a Lékai téren. Kezdődött a második műszak: a délutáni csúcsforgalom.

Később többször is megálltam a Vércse utca sarkán. Bemértem magam. A zárda ablakából is jöhetnek a lövések, de a Csapó-udvar padlásteré is erre nyílt. Mindig valami távoli orvlövészt kerestem. Az, hogy a Jóskaék konyhájából lőttek volna rám, eszembe se jutott.

Mindegy, vége lett ennek is. Átcsapott újra a hegy fölött a front. A villanegyed ismét kiürült, most teherautók vitték a határra a fiatalokat.

Jóskáról Svájcban hallottam legközelebb. Az újságok megírták, hogy a genfi tó partján megsütötték a hattyút a magyarok. A képen Fehér Sas szakértő kézzel forgatta a nyársat.

– Éhesek voltak – írta a riporter.

– Gyerekek, hattyúk!

– Én csak egyet látok – morogta Jóska, és piszkálta a tüzet.

Így adtam tovább, harminc éven át. Valahogyan így is történhetett: Fehér Sas szerette a szójátékokat.

Amikor visszakerültem a trópusról, hallottam, hogy a barátom is gályarabságban töltötte ezt a három évtizedet. Megálltam a tónál, ahol annakidején körülültük a tüzet, és azt hittem, hogy minden, igen, minden elmerült a múlt mélyvizeiben. Egyedül maradtam, mint az ujjam. Öcsém nem írt, hazamenni pedig még akkor, harminc év után se lehetett.

A tó partján néha összejöttek a régiek. Hivatalnokok voltak, fogorvosok. Szomorú, magányos emberek. Pap Jóskaék kihullottak a rostán. Kinek is jutottak volna eszébe! Semmivé vált, akiből – mint mondtuk – semmi sem lett.

*

Nem tudtuk, hogy idő kérdése minden. A múlt állóvize kidobja magából a régieket. Keleten megnyíltak a határok, aki tehette, hazamehetett.

Újra végigbaktattam én is a hegyoldalon. Megnéztem a kertet, a sufni és a régi ház helyét. A korai cseresznye alatt, a bombatölcsérből csak egy alig észrevehető horpadás maradt. Hát igen. Itt szívtuk az aranyszipkás virginiákat, ide, az orgonabokrok alá szartuk a cseresznyemagot.

Néha megáll előttem ő is, a barátom. Girhes fiúcska, görbelábú és tökkopasz. Esküszünk az élő Istenre – mondja. Folyik az orra, és könnybe lábad az én szemem is. Ide, ebbe a sarokba temettük a bodzasípokat.

Kósa Inciék kivándoroltak. Ki tudja, merre. Az a két ágaskodó copf a feje búbján! Ma már nem látni ilyen lányokat.

A kövér Frédi kopasz. Lefogyott.

– Te vagy az – mondja. Megismertelek.

Micisapka és rojtos pulóver. A nadrágja szakadt.

– A Jóska? – kérdezi. A szájában feketék a fogak.

– Hazajött ő is. Itt állt, ahol most te állsz. Azt mondta, házat épít.

Keresi a szavakat.

– És? Felépítette?

Frédi legyint. Megy vissza a házba:

– Á, dehogy.

A járdaszegélyek töredeznek. Itt kapott gellert a golyó. Még nem volt dél, a hegy csúcsán fehéren a nap.

Nézem a zárda homlokzatát, a Csapó udvaron a padlásablakokat. Mind a kettő túl messzire van. Ő lőtt volna rám, a barátom? Ez volt a búcsúja? Hogy még egyszer, utoljára, megugráltatott.

Megyünk fel a hegyre. Néha rám néz: nem is olyan alacsony. Soha egymást! A szemében néma, állati bizalom. Elvégre én voltam a barátja. Én vagyok a csapat.

A Lejtő úton egyre több az idegen. Megveszik a Frédi telkét, a barackosokat. Kacsalábon forgó üvegpalotákat építenek. A kaszálókat lebetonozzák, parkoló lesz belőlük. Zöld övezet. Irodaházak, ott, ahol a korai cseresznye és a kajszi-barack.

Nem játszanak: vérebeket tartanak. Mindenki mindenki ellen. Kit érdekel az összetartozás! Fehér Sas. A csapat.

TŐZSÉR ÁRPÁD

Keresztút

MOLNÁR ALBERT, MIUTÁN AZ ÖRDÖG PRÁGÁBAN BÉCSI KATEDRÁVAL
ÉS PÁPISTASÁGGAL KÍSÉRTETTE, VISSZAINDUL ALTDORFBA

Töpreng a sötét, virradjon-e már?,
és latol az elme, érdemes-e
virradni?, nem jobb-e a nagy, nyugalmas,
osztatlan éjszaka, melyben a tárgyat
még nem választja el a fény a tárgytól,
s az embert önmagától tudata?
Molnár Albert!, tudósnak mondanak,
vess most számot magaddal, életeddel:
ki vagy?, mit ér, amit eddig tanultál?
Mit ér a teológia s a jog,
s mit ér a bölcsélet, ha te, magadról
nem tudhatsz meg semmit sem általuk?
A tudás – a jó s rossz pólusai
helyett – kétséges pántokra akasztja
a lélek üvegét, s az megvakul,
mint tükör az elfelejtett falon.
Áll az ember a keresztutakon,
s míg ott bogár s egér elboldogul,
ő jobb s bal lábát sem ismeri föl:
rág az eszme, mint a csontban a szű.
Prága, Altdorf, Bécs – végül egyre megy!
Az egyénből a világ közt csinál,
kísérti torral, fényes városokkal,
de önmagán túlra, álságba, hegyre,
sivatagba, téves térbe viszi. –
Mentsük lelkünket, az egyént: magunkat,
hová az Úr a terekből kiszállt!
Bomolj, világ, én elhagylak, bomolj:
dúvad ortja mívelt téreidet,

agyara pénz s bérelhető tudás!
Bomlj, világ!, láttam szerkezeted,
vagy véltem látni, bomlott óra volt,
mit bomlott órás vaskóval javított,
s megrettent, ha az óra is ütött;
véltem látni dühödt rugóidat,
s csalót, ki ganéjjal kenetetett –
annyi már az ütköző érdek a
tengelyeidben, hogy csak ütközet
billentheti meg a tárcsáidat. –
Az új század felhúz vagy összetör:
én lelkem szigetére vonulok,
hol az égből maradt még tán darab. –
Bomlj, világ! – S fald fel önmagadat!

Epilógus

Vérrel tölt írást az ördögnek pénzért –
vegyül a korok tanulsága.
Egy korai menekvő tudós költő
Prágában – ennyi! S a költőben Prága!
Az ég s a föld (pénz, kény, önzés) tudása –
vergődő lélek a világi latban:
ember a térben, s tér az emberben,
s az egész mérleg a gondolatban.
S a sokezer éves libikóka
tengelye mai fordulat:
Minek is kell fegyvert veretni
belőled, arany öntudat!

A székelyek fizikusa

BESZÉLGETÉS TORÓ TIBORRAL, AKADÉMIÁNK KÜLSŐ TAGJÁVAL

– *Professzor úr, mit jelent neked ez a mondat: „Énlaka felett, a Firtos lova hátán, lehajtott fejjel elaludt a Gondviselés.”*

– Sok mindent! Tamási Áron *Tüzet vegyenek* balladai hangulatú novellájából idéztél. Annak kezdő sorait. Ami felett elaludt a gondviselés, az a szülőfalum, Énlaka.

– *És a Firtos lova?*

– Igen, ezt illik megmagyarázni, kevesen tudják. A Firtos-hegy a Hargita legnyugatibb nyúlványa. A meredek hegy Énlakára néző oldalában van egy andezittufából álló rész, mely lovat formáz. Messzire ellátszik, és a környékbeli falvaknak jelzi az időjárás alakulását: amikor a Firtos lova kifehéredik, jó idő lesz, ha megszürkül, eső készül. A Firtos-hegy körül egykor castrumban római katonák táboroztak, utána vár épült oda, majd a minoriták kolostora. Alatta van a kicsi falu, Énlaka, a régi Udvarhely megyének, Udvarhelyszéknek nyugati peremén. Édesanyám ott dolgozott helyettes tanítónőként. Énlaka színtiszta unitárius falu, kicsi gótikus templomának kazettás mennyezete őrzi az egyik legismertebb, 1668-ból származó székely rovásírást emléket. Református édesanyám a szomszédos Etédről származott. Később áthelyezték Nagygalamfalvára, Kányádi Sándor falujába, ahol összeismerkedett édesapámmal. Ott született a bátyám. A velem várandós édesanyám még visszautazott Énlakára, hogy összeszedje a holmiját, de a visszaútra már nem hagytam neki időt. Az iskolában láttam meg a napvilágot, édesanyám kis tanári szobájában. Énlakának azonban csak hat hétig voltam lakosa.

Gyermekkorom emlékvilága egy festői szépségű erdővidéki faluhoz, Magyarhermányhoz köt, ahol szüleim tanári állást kaptak. Erdővidék Háromszék megye északnyugati szeglete, borvizekben és székely legendákban gazdag tája, aminek Barót a központja. A csaknem húsz falucskájából meglepően sok kultúránkat gazdagító ember került ki: Apáczai Csere János, Baróti Szabó Dávid, Bölöni Farkas Sándor, Hermányi Dienes József, Kriza János, Nagybaconi Nagy Vilmos, végül, de semmiképpen sem utolsóként a számomra talán legkedvesebb székely mesemondó, Benedek Elek. Magyarhermány a Hargita déli lábánál fekszik, onnan már nem visz tovább az út. Hermány fölött magasodik az 1558 m magas Kakukk-hegy, ahonnan a Barót-pataka ered, majd falunkat elhagyva átfolyik a völgyön. A medvék gyakran bejártak a falunkba, főként ősszel, amikor a szilva érett. Az egyik öregasszony éppen szedte a fa alól, amikor valaki hátulról megbillentette. Megfordult, hogy tiltakozzon, ehelyett elájult az ijedtségtől. Ugyanis egy medve tessékelte arrébb, az is a szilvát szedte. Nénénknek az ijedtségen kívül szerencséje nem esett komolyabb baja.

– *Irigylésre méltó gyermekkorod lehetett ebben a csodavilágban.*

– Gyönyörű évek voltak. Miénk, a gyerekeké volt az egész falu. Ismertünk minden bokrot, virágot, minden madarat, madárfészket. Nehezen hiszik el nekem, de így volt:

a Barót-patakában kézzel fogtuk a pisztrángokat a kövek alól. Nem horoggal és csalival horgásztunk. Gyönyörű kertünkben nagy ponyik almafa állt, legalább húsz véka almát szedtünk le róla. Éppen a napokban emlegettük a bátyámmal, hogy Bolyai Farkas halála előtt azt kérte, sírjára ponyik almát ültessenek.

– *Ami szerény kis alma...*

– Nem, az egy hatalmas alma! Nagyon finom, nagy sárga őszi alma. Egészen húsvétig eláll. Magyarhermány minden házát ismertem, sok év után is világosan fel tudom idézni, gyakran álmodom róla.

– *Édesapádról még nem beszéltél.*

– Ő kányádi. Érdekes, hogy a székelyek között a Toró név csak itt fordul elő, Kányád-ban. Apám és anyám is kemény nyakú kálvinista székely családból származott. Gyerekkoruktól a kitarató munkához szoktatták őket. Nagyon komolyan vették a hivatásukat. Őket nem kellett kényszeríteni, hogy falura menjenek tanítani. Akkoriban, a két világ-háború között Hermányba járt nekünk a *Brassói Lapok*. Annak könyvkiadása is volt. Könyveikre minden tanító előfizetett. Ezeket egytől egyig ismertem, később hozzám kerültek, féltve őrzött kincseim lettek. Akkoriban egy olyan erdélyi kisvárosnak, mint az akkor 4–5 ezres lélekszámú Barót, hetilapja volt. Megjegyzem, 1989 után ismét van.

– *Az elemi iskola után Székelyudvarhelyre, a református kollégiumba írtak be.*

– Tizenegy évesen kerültem Udvarhelyre, nyolc évig jártam ott iskolába. Székelyudvarhelynek Trianon előtt három nagy iskolája volt. A jezsuiták által alapított Baróti Szabó Dávid katolikus főgimnázium, mely 1993-ban lett 400 éves. Ott érettségizett Tamási Áron, akinek a nevét viseli ma az iskola. Apafy kancellárja, Bethlen János és fia, Miklós 1670-ben alapította a református kollégiumot. Oda járt Benedek Elek, Orbán Balázs, ott érettségizett Ravasz László. A harmadik iskola az Eötvös József minisztersége alatt létesített állami főreál iskola volt, ahol 1910 és 1913 között Szabó Dezső francia–magyar szakos tanárként dolgozott. A román állam 1927-ben nem adta meg a református kollégiumnak a nyilvánossági jogot, vagyis azt, hogy érettségiztethessen. A bécsi döntés után 1940-ben Észak-Erdélyt visszaadták, a református kollégiumban újraindult az oktatás. Én 1942-ben kerültem oda, de akkor meg jött a háború...

1944-ben a németek megszállták Magyarországot. Március 19-én az igazgatónknál megjelent két magas rangú német tiszt. Haáz Ferenc Rezső igazgató rajztanár és festő-művész volt, kétméteres, hatalmas ember, egy felvidéki cipster, aki itteni lányt vett feleségül és igazi jó székely lett belőle. Gyűjteni kezdte a székely népművészet értékeit, a református kollégiumban kis néprajzi múzeumot hozott össze. Ez képezi alapját a mai székelyudvarhelyi Néprajzi Múzeumnak, melyet róla neveztek el. A németek körbejárták az intézetet, mindent szemügyre vettek. Rá egy hétre minket hazaküldtek, és 1944-ben többet már nem volt tanítás. Az iskolát kórháznak rendezték be.

– *Hogyan éltétek meg a háborút?*

– Nagyon egyszerűen. Kis hegyi faluban laktunk, oda senki sem jött. 1944 szeptemberében az orosz Stukák lelőtték egy Fokewulf csillagmotoros német vadászgépet a falu fölött. A pilóta sebet kapott, de még egy ideig körözött a falu felett. Aztán a gép nekiment

egy dombnak és kigyulladt. A nehéz motor levált róla és a völgybe gurult. Néhány hétig odajártunk mágnesekért. Nagyon erős mágneseket lehetett kisserelni belőle.

1945-ben az orosz hadsereg tőlünk tíz kilométerre vonult át. A románok kiugrottak a háborúból, aztán jöttek a menekülő német katonák az erdőn át. Egyikük ottmaradt a faluban, elvett egy székely lányt, megtanult magyarul. Szerencsére hozzánk a háború, a politika hullámverései nehezen értek fel, sok idő múltával.

– *A háborúnak vége lett...*

– Az iskolát '44 februárjában folytattuk. A református kollégium nem tudta megnyitni a kapuit, tanáraink nagy részét a harctérre vitték, kevesen jöttek vissza, a többiek meghaltak, vagy fogságba kerültek. Akkor mindnyájan felmentünk a katolikus gimnáziumba. Az egész Erdővidék, a reformátusok is. Két évig igazi ökumenét éltünk meg együtt.

– *Tanáraid közül kit említenél?*

– Elsőként Mátéffy Béla matematika-fizika szakos tanáromat, aki 2002-ben halt meg, 101 évet élt. Székely származású, kiváló ember volt, a csurgói református kollégiumból került hozzánk. Látott bennem valamit, ezért csillagászati könyveket, csillagtérképeket adott a kezembe. Akkoriban már síversenyeken vettem részt, a Madarasi-Hargita síközpontjában edzőtáboroztunk. Kezemben a térképpel ott gyönyörködtem a csillagokban. Akkor még nem tudtam, hogy ragyogásuk titka az atomban rejlik, hogy tüzüket termonukleáris reakciók táplálják.

– *Gondolom, a Hargita fölött különös szépséggel szikrázhat az égbolt.*

– Azt látnod kellene! Én pedig minden csillagképet megtanultam. Ma is felismerem őket.

– *Miért nem csillagász lettél?*

– Legszívesebben annak mentem volna. Romániában azonban nem volt külön csillagászképzés. Akkoriban csak a matematika–fizika kar keretén belül volt egy csillagászati tárgy. Így, miután '50-ben leérettségiztem Udvarhelyen, Temesvárra kerültem a matematika-fizika szakra. Ott legalább csillagász volt a rektor.

– *Hogyan felvételiztél?*

– Temesváron nem volt magyar egyetem, most sincs, románul kellett vizsgáznom. Érdekes módon még román irodalomból is. Akkor még nem nagyon jól beszéltem románul, a nyelvtant azonban kiválóan tudtam, hála Tittel Andor román szakos tanárunknak. Úgy megtanította nekünk a nyelvtant, hogy még a román diáktársaimnak is sokszor én javítottam a helyesírási hibáit. Ugyanakkor nem minden szó, terminológia jutott eszembe. Sokáig a zsebemben volt egy román-magyar szótár, hogy mindig kéznél legyen.

– *Milyen volt a temesvári tudományegyetem?*

– Fiatal intézmény. Tanári kara nagyjából a helyi műegyetemről érkezett. Jó matematikai-fizikai alapképzést kaptunk, a modern fizikában azonban magunkra hagytak. 1953-ban már gyakornok lettem, azután ott is maradtam az egyetem fizikai tanszékén.

– *Hogyan kerültél át a csillagok vonzásából az atomokéba?*

– Még gimnazistaként megvettem Udvarhelyen a magyar Szikra Kiadónál megjelent *Az atom titka és hatalma* című, franciából magyarra fordított könyvet. Annak világa döbbenetesen megfogott. Már Temesváron került kezembe egy kiváló tankönyv, Spolszkij

kétkötetes *Atomfizikája*. Az ötvenes évek elején jelent meg Blohincev *A kvantummechanika alapjai* című könyve, amire szintén rácsaptam. Ezeket a könyveket román nyelven olvastam.

A román mellett a magyar szakirodalmat is tanulmányoztam. Előfizettem a *Fizikai Szemlére*, a *Természettudományi Közlönyre*, az *Élet és Tudományra*. A Fizikai Szemlé egy színes egyéniség, világra nyitott szemű fizikus, Marx György szerkesztette. Emlékszem rá, amikor a New York-i Columbia Egyetemen és Princetonban dolgozó két fiatal kínai fizikus, Lee és Yang 1956 októberében a Physical Review-ban közzétették a szakmát megdöbbentő felismerésüket a térbeli paritás megmaradási tételének érvénytelenségéről a gyenge kölcsönhatásokban, Marx György erről rövidesen beszámolt a Fizikai Szemlében. Forradalmi időszaka volt ez a fizikának, hiszen a kutatók hosszú időn át hittek a paritás megmaradásában. És akkor Lee és Yang azt állította, hogy ez a gyenge kölcsönhatásoknál nem teljesül! Ennek a következményét még nehezebben tudták megemésztetni, miszerint a kölcsönhatás erőssége befolyásolja a téridő-szimmetria érvényességét. Wolfgang Pauli is a kétkedők között volt. 1957 januárjában ezt írta Victor Weisskopfnek, a nagy európai részecskegyorsító, a CERN későbbi igazgatójának: „Nem hiszem, hogy az Isten balkezes, és kész vagyok nagy összegben fogadni, hogy a kísérletek majd szimmetrikus elektroneloszlást adnak. Semmiféle logikai összefüggést nem látok egy kölcsönhatás erőssége és tükrözési szimmetriája között.” A kísérletek azonban Lee és Yang hipotézisét igazolták. Wu, kínai fizikusnő és csoportja a Columbia Egyetemen kísérletet végeztek, mely megmutatta, hogy a kobalt-60 β -bomlásánál nem teljesül a tükrözési szimmetria. Lee és Yang rohamgyorsasággal Nobel-díjat kapott, a cikkük megjelenését követő évben.

– *Toró Tibor pedig ekkor szeretett bele egy rejtélyes részecskébe, a neutrínóba.*

– Nem is sejtéd, hogy erre a kapcsolatra mennyire találó kifejezést használtál. 1992-ben előadás tartására hívtam Marosvásárhelyre a Kemény Zsigmond Társaság, a helyi szellemi elit egyik fóruma. Kérdezték, miről szeretnék beszélni, mi lesz az előadásom címe. Mondtam: „Neutrínó mon amour”, vagyis „*Szerelmem, a neutrínó*”. A hallgatóságnak elárultam, már vagy harminc évre tekint vissza kapcsolatam a neutrínóval. Utána odajött hozzám Oláh Tibor, az olasz kultúrán nevelkedett neves vásárhelyi irodalomtörténész, a társaság azóta elhalálozott elnöke, és azt mondta, „Tibi, ez már nem szerelem, ez házasság”. Mosolyogva pontosítottam: „*Szerelmi házasság!*”.

– *Könyvet is írtál a neutrínóról. Első kiadása románul jelent meg 1969-ben, bővített változata pedig 1976-ban magyarul. Könyvedet az orosz írónőtől, Galina Nyikolajevától vett versidézzel indítod:*

„...Szeretem a neutrínót, a reménnyel
jósoltat, az extázisban születettet, a
gyengédséggel keresztettet...
Szeretem a neutrínót, e mindenben
átsturranó csöppséget, mely nevetve
szalad át az egész Galaktikán...
Szeretem a neutrínót...”

A költői sorok után kérlek, mutasd be fizikus módon is a szereteted tárgyát.

– A neutrínó fogalma a radioaktív bétabomlással kapcsolatos. A XX. század elejétől tudjuk, hogy a radioaktív anyagok elbomlásukkor α -, β - és γ -sugarakat bocsátanak ki. A β -bomláskor, amikor egy atommag átalakul egy másikká, elektromosan töltött részecskéket, elektronokat sugároz. A húszas években részletesebben kezdték tanulmányozni a bétabomlást. A mérések azt mutatták, ha a radioaktív bétabomláskor csak elektron hagyná el az atommagot, akkor megsérülnének az alapvető természettörvények, az energia, az impulzusmomentum és az impulzus megmaradásának törvényei. A nagy tekintélyű Niels Bohr már odáig jutott, hogy feltételezte, a bétabomlásnál nem áll fenn az energiamegmaradás törvénye. Ekkor jött elő egy nem kevésbé merész feltételezéssel Wolfgang Pauli, s mint később bebizonyosodott, megoldotta a bétabomlás rejtélyét, megmentve a megmaradási tételeket. 1930. december 4-én „*Drága radioaktív Hölgyeim és Uraim!*” megszólítással levelet írt a Tübingenben tartott Radioaktivitási Kongresszus résztvevőinek. Ebben kifejtette elgondolását: a bétabomlásnál az elektron mellett még valami más részecskének is ki kell bocsátódnia, ami nagyon kicsiny, nincs elektromos töltése, nem térül el elektromos vagy mágneses térben. Ráadásul olyan parányi, olyan kis energiát visz el, hogy szinte láthatatlan, ezért nagyon nehéz kimutatni. Enrico Fermi volt a keresztapa, aki a neutron 1932-ben történő felfedezése után kicsiny neutronnak, olaszul neutrínónak nevezte el a később kísérleti úton is kimutatott részecskét.

– *Munkádat 1976-ban így fejezted be: „A neutrínó csodálatos története, amelyet a könyv lapjain követhettek, bizonyára itt nem ér véget. Valószínűnek látszik, hogy a neutrínó segíteni fogja a jövőben is a fizikusokat és a csillagászokat abban, hogy a természet alapvető jelenségeit kutassák mikroszkopikus dimenziókban és információkat szolgáltat majd a ma még ismeretlen folyamatokról, a Nap belsejéből, a csillagokról, vagy a végtelen Univerzum mélyéről.”*

– Igen, a neutrínófizika az asztrofizikai és a kozmológiai vonatkozásaival együtt ma az egyik legizgalmasabb tudományterület. Megoldódni látszik a napneutrínók rejtélye...

– *Erről beszélhetnénk kicsit részletesebben.*

– A Nap belsejében termonukleáris reakciók során keletkezik az energia, ami szét-sugárzódik. E reakciókban nagy számban neutrínók is keletkeznek, melyek könnyen kijutnak a Nap belsejéből, mivel gyenge a kölcsönhatásuk az anyaggal. Keletkezésük után nyolc perc múlva eléri a Földet, annak egy négyzetcentiméterére minden másodpercben több tízmilliárd neutrínó esik. A Világegyetem tele van neutrínóval és bármennyire parányi is ez a részecske, érezhető, hogy fontos szereplője a világunknak. Mivel a neutrínók az anyagon szinte akadálytalanul haladnak át, roppant nehéz őket észlelni. Pedig a napneutrínók detektálásával fontos információkhoz juthatunk a Napban játszódó termonukleáris reakciók lefolyásáról. Ray Davis 1968-ban megkezdett kísérlete volt az első és hosszú ideig az egyetlen, amely mélyen a felszín alatt elhelyezett detektorral napneutrínókat figyelt meg. A detektor azonban az elfogadott Nap-modell által megjósoltnál jóval kevesebb neutrínó érkezését jelezte. Hiába ellenőrizték mind az elméletet, mind a kísérletet, a napneutrínók továbbra is rejtélyesen kevesen maradtak, csak harmadrészüket csípték nyakon. Davis 2002-ben Nobel-díjat kapott.

– *Ma háromféle neutrínót ismerünk, az elektron-neutrínót, a müon-neutrínót és a tau-neutrínót. Melyiket detektálták?*

– Itt jön a lényeg! A Napban csak elektron-neutrínó keletkezik, ezeket tudjuk detektálni, ezek egy része tűnik el. A részecskéket és a közöttük létrejövő kölcsönhatásokat a fizikusok az úgynevezett Standard Modellel írják le. A modell szerint a neutrínónak nincs nyugalmi tömege, vagyis az zérus, úgy, mint a fotoné. Amennyiben legalább az egyik féle neutrínónak a három közül tömege lenne, akkor azok egymásba alakulhatnának át; ezt nevezzük neutrínó-oszcillációnak. Ez megoldaná a napneutrínók problémáját. Az elektron-neutrínó ekkor a Napban vagy a Földben, esetleg a Földig vezető úton átalakulhatna müon – vagy tau-neutrínóvá. Azokat pedig már nem „látják” a napneutrínó detektorok.

– *Jó lenne kimutatni a másik két neutrínót.*

– Igen, ezen is dolgoznak. Kanadában a Sudbury Neutrino Observatory berendezése két kilométer mélyen a föld alatt van, egy bányában. Detektora ezer tonna nehézvíz, melyet négy méter vastag vízréteg vesz körül. Folytak kísérletek arra vonatkozóan is, hogy kimutassák, van tömege a neutrínónak. A legutóbbi fejlemények mind azt valószínűsítik, hogy legalább az egyik féle neutrínónak zérustól eltérő véges tömege van. Tehát létezik a neutrínó oszcilláció.

– *Akkor pedig a részecskefizika híres Standard Modelljét is módosítani kell.*

– Módosítani, ugyanakkor számos, eddig nyitott kérdésre választ kaphatunk. A nap-neutrínók rejtélyén kívül az Univerzum hiányzó tömegére, láthatatlan anyagára is fény derülhet. Ha van tömegük a neutrínóknak, ők adhatják ki a keresett tömeget.

– *A neutrínó története tehát „végtelen történet”. Nem kellene tovább írni azt a könyvet?*

– Dehogynem. Csak egy kis idő kellene hozzá. Legalább egy nyugodt év.

– *Beszéljünk a másik nagy szerelmedről is, az abszolút geometria megalkotójáról, Bolyai Jánosról. Fizikusként hogyan jutottál el Bolyaiig?*

– Egyetemistaként, a temesvári antikváriumban került kezembe Dávid Lajos *A Bolyai-geometria az Appedix alapján* című könyve, melyet 1944 őszén jelentetett meg Kolozsváron. A Minerva Kiadó szerencsétlen időben hozta ki ezt a kötetet, akkor már menekült Kolozsvárról a Bolyai Egyetem. A nyomdászok még egy bőröndnyi könyvet átadtak a szerzőnek, néhányat eladtak, a többit bezúzták. Nem tudom, hogyan kerülhetett egy példánya a temesvári antikváriumba, pár lejért árulták, gyorsan megvettem. 1952-ben Bolyai János születésének 150. évfordulóját ünnepelték. Ennek tiszteletére a Bolyai Egyetem 1953-ban egy nagy Bolyai-monográfiát jelentetett meg. E két könyv volt a kezdet. Ma már akkora Bolyai-gyűjteményem van, mint talán senki másnak.

– *Később magad is sokat írtál Bolyairól, emléke megőrzésének érdekében sokat tettél.*

– Bolyai János, a fiatal mérnökkari tiszt 1823. november 3-án Temesvárról levelet írt édesapjának, Bolyai Farkasnak, a marosvásárhelyi Református Kollégium matézis- és fizikatanárának. Ebben tudatja vele korszakos felfedezését, s e levélben szerepel az azóta legendássá nemesedett sor: „*semmből egy ujj más világot teremtettem*”. Ennek a levélnek is megvan a maga sorstörténete, a Bolyai-hagyatékban találtak rá 1884-ben, évtizedekkel János halála után. Szily Kálmán, az Akadémia későbbi főtitkára, a Természettudományi Közlöny alapítója, aki széles látókörű, nagy műveltségű tudós volt, azonnal felismerte e levél tudománytörténeti jelentőségét és közzétette a *Matematikai és Természettudományi Értesítőben*.

Jómagam 1960-tól mindent elkövettem azért, hogy Temesváron méltó emléket állítsunk Bolyai János felfedezésének, mely az alkotó emberi szellem tájainkon megmutatkozó legnagyobb teljesítménye. Tervünk 1993-ben valósulhatott meg, amikor a Mária Terézia korabeli, volt törzskari tisztek impozáns épületén felavathattuk a Bolyai-emlékművet, Jecza Péter szobrászművész alkotását. A mintegy két és fél méter magas emlékművön felül Bolyai János bronz dombormű képe látható, az alatta lévő bronztábla pedig az 1823. november 3-i felfedezést jelképezi. Majd újabb öt bronztábla, ezek román, magyar, német, szerb és angol nyelven tudósítanak a felfedezésről.

– *A Bolyai-díj felújításának kérdésében sem hagytad békén a magyar tudóstársadalmat. Különböző fórumokon újra és újra szóvá tetted, annak hiányát. Ha jól emlékszem, 1991-ben bontottál először zászlót...*

– Igen, jól tudod. Az Eötvös Loránd Fizikai Társulat alapításának századik évfordulója volt abban az évben. Az ünnepi rendezvényen Teller Ede és Gábor Zoltán társaságában a Társulat tiszteleti tagjává választottak. Előadásomban előhozakodtam a Bolyai-díj felújításának kérdésével.

– *Az előzményekről mit kell tudnunk?*

– A Bolyai centenáriumi ünnepségen, Kolozsváron 1903 januárjában jelentette be Eötvös Loránd és Szily Kálmán a Magyar Tudományos Akadémia elnöke és főtthkára a Bolyai-díj megalapítását. A tízezer korona összegű díjon túl egy művészi ígénnel megformált aranyérmet is adtak a kitüntetettnek. A díjat ötévenként adták ki. Az első kitüntetett 1905-ben Henri Poincaré lett, 1910-ben David Hilbertnek ítélték oda a Bolyai-díjat. Közbejött az első világháború, az 1915-ös díjat már nem adták ki, majd a Bolyai-díj Csipkerózsika-álmát aludta egészen 2000-ig.

– *Lehet valamit sejteni, hogy ki kapta volna 1915-ben a díjat?*

– Sorban a harmadik díjazottnak David Hilbert Albert Einsteint javasolta.

– *Uramisten, micsoda hármast lett volna, indulásként: Poincaré, Hilbert, Einstein!*

– Einstein híres gravitációs egyenlete éppen akkor, 1915. november 25-én jelent meg. A fizikusok már ismerték a speciális relativitáselméletét és más munkáit, de Einstein igazán világhírű csak később, 1920 után lett.

– *Maradt írásos nyoma annak, hogy Hilbert őt javasolta Bolyai-díjra?*

– A Magyar Tudományos Akadémián nincs ennek nyoma. Neves tudománytörténészeink, Szénássy Barna is ezért kételkedett ebben.

– *Van mire alapoznod a feltevésedet?*

– Természetesen van. Egy amerikai matematikátörténész, Constance Reid 1970-ben könyvet írt Hilbertről. Abban olvasható, hogy Hilbert Einsteint javasolta Bolyai-díjra. Írtam neki, ő honnan tudja? Azt válaszolta, Szegő Gábortól, aki Hilbert munkatársa volt Göttingenben.

– *Őt sajnos már nem tudjuk megkérdezni.*

– Nem, s mivel írásos ajánlásról nem maradt nyom, ez a kérdés valószínűleg örökre nyitva marad, bár nem ártana tovább kutatni.

– *A Bolyai-díj azonban újjászületett.*

– Igen, 2000. november 4-én a díjat újra kiadták. Saharon Shelah izraeli matematikusnak ítelték oda, aki a halmazelméletben teremtett új, más világot. A Bolyai János Nemzetközi Matematikai Díjat ezután ötvenként adományozzák „a megelőző tíz évben megjelent legkiválóbb, áttörő jelentőségű, saját új eredményeket, módszereket bemutató matematikai monográfia szerzőjének.”

– *Több tanulmányt írtál a fizika geometrizálásáról. Ezekben meglepő végkövetkeztetésre jutottál. Szerinted Bolyai Jánost az einsteini geometriai dinamika előfutárának kell tekintenünk. Mik az indokaid?*

– Albert Einstein 1915–1916-ban matematikai formába öntötte a geometriai tér és a gravitáció, az anyag kapcsolatát. Híres gravitációs egyenlete a XX. századi fizika talán legnagyobb és legszebb alkotása. Eszerint ott, ahol anyag van, gravitációs erőter keletkezik, mely meggömbíti a teret, az euklideszi térből görbült, négydimenziós térré alakítja át.

A fizika geometrizálásának gondolata, hogy a fizikai kölcsönhatás meghatározhatja a tér szerkezetét, messziről jött. Bernard Riemann 1854 júniusában megtartott magántanári habilitációs előadása végén annak a sejtésének adott hangot, hogy a geometriai értelemben vett tér szerkezetét végső soron fizikai tényezők, erők határozzák meg.

Bolyai új, más világa szerint végtelen sok ellentmondásmentes hiperbolikus nemeuklideszi geometria létezik. Melyik geometria valósul meg a természetben, melyik geometriai rendszer írja le a valóságot, mi határozza meg ezt? Bolyai leírta, hogy „a priori”, előzetesen ez nem eldönthető.

– *Neki azonban arról is volt elképzelése, hogy mi az, ami meghatározza a tér szerkezetét.*

– Pontosan erről van szó! Bolyai János kéziratban megmaradt tételében megsejtette a gravitáció és a tér szerkezetének kapcsolatát. Így fogalmazott: „...az nehézkedés törvénye is szoros öszveköttetésben, folytatásban tetszik (mutatkozik) az űr természetével, valójával (alkotásával), miljségével.” Bolyai Jánosnak ez a tézise az 1830–1835-ös évekből származik, és lényegre törő tömörséggel fogalmazza meg az einsteini gravitációelmélet alapgondolatát. Bolyai megfogalmazása közelebb áll az általános relativitáselmélet lényegéhez, mint Riemanné. Riemann semmit sem mondott arról, melyek azok a fizikai erők, amelyek a tér szerkezetét meghatározzák. Bolyai János ezt világosan megmondja: a nehézkedés, vagyis a gravitációs erő. Ezért hangsúlyozom, ahol csak módom nyílik rá, hogy a fizika geometrizálásának gondolatösvényén a mi Bolyai Jánosunk is ott van.

– *Azután, ahogyan az a mi vidékeinken lenni szokott, egy legenda is született. Eszerint Einstein a Bolyai-kéziratokból kapta az ötletet híres elméletéhez.*

– Ez persze mese. A müncheni Hídfő Könyvtárban 1974-ben megjelent egy cikk, amelynek szerzője azt állította, hogy Einstein 1914-ben elutazott Marosvásárhelyre, elment a Teleki Téka könyvtárába, bejegyezte nevét az olvasónaplóba, kikérte a Bolyai-kéziratokat, magával vitte Bolyai János említett feljegyzését, amit később megtaláltak hagyatékában. Na, ebből egy szó sem igaz. Einstein soha nem járt Marosvásárhelyen, a Teleki Téka naplóiban nincs nyoma az állítólagos bejegyzésének. De még ha 1914-ben Marosvásárhelyen járt volna, a Bolyai-kéziratokat biztosan nem nézhette volna meg a Teleki Tékaiban. Azok akkor a marosvásárhelyi Református Kollégium könyvtárának egyik sarkában porosodtak. A kéziratok az ötvenes évek közepén kerültek át a Tékába és azután katalógizálta őket könyvtárosi alaposággal Benkő Samu, Abafáy Gusztáv, Szarvadi Tibor és

Tordai Zádor. A kéziratokat később matematikusszemmel Weszely Tibor és Kiss Elemér vizsgálta át.

– *Professzor úr, úgy tudom, a nyolcvanas évek elején a Securitate is felfigyelt rád.*

– Ez így volt. Emlékszem, 1984. május 9-én megjelentek nálam, és azt mondták...

– *...hogy fizikát szeretnének tanulni!*

– Ma már könnyen viccelődhetsz ezzel, akkoriban azonban komoly következményei lehettek egy ilyen látogatásnak.

– *Elnézéset kérem. Miért jöttek?*

– Azt mondták, bevisznek a temesvári Securitatéra, hogy tisztázzunk valamit. Itt is tisztázhatjuk – válaszoltam. Azt nem lehet – vetették oda, és már vittek is. Ebből az lett, hogy egy hónapon át nap mint nap bevitték és alkalmanként 5–6 órát kérdezték.

– *Mire voltak kíváncsiak?*

– Azzal kezdték, hogy soroljam fel azoknak a nevét, akik engem ismernek Temesváron. Nem voltam ismeretlen ember a városban, jó hosszúra nyúlt a lista. Amikor hazaengedtek, arra gondoltam, szólnom kellene azoknak, akiknek a nevét megemlítettem. Feleségem és Tibi fiam elment négy-öt helyre, hogy figyelmeztesse az ismerőseinket. Másnap a szekusok ordítva fogadtak: hogyan merészeltem telekürtölni a várost, hogy behoztak ide és kihallgattak.

– *Tehát akiket figyelmeztetni akartál, azok közül valaki ezt bejelentette.*

– Hárman is jelentettek. Ma már pontosan tudom, kik voltak. Így kezdődött. Azután módszeresen végigmentek az egész Székelyföldön. Ahol előadásokat tartottam, ahol ismerőseim, barátaim voltak. Abban az időben tudományos előadásokat már lehetett tartani, mást nem nagyon. Mozgékony ember vagyok, sok helyen megfordultam, több száz előadást tartottam. A szekusoknak volt egy listájuk, aszerint haladtak. Szép lassan kiderült, hogy honnan érkeztek rólam jelentések. Székelyudvarhelyen például az előadásom után egyik osztálytársam meghívott magához. Ott beszéltem a magyar iskolák megóvásáról, a kihallgatásomon erről is tudtak, a fejemre olvasták. A végén megfogalmaztak egy vádat, amit igyekeztek elismertetni velem. Azt kellett volna írásba adnom, hogy egy földalatti magyar irredenta mozgalom romániai vezetője vagyok, összekötője és kapcsolatépítője a bukaresti, a székelyföldi, az anyaországi és a nyugati emigráció magyarságának. Az összeesküvés-elméletükben szerepelt még Domokos Géza, Huszár Sándor, *A Hét* alapító főszerkesztője és Ágoston Hugó fizikus, tudományos újságíró, Molnár Gusztáv filozófus, a Kriterion Kiadó akkori szerkesztője, akiknél néhányszor megszálltam, amikor Bukarestben jártam.

– *Úgy tudom, egy vers is szerepelt a „bűnlajstromodon”.*

– A kihallgatás második hetének a végén a vallatótiszt nekem szegezte a kérdést: mit írt be nekem Kányádi Sándor abba a verseskötetbe, ami Magyarországon jelent meg? Abba bizony semmit, értetlenkedtem. Nem hitt nekem. – Hozza be a Kányádi verseskötetét! – utasított.

Az előzményekről azt kell tudnod, hogy Kányádival gyermekkoromtól jó barátok vagyunk. Nagyalambfalván született, ahol korábban édesapám tanított, majd 1949 után is,

amikor a szibériai fogságból hazakerült. Az udvarhelyi Református Kollégiumban egy évfolyammal előttem, a bátyám osztálytársa volt. Amikor Temesváron járt, mindig eljött hozzánk. Köteteit mind megvásároltam, nagyon szeretem a verseit. A Kriterion Könyvkiadó Bukarestben 1978-ban jelentette meg a *Szürkület* című verseskötetét, benne a *Halottak Napja Bécsben* című híres versével, ami így kezdődik:

*Befonnak egyszer téged is
valami pompás koszorúba
idegen lesz majd és hideg
minden akár a bécsi utca
elgurulsz mint egy villamos
utánad felgörbül a vágány
kutyatej páfrány
tör át a járdán
kit érdekel hogy erre jártál*

Majd a közepe táján így folytatódik:

*Én királyom nagy királyom
ki születél kolozsváron
gyertyámat most érted gyújtom
mennyben és pokolban szószóló
légy érettünk közbenjáró
[.....]*

– Tudod, mi van kipontozva? – kérdezte Kányádi. Megmondom neked – és a Romániában megjelent *Szürkület* kötetébe a szedés mellé kézzel beírta nekem a kicenzúrázott szakaszt:

*Fölséges uram kend
hogyha férkőzése
volna közelébe
kérje meg odafent
hogy vetne már véget
a nagy protokollnak
dolgaink romlanak
és bizony hogy avégett
s lenne védelmünkre
hogy ne kéne nyelvünk
féltünkben lenyelniük
s önnön szégyenünkre.*

Nekem azonban megvolt Sándornak a Magyarországon kiadott *Fekete-piros versek* kötete, sőt verseinek egy román nyelvű válogatása is. A neves, azóta elhalálozott ortodox román költő, Ioan Alexandru írt hozzá szép előszót. Mind a magyarországi, mind a román nyelvű kiadásban a *Halottak napja Bécsben* című vers hiánytalanul megjelent. Ezeket a hónom alá fogtam és bevitettem a szekus örnagynak. Kereste bennük Kányádi beírását, persze nem találta, hiszen ezekben a teljes vers jelent meg. Morgolódott, és elkönnyelhetette

magában, hogy most nem jól dolgozott az informátora. Kányádi verseskötetét még benn-tartották, s csak jó félév múlva, ősszel adták vissza.

– *Bízzunk benne, hogy olvasták is Kányádit és hatott rájuk. A nyugati kapcsolataidban mi kivétlenül találtak?*

– A trieszti nemzetközi elméleti fizikai központban 1973-ban részt vettem egy a neutronról és a gyenge kölcsönhatásokról tartott konferencián. Ezután elmentem Rómába. Akkor jártam ott először. Még Kányádi mondta, ha ott jársz, keresd meg a Triznya kocsmát. Ez tulajdonképpen egy irodalmi szalon volt, Szőnyi István híres magyar festő lánya és a férje üzemeltette. Ők 1946 óta éltek Rómában emigrációban. Ott ismertem meg Békés Gellért bencés papot, az új magyar katolikus biblia egyik fordítóját. Nagy név volt ő a teológiában, később azután hazajött, Pannonhalmán halt meg.

Amikor a római társaságban találkoztunk, megkérdezte, mivel foglalkozom. Például ezekkel, mondtam, és a kezébe adtam az 1973-ban román nyelven megjelent *Modern fizika és filozófia* című tanulmánykötetemet. Lapozgatta, nézegette, majd rám nézett: „Te, ennek a nyolcvan százalékát értem.” A francia és a latin nyelvtudása segítette a román szöveg olvasásában. Neki adtam a könyvet. – Várj, itt lakom a közelben, mindjárt visszajövök, én is adok neked valamit – mondta. Nemsokára megjelent Jáki Szaniszló angol nyelvű könyvével, ami *A fizika jelentősége* címmel jelent meg. A szerző neki dedikálta. Ők Magyarországon évfolyamtársak voltak, paptanárok lettek, később Jáki Amerikába került, ahol fizikus diplomát is szerzett. Békés Gellért a kezembe nyomta a könyvet: „Te biztosan jobban tudod használni.” Megörültem a kötetnek, hazaérve megmutattam néhány ismerősömnek. Ezt is besúgták.

– *Mi bajuk volt a könyvvel?*

– Békés Gellérttel, a Rómában kiadott *Katolikus Szemle* főszerkesztőjével volt bajuk. Egy időben Szőnyi Zsuzsa is dolgozott a folyóiratnál. Többször írtak a romániai falurombolásokról, felemelték szavukat a kisebbségek védelmében. Békés Gellért ezért persona non grata lett Romániában. Amikor kollégáimnak, barátaimnak itthon megmutattam a könyvet, láthatták benne Békés nevét, és ezt valaki jelenthette.

– *Nyomasztó világ lehetett.*

– Mit mondjak, az volt. 1984-ben megfélemlítési akciók sora zajlott az országban. Akkor szüntették meg a rádió és a tévé magyar adását. A bukaresti, a vásárhelyi, a kolozsvári magyar adásokat mind-mind leállították. Bukarestben jelent meg *A Hét* című kulturális hetilap, ahol Huszár Sándor és Ágoston Hugó is dolgozott. Őket is ki akarták nyírni.

– *Szerencsére megúsztatok.*

– Igen, de utána is figyeltek, szemmel tartottak. 1983-ban megjelentettem egy antológiát a Kriterion Könyvkiadónál. Az első magyar nyelvű tanulmánykötet volt ez a SETI-programról, a földön kívüli intelligencia keresésének problémaköréről. Hosszú, eligazító tanulmánnyal ajánlottam az olvasók figyelmébe. Később egy bővített, 400 oldalas változatát készítettem, melyet a bukaresti Politikai Kiadó hozott ki százezres példányszámban. Jött a szekus, a kihallgató őrnagyom, hozta a könyvet, kérte, dedikáljam neki.

– Ennyi „haszna” legalább lett a bajlódásaidnak: figyelmük előterébe hoztad a költészetet és a fizikát. Kérdezni is akartam, mi az, ami egy fizikust a költészethez, az irodalomhoz vonz? Szemmel láthatóan otthonosan mozogsz a humán világban is.

– Én nem tudok csak fizikus lenni. Minden érdekel, ami igazi nagy érték az életben, a kultúrában, az irodalomban és a művészetekben. Gyermekkoromtól hordozom magamban a költészet szeretetét. Figyelem, miként jelenik meg a tudomány a költészetben. Biztosan ismered József Attila *Eszmélet* című versét. Milyen csodálatosan fogalmazza meg abban a természettörvények megközelítő érvényességét, gondolj csak a szimmetriasértésre!

*Én fölnéztem az est alól
az egek fogaskerekére –
csilló véletlen szálaiból
törvényt szőtt a mult szövőszéke
és megint fölnéztem az égre
álmaim gőze alól
s láttam, a törvény szövedéke
mindig fölfeslik valahol.*

– A Bolyai Nyári Akadémián, 2003 júliusában Csíkszeredában az Erdélyi Magyar Pedagógus Szövetség vezetői születésnapodon egy vadonatúj, még nyomdaszagú kiadvánnyal köszöntöttek. A kezdeményezésedre készült, benne Babits híres Bolyai-verse, harminc nyelven. Hogyan született ez a kötet?

– Hosszú a történet, igyekszem rövidre fogni. Babits Bolyai-szonettje a Nyugat 1911. évi szeptemberi számában jelent meg. Bolyai Farkast, az apát és János fiát abban az évben, július 7-én exhumálták és helyezték közös nyughelyre a marosvásárhelyi református temetőben. Babits Mihály bizonyosan felfigyelt ennek a hírére. Érdeemes felidézni a legtömöbben és legszebben megfogalmazott költői mondanivalót, mottóként a híres temesvári levélből vett sorokkal.

Bolyai

„Semmiből egy új, más világot teremtettem.”

Bolyai János levele atyjához

*Isten elménket bezárta a térbe.
Szegény elménk e térben rab maradt:
a kapzsi villamölyv, a gondolat,
gyémántkorlátját még csak el sem érte.*

*Én, boldogolván azt a madarat
ki kalitjából legalább kilátott,
a semmiből alkottam új világot,
mint pókhálóból szó kötél a rab.*

*Új törvényekkel túl a szűk egen,
új végtelent nyitottam én eszemnek;
király gyanánt, túl minden képzetten*

*kirabolván kincsét a képtelennek
nevetlek, mint Istennel osztozó,
vén Euklides, rab törvényhozó.*

BABITS MIHÁLY

Amikor 1993. november 3-án Temesváron a Bolyai-emlékművet avattuk, Babits verse magyarul és románul is elhangzott Mátray László és Vladimir Jurăscu temesvári színészek előadásában. A román műfordítást külön erre az alkalomra készítette el kedves barátunk, Gelu Păteanu neves költő, aki a magyar irodalmat oly sokszor népszerűsítette. Sajnos ma már nincs közöttünk.

Akkor jött a gondolat, hogy az örökérvényű verset több más nyelven is hozzáférhetővé kellene tenni. Elkezdtem szervezni a műfordításokat... Estig mesélhetném, hogyan sikerült megtalálnom ehhez a megfelelő embereket.

– *Néhány nyelvet azért soroljunk fel a harmincból, melyeken ma már olvasható a Bolyai-sonett.*

– Németre Carmen Puchianu fordította, angolra Paul Sohar és Kabdebó Tamás John Wilkinssal, franciára Lorand Gáspár, olaszra Tomaso Kemeny, portugálra Ladányi-Turóczy Csilla, svédre Mervel Ferenc, finnre Anna-Maija Raittila, norvégre Sulyok Vince, de oroszul, lengyelül, kínaiul, japánul, örményül, arab, hindi, bengáli, újhéber és még számos más nyelven is olvasható a könyvben Babits Mihály verse.

– *Professzor úr, szemmel láthatóan vonzódasz a költői tömörséggel megfogalmazott, lényegyet láttató mondatokhoz. Egyik előadásod fókuszába például az Ivanyenko professzor moszkvai dolgozószobájának falán látott feliratokat, mondatokat állítottad.*

– Ivanyenkónál egy hónapig dolgoztam, 1964-ben. Akkoriban kezdődtek el a mérték-elméletet megalapozó kutatások. Néhány kis téglát magam is hozzáadtam ehhez az épülethez. Dolgozataimat a Francia Tudományos Akadémia Közleményében Louis de Broglie Nobel-díjas fizikus, a kvantummechanika egyik megalapozója mutatta be.

Vladimir Fock és Dimitrij Ivanyenko professzorok egyik eredményét általánosítottam nemlokális kölcsönhatásokra, így kerülhettem fiatal fizikusként Ivanyenko közelébe. Megmutatta szobájában a feliratokat, a nagy emberek keze nyomát. Az első ilyen Paul Dirac írta angolul: „Physical law should have mathematical beauty.” Vagyis: „A fizikai törvénynek matematikailag szépnek kell lennie.” Diracot nagyon jól jellemzi ez a megnyilatkozás.

A következő mondat Yukawáé, a japán Nobel-díjas fizikusé. Ő vezette be a skaláris mezon fogalmát és megalkotta a magerők mezonelméletét, még 1935-ben. Ezt írta: „A természet lényegében egyszerű.”

Niels Bohr 1961-ben latinul fogalmazta meg a komplementaritás elvét: „Contraria non contradictoria sed complementa sunt.” „Az ellentétek egymásnak nem ellentmondóak, hanem egymást kiegészítik.” Gyönyörű elv! Gondolj csak az elektron kettősségére, arra, hogy részecske, ugyanakkor hullám is, ez azonban nem ellentmondás, hanem egymást kiegészítő kép.

– *A neutrínóról írt könyvedben ezután gyűjteni kezdted a beírásokat.*

– A Nagyenergiás Nemzetközi Konferenciákon és a neutrínóról rendszeresen tartott konferenciákon nagyon sok neves kollégával találkoztam. Közülük számosan szerepeltek a könyvemben, többükről fényképet is közöltem. Megkértem őket, írjanak egy-egy mondatot a magammal vitt könyvbe.

– *Hallhatnék közülük néhány gyöngyszemet?*

– Jakov Boriszovics Zeldovicsot te is jól ismerted. Ő az, aki Andréj Szaharovval megalkotta a szovjet hidrogénbombát, sajnos már nem él. Zseniális ember volt. Hawking angol fizikus, aki maga is zseni, Moszkvában, az egyik kvantumgravitációról tartott konferencián ismerte meg személyesen Zeldovicsot. Így ámuldozott: „Eddig azt hittem, hogy egy intézmény, mint a matematikában a Bourbaki volt. Most látom, hogy egyetlen élő ember.”

Zeldovics nagyon megörült, amikor meglátta fényképét a könyvemben, oda oroszul a következőt írta: „A részecskék közötti gyenge kölcsönhatások az emberek között erős kölcsönhatásokhoz és barátságokhoz vezetnek.”

– *Szép gondolat. Kitől őrzöl még hasonlót?*

– Nagyon sokan írtak a könyvembe. Közülük még egyet említék. Abdus Salam, a pakisztáni származású Nobel-díjas fizikus halála előtt pár évvel írt a könyvbe. Megfogalmazott egy tézist, amit szellemi testamentumának is nevezhetnénk: „*A természet nem a szerkesztésben egyszerű, hanem az alapelvekben.*”

– *Mikre gondolhatott?*

– Egyik előadásában elmondta, mik ezek a fundamentumok: egyik a fizika geometrizálása, a másik a mértékszimmétria és a mértékelmélet.

– *Vérbeli tanáralkat vagy, ezt több előadásodon tapasztalhattam. Amikor hallgatóid elé állsz, vibráló lobogásban ezer fokon égsz. Szeretsz tanítani?*

– Nagyon.

– *Mit szeretsz ebben a hivatásban?*

– A tudás átadásának az örömét. Amihez hozzájutottam, amit megtanultam, az ne csak az enyém, hanem másoké is legyen. Jó látni diákjaim arcán, amikor felkeltem az érdeklődésüket és kinyílnak az új ismeretek befogadására. A temesvári egyetemen a modern fizika különböző ágait adtam elő, a kvantumfizikát, a magfizikát, a relativitáselméletet, a szubnukleáris fizikát. Ott sajnos már nyugdíjaztak, a Szegedi Tudományegyetemen azonban még tartok előadásokat fizikus hallgatóknak egy új tudományágról, a részecske-asztrofizikáról, ami már a XXI. század tudománya.

– *Tudom, ha hívnak, a világ végére elmész, hogy a fizikát népszerűsítsd. Gondolom, voltak emlékezetes előadásaid.*

– A Székelyföldön gyakran tartottam előadást. A nyolcvanas évek vége felé járhattunk, amikor Székelykeresztúrra hívtak. Talán emlékszel rá, akkor fedezték fel azt a híres szupernóvát, amit így jelöltek: SN 1987A. Nagy szenzáció volt, hiszen utoljára Kepler látott szupernóvát 1606-ban szabad szemmel, csaknem négyszáz éve. Az SN 1987A a Nagy Magellán ködben robbant, csak a déli féltekéről lehetett látni.

– *De valami nagy neutrínósugárzást detektáltak akkor.*

– Éppen ezt akarom mondani, hogy ekkor észlelték először egy szupernóva neutrínó-sugárzását. Amerikában három helyen is detektálták, de megfigyelték a Kaukázusban az Elbrusz neutrínó obszervatóriumában, és a Mont Blanc alatti alagútban. Ezt nevezhetjük a Naprendszeren kívüli neutrínócsillagászat születésnapjának. Erről tartottam előadást Székelykeresztúron, egy késő őszi napon. Az ottani múzeum százötven személyes nagyterme öt órára, a kezdésre zsúfolásig megtelt. Kinn akkora már besötétedett. Éppen a legizgalmasabb résznél tartottam, amikor kialudt a villany, sötétség borult a teremre. Akkor jutott eszünkbe Ceausescuék rendelkezése, miszerint az egész országban délután 6 és 9 óra között rendszeresen elvették tőlünk a villanyt.

– És lőn sötétség!

– Ettől azonban nem ijedtem meg, a sötétben tovább folytattam az előadást, közben a rendezők petróleumlámpákért és gyertyákért szaladtak. Nemsokára a lobogó lángocskák fényében újra láthattuk egymást és tovább merenghettünk Világegyetemünk rejtélyein.

Még egy történetet mesélek. Akkor még élt Márton Áron, a nagy erdélyi katolikus püspök. Több erdélyi íróval, költővel állt kapcsolatban és felkérte őket, tartsanak előadást Gyulafehérváron, a teológián. Meghívta Kányádi Sándort, Bajor Andort, a katolikus lap főszerkesztőjét, Fodor Sándor csíkszeredai író és másokat. Felvetődött, hogy a természettudományok köréből is kellene előadást tartani a teológusoknak. Kányádiék ajánlották: szóljatok Toró Tibinek! Úgy is lett, nemsokára felkérőlevél érkezett Gyulafehérvárról. Megírtam nekik, hogy örömmel tartok előadást a teológusoknak a modern fizika filozófiai kérdéseiről. Ebben megegyeztünk. Közeledett az előadásom napja, amikor táviratot kaptam: lefűjták a fellépésemet. Később megtudtam, hogy híre ment a teológián tartott előadások sikerének, és a Securitate beszüntette azokat.

Múltak az évek, eltelt belőlük vagy huszonöt. Akkor újra megkerestek, tartsam meg azt az előadást, amit a hetvenes évek közepén nem lehetett. A teológia hallgatói addigra már lelkészek lettek, a Csíki- és a Gyergyói-medencében teljesítettek szolgálatot. Csíkszeredába hívták őket össze, eljött a már nyugdíjas Bálint érsek úr is, ott volt Kányádi... Én pedig szépen megtartottam az elmaradt előadást. Rá egy hónapra pedig megismételtem Gyulafehérváron, a negyedéves teológushallgatóknak.

– Szeretném, ha beszélne még a tanártovábbképzés nagy erdélyi missziójáról, a Bolyai Nyári Akadémiáról. Tudom, ez szívügyed, évek óta figyelem erőfeszítéseidet, hogy a fizikatanároknak színvonalas és sokszínű előadásokat adhass, neves előadók megnyerésével. Miért tartod fontosnak ezt a munkát?

– Fél évszázad alatt mintegy ötezer középiskolai tanárt oktattam a XX. század fizikájának nagy elméleteire. Tapasztaltam, hogy a hallgatókat leginkább a fizika frontvonalának kérdései érdeklik, melyek az ismert és az ismeretlen határvidékein bukkannak fel. A legújabb eredményekről hiteles forrásból merítve kell tájékoztatnunk a fizikát oktató tanárokat. Erről, valamint a fontos fogalmak születésének és továbbfejlődésének a történetéről nekik tudniuk kell. Például a neutrínó genezistörténete, újabb és újabb arcának felismerése izgalmasabb lehet egy detektívregénynél.

Fizikatörténetet évekig tanítottam a temesvári tudományegyetemen. Arra, amire Simonyi Károly vállalkozott híres könyvével, *A fizika kultúrtörténetével*, nekem már nem volt sem erőm, sem bátorságom. Maradtam a XX. századnál, ennek a fizikájából lényegé-

ben ötven évet aktívan átéltem, első kézből ismerem. A Bolyai Nyári Akadémia programjának összeállításakor fontosnak tartom, hogy tanárainkat az évfordulóhoz kapcsolódva megismertessük a XX. század fizikájának nagy alakjaival. 2005-ben a Fizika Évét ünnepeljük, erre tehát különösen jó alkalom adódik.

– *Ha mondjuk kétszáz év múlva visszatérhetnénk az árnyékvilágból, miről érdeklődnél először, mire lennél kíváncsi?*

– Mindenképpen szeretném megtudni, hogy a fizikusoknak sikerült-e egy koherens, logikus, szintézisreemtő elméletet megalkotniuk. A másik, ami nagyon izgatna, hogy hol tart a neutrínókutatás. Még mindig csak három neutrínót ismernek-e, és az Univerzumban rejtőző sötét anyag felfedte-e titkait?

– *Netán arra is kíváncsi lennél, hogy vannak-e még magyar tannyelvű iskolák Erdélyben?*

– Kérdésed Juhász Gyula híres versét juttatja eszembe, a *Testamentomot*. Így kezdi:

*Szeretnék néha visszajönni még,
ha innen majd a föld alá megyek,
feledni nem könnyű a föld ízét,
a csillagot fönn és a felleget.*

Majd kissé később így folytatja:

*Ó, én senkit se háborítanék,
szelíd kísértet volnék én nagyon,
csak megnézném, hogy kék-e még az ég
és van-e még magyar dal Váradon?*

Igen, ezt én is nagyon szeretném látni. Az ősi iskoláinkat, és megtudni, hogy mi lett az erdélyi magyarsággal. Van-e még magyar szó, magyar dal Temesváron, magyar nyelven tudomány a Székelyföldön.

– *Előre bocsánatot kérek a kérdésemért: miért van szükség magyar iskolákra Erdélyben?*

– Ezen a gyönyörű nyelven óriási kultúrát sikerült teremtenünk. Kár lenne azt veszni hagyni. Mint ahogyan a más nyelveken teremtett kultúrákat is óvni, védeni kell. Mert ha az egyik elvész, ettől a másik is szegényebb lesz.

– *Családodról még nem is beszéltünk.*

– Feleségem Udvarhelyen született, de Váradon nevelkedett, apósom ennek a városnak volt neves matematika-fizika szakos tanára. Feleségem is a temesvári egyetemen tanult, egy évvel volt kisebb nálam, úgyszintén a matematika–fizika szakon végzett. Azután az egyetemen maradt, először a csillagászatot, később szeizmológus lett, a bánáti földrendések nagy szakértője. Még nem végezte el az egyetemet, amikor 1953-ban összeházasodtunk, két nappal Sztálin halála után. Utána vendéglőbe mentünk, de a gyász miatt három napos szesztilalmat tartottak.

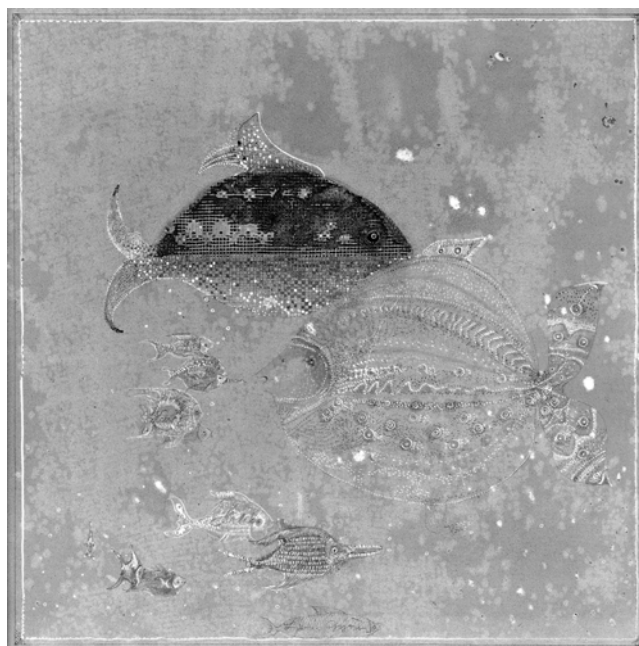
– *Ahogyan ismerlek, biztosan intézkednél...*

– Így van, kapcsolatba léptem a pincérrel, ezt követően lett mivel koccintanunk.

- *A kölcsönhatást közvetítő részecske, gondolom, a lej lehetett.*
- Így is fogalmazhatunk. Azután eltelt egy év, megszületett László fiam, 1957-ben pedig Tibor. Mindketten atomfizikusok lettek, Laci ma is a sugárvédelem első számú szakembere Romániában. Tibi 1989-ben úgy érezte, van mondanivalója a politikában, és már ötödik éve RMDSZ képviselő a román parlamentben.
- *Unokák?*
- Nagy unokáim vannak! Ketten elvégezték az egyetemet. Laci lánya, Emese közgazdaságtant végzett, majd megtanult spanyolul, és egy évet ösztöndíjjal La Coruñában töltött. Tibi nagyobbik fia most végez a szociológián, a kisebbik másodéves a történelem szakon.
- *Professzor úr, elégedett lehetsz a családdoddal!*
- Nincs okom panaszra, bár örvendtem volna, ha valamelyik unokám a matematika-fizika szakot választja. Többet tudtam volna nekik segíteni.
- *Majd a dédunokák követnek az utadon. Az öröklött anyag nem tűnik el.*
- Legyen igazad.

Budapest–Barót, 2004 őszén

Az interjút készítette: STAAR GYULA

Tanulmány

IMRE LÁSZLÓ

Németh László és a XXI. század

Az 1950-es és 60-es években, vagy még korábban eszmélkedők, akik azon kor talán legnagyobb írójának és közgondolkodójának, sőt erkölcsi zsenijének vélték Németh Lászlót, manapság hol mélabúval, hol ingerültséggel konstatálják, hogy (bár deklarált és széleskörű támogatás birtokában megkísérelt detronizációra még nem került sor) más nevektől hangos az irodalmi élet, s még ugyanazon nemzedékből is gyakrabban azt a Márait idézik, akinek írói rangja meg sem közelíti a Németh Lászlót. Ismeretes módon nagy szerepe van Márai túlértékelésében a több évtizedes tiltását követő rehabilitáló buzgalomnak, ami jogos is bizonyos mértékig, újabban meg olyan lektúr-jellegű művei hangos nemzetközi sikerének, aminek eufórikus kommentálása nem sokban különbözik attól, mintha azon örvendeznénk, hogy Kálmán Imre operettjeinek világsikere immár meghaladta Bartókét.

Az irodalomtörténet tanulságaihoz fordulva azután aggodalmaink bölcse belátássá szelídülhetnek, ha emlékezetünkbe idézzük, hogy irodalmunk legnagyobbjai is háttérbe szorultak időnként hosszabb-rövidebb időre. Berzsenyi Dániel nemesi-nemzeti retorikája például vajmi kevés megértésre számíthatott a Petőfi–Arany-korszakban, amikor is a népies egyszerűség és természetesség kultusza nem sokat tudott kezdeni az ő mitológiai képeivel, ódai pátozával. De jött a *Nyugat*, jött Füst Milán és Kassák, s Berzsenyi iskolai tananyagból ismét eleven klasszikus, sőt bálvány és eszmény lett, nem sokkal később meg éppen Németh László volt az, aki a magyar irodalom legérdekesebb és legtanulságosabb, leginkább magyar költői közé sorolta most már visszafordíthatatlanul. A halálát követően Arany is anakronisztikus és unalmas muzeális értéknek látszott, míg Babitsék fel nem fedték benne a modern, fájvirág lírikust. Mikszáthot majdnem ifjúsági olvasmánnyá degradálta az idő a XX. század derekára, aztán váratlanul órák kezdtek esküdni a posztmodern kor prózistái, mivelhogy érvényét veszítette a pszichológiai ábrázolás követelményének egyeduralma, s lehetett már szeretni és követni Mikszáthot, a nagy csevegőt, a zseniális mesélőt, és (ami végleg aktuálisnak érződött a rendszerváltás után) az anekdoták mögé rejtőző reménytelenséget.

Mondható volna tehát az, hogy szép és fontos dolog ugyan Németh László örökségének elevevén őrködni, de szükségtelen, mert úgyis eredménytelen szembehelyezkedni a korkívánalmakkal, azzal, hogy a széppróza belső fejlődéstörvényei alapján, no meg a 70-es, 80-as évek felnövekvő nemzedéke szerint nem ő tekinthető a megújulás elsőszámú forrásának. Ez a belátás egyébként a legkisebb mértékben sem fékezne a Németh László népszerűsítésén fáradozók erőfeszítéseit, hiszen (természetszerűleg) akkor is lehetőség, sőt kötelesség volt Berzsenyi, Arany vagy Mikszáth tanítása, élő örökségként való gondozása, amikor látszólag másfajta értékpreferenciák domináltak. Németh László XXI. századi to-

vábbélélése azonban ennél bonyolultabb folyamatnak ígérkezik, s a feladatok is szerteágazóbbak.

Először is: a XXI. század felől nézve a szépíró Németh László sokkal elevenebb örökség, mint az 1990-es évek felől, hiszen (romantika, naturalizmus, minden más 30–40 év alatt elvirágzott) a posztmodern után a megváltozott helyzetben új, a posztmodernével ellentétes igények és szükségletek fognak megnyilatkozni. (Máris vannak jelek, amelyek szerint az önmagára reflektáló epika a világra reflektáló epikának adhatja át a helyét.) Németh László Thomas Mannhoz vethető intellektualizmusa és esszéisztikus regényírása, Faulknerhez vethető, mítoszi szövevényű lélektragédiái nélkül nehezen képzelhető el a 2020-as, 2030-as új magyar írónemzedék helyzetrögzítése és pozíciókialakítása. Igaz, drámáinak pedagógiai célzata új kontextusba került 1980–90 után (a *VII. Gergely*, a *Széchenyi*, a *Galilei* aktuális sugallatai kezdtek elhomályosulni, legalábbis a fiatalabb és a kevésbé differenciált befogadó szemszögéből), de a ma és a holnap számára kevés termékenyebb dramaturgiai lehetőség van, mint a történelmi parabola.

Ha Tolsztoj és Camus nem nélkülözhető, akkor a mindenkori magyar széppróza kiinduló szintje (mások mellett) mégiscsak Németh László epikája volna, ha nem mutatkoznának vele kapcsolatban fenntartások és idegenkedések, melyek a szépíróra is árnyéket kívánnak borítani. Ezek megnevezése és megértése nem megy másképpen, mint objektivitásra törekvő, történelmi tárgyú eszmecserével. A népi–urbánus ellentét vagy Németh László állítólagos antiszemitizmusa azért kap hamis, de legalábbis egyoldalú beállítást, mert az 1940-es évek első felének szörnyűségei vetülnek a *Tanú* Németh Lászlójára. Ez éppen olyan, mintha Fülep Lajos 30-as évekbeli aggodalmát a Dunántúl elnémetesedésével kapcsolatban azért bélyegeznénk nacionalista gyűlölködésnek, mert a II. világháború befejezése után a hazai svábokat embertelen módon telepítették ki, illetve hurcolták ártatlanul kényszermunkára, ahonnan olyan kevesen tértek meg, hogy az akciót tudatos népirtásnak is lehet nevezni.

És ahogy csak egyoldalú és történetietlen vélekedés taszíthatja Németh Lászlót a jobboldali bajkeverők táborába, éppúgy csak a tájékozatlanság és az elfogultság marasztalhatja el úgy, mint a Kádár-korszak legitimálóját. Az 1929–33-as világgazdasági válságból jobboldali diktatúrákhoz vezetett az út (Olaszországban, Németországban, Spanyolországban), de még a kapitalizmusnak demokratikus, többpártrendszerű funkcionálása is viszolygást váltott ki Német Lászlóból, már csak erkölcsi és szellemi igényessége folytán is. Miért ne táplálhatott volna reményeket egy elképzelt, osztály nélküli társadalom képlete iránt? (Hozzátehetjük: mindvégig vállalt eszményei, Tolsztoj és Gandhi szellemében akár?) Tudott ugyan a sztálinizmus borzalmairól is, de lehetett-e szava az ellen, hogy felszámolják a kevesek műveltségi monopóliumát, betiltják az operettet, s valódi értékek (Móricz, Ady) lesznek a fő kötelezők. (A kik elé a legvadabb időkben sem helyezték Komját Aladárt vagy Illés Bélát.) Azt is látnia kellett, hogy az 50-es, 60-as évek kultúrpolitikájának középszintű irányítói közt ott van rengeteg népi kollégista, Karácsony-tanítvány, akik (némi marxista külmáz mögött) azt csinálják, amit a népi íróktól tanultak. És pláne 1961, a hrucsovi olvadás és a hazai amnesztiák után, amikor Gagarin űrutazása nyomán a szovjet tudomány versenyképessége több területen is úgy mutatta, hogy a rendszernek a nyugati hatalmak által beharangozott csődje még elég messze van, s amikor már évek óta ő az iskolai kötelező olvasmány, csoda-e, ha egy ilyesfajta lassan humanizálódó, nemzeti felelősségérzettel

gazdagodó diskurzus (amikor is egyre több helyen kerülnek „Grezsza Ferencek” az intézmények élére) az, amitől azt remélheti, hogy jó erőket konzerválhat, s ezzel szellemi és erkölcsi értékeket ment át egy valamikori fordulat számára.

Egyébként is sohasem tartozott a kombattáns szembenállók közé, akik szerint minél rosszabb, annál jobb, azaz minél több szenvedés és pusztulás szakad az országra, annál hamarabb dőlhet romba a rendszer, amiért semmilyen ár nem drága. Kultúrában és emberekben gondolkodott és nem politikai hatalomra vágyott, s ha kultúrában, tudományban előrelépés történt, nem gondolta, hogy ez a Kádár-rendszert konszolidálja, hanem éppen ellenkezőleg, azt várta (és ezt sokban igazolta az idő), hogy minél többen jussanak olyan szellemi és erkölcsi színvonalra, amely szinten már hosszú távon sem baloldali, sem jobboldali demagógia nem fog rajtuk. Hogy is lehetne Németh Lászlót akár a „puha diktatúra” kedvencének tekinteni, amikor a nyugati és észak-amerikai emigráció egésze tizedét nem volt képes produkálni annak, amit Németh László tett a szocialista demagógia ellen. Ha Németh László is emigrált volna, vagy belső emigrációba vonulva elnémul, elkerülhetetlenül egyneműen leninista agitátorokká váltak volna a főképpen a parasztságból érkező ifjú értelmiségiek (akikbe ő bizalmát vetette), akik az ő műveiből meríthettek ellenállást a szocialista internacionalizmus és a marxista materializmus félszázados egyeduralma idején.

Ha tett (sosem elvfeledő) gesztusokat Németh László a 60-as években, feltehetően ilyen belátások is vezérelhették (éppúgy, mint Illyés Gyulát, Veres Pétert, másokat.) Lehetett ezt engedékeny magatartásnak beállítani, de ne feledjük: világháborúkat, kommünt, népnomort, haláltáborokat, kulákirtást megért emberről van szó, aki humánus beállítottságánál fogva örül a zsarnokság enyhülésének, mint tanár, mint orvos emberi elmékbe és szívekbe veti reményét, s nem vérontásba és kiszámíthatatlan politikai aspirációkba. Aki ezt nem látja be, nagyon keveset ért Németh László nemzedékének sorsérzékeléséből, adottságaiból, de a jelen, s a jövő politikai és erkölcsi útvesztőiben sem válhat megbízható helyzetelemzővé.

Hozzá kell számítani ehhez még, hogy egy aszketikusan puritán szellemről van szó, aki (a *Harc a jólét ellen* tanúsága szerint) nemcsak a diktatúráktól félti az emberiséget, hanem egy rászakadó és demoralizáló jóléttől is, arról nem is beszélve, hogy nem él benne semmiféle nosztalgia a riasztó szociális különbségeket felmutató 1945 előtti világ iránt. (Ahogy tény, hogy Kodály sem volt túlságosan jó véleménnyel a megvalósult szocializmusról, de azért sosem gondolta, hogy az ő nagyszabású elképzeléseit az éneklő Magyarországról, a kulturált és művelt Magyarországról a 20-as, 30-as évek keretei között lehetett volna megvalósítani.)

Németh László abban volt több és más némely fiatalabb kortársánál, és ezért lehet instruktív a XXI. század számára, mert tapasztalatból tudta (hisz ez volt a harmadik út koncepció lényege), hogy az ő elképzeléseinek egyáltalán nem kedvezne a piaci alapra helyezett oktatás- és művelődéspolitikai. Lehetett és lehet ma is naivnak nevezni a mind a kommunizmus, mind a 60-as években nyugat-európai és észak-amerikai benyomásokból megismert jóléti társadalmakkal való szembehelyezkedést. De ne feledjük, hogy néhány évtizeddel Németh László halála után II. János Pál pápa páratlan erkölcsi tekintélye nem kis részben azon alapult, hogy nemcsak a kommunizmust vetette el, hanem ugyan-

ilyen mértékben érték- és emberellenesnek vélte a nyugati demokráciák katasztrofális erkölcsi színvonalát.

Mondanunk sem kell, hogy Németh László humánus nemzetfáltása is aktuálisabb 2020-ban vagy 2050-ben, mint valaha. A trianoni szétदारaboltság, a szocialista internacionalizmus fenyegetése eltörpül a határok nélküli Európa veszélyéhez képest, amikor is egy új népvándorlás jóvátehetetlenül szétzilálhatja a magyarságot. (Ezt nem értette meg Kossuth sem, aki reményét a Duna konföderációba vetette, s nem látta előre, hogy a mindig a nagyobbak kedvező asszimiláció a magyarság végpusztulásához vezet.) A Németh László-féle humánus, de megmaradáselvű nemzeti princípium már csak azért is nélkülözhetetlen, mert bal- vagy jobboldali demagógiával nem is olyan sokára tömegeket lehet megnyerni, és (mutatja a Balkán friss példája) gyűlölet és gyilkolás prédájává tenni. A gondolkodó Németh László tehát fontosabb, mint valaha, mert sem a marxista típusú szocializmus, sem a szabad piaci szemlélet nem nyújt kellő biztonságot a magyarság modus vivendi-jének kialakításához.

Kulturális és erkölcsi értékek tették nagyvá valaha Európát, kis és kockára tett sorsú népek számára pedig ez bizonyult a megmaradás és felemelkedés egyetlen útjának, ezt Finnország elmúlt kétszáz éve is bizonyíthatja. S ha jogos aggodalmakkal viseltetnek Európa jelen trendjeit illetően nálunk gazdagabb és nagyobb létszámú népcsoportok, hogyne aggódhatnánk a magyarság jövőjéért. (Melynek végromlása – Széchenyi örökérvényű ígéje szerint – nemcsak nekünk fáj, hanem Európát és a nagyvilágot szegényíti.) A XX. század példája szerint a káoszból a rendparti igények felé vezethetnek utak, melyek Magyarországot (Hitler- és Sztálin-féle változatukban) egyszer már végromlásba taszították. Holott készen állt és érvényben van ma is egy olyan, végső elvében a keresztyéniséggel, Gandhival és sok más hasonlúval nemes törekvéssel rokon nézetrendszer, a Németh Lászlóé, amely megóv a gyűlölködéstől, amely nem egyoldalúan Nyugat-Európa orientált, amelynek van szava és őszintén keresi a kapcsolatot a szomszéd népekkel, amely csak türelem és jóindulat, csak műveltség és humánus jegyében fogalmaz meg alapelveket, s amely megtartónak csak olyan nemzeti kultúrát tart, mely nem gyűlöletkeltésre termett. Éppen ideje volna felismerni, hogy egy magasszintű, igazi nemzeti érzés nem elválasztja, hanem összeköti e népeket. Ne feledjük: csak az érezhet rokonszenvet és tiszteletet valamely más nemzet értékei iránt, aki a sajátjával szemben sem közömbös.

Olyan országépítők, mint István király és IV. Béla, olyan hídépítők, mint Széchenyi után a XX. századnak is megvoltak a nagy, nemzettapasztó génuszai, Kodály és Németh László. S talán az sem ok és tanulság nélkül való, hogy nem hadvezérek és politikusok váltak irányadó szellemekké, hanem a kultúra, a szellem fenomenjei. És ha Németh László tanulságot és támaszt talált Apáczait és Misztótfalusi Kis Miklóst, Széchenyit és Görgeit megidévezve, a számunkra kétes, bizonytalan jövő magyarsága megtalálhatja őt. Ám hogy megtalálhassa, készen kell lennie sok mindennek, s készült és készül is sok minden Németh László életműve körül. Minden bizonnyal vannak olyan alkatú emberek, akiknek kultuszra, kultikus cselekedetre is szükségük van, hiszen a továbbörökítés és az életben tartás ilyesmihez is kapcsolódhat. A nagy pillanat azonban akkor jön el, amikor az író életműve, s a gondolkodó egymást segítve válik irányt és megoldást adóvá.

FRIED ISTVÁN

Megold(hat)atlan (?) kérdések a szöveg, a medialitás és a filológia körül

SZÉLJEGYZETEK KULCSÁR SZABÓ ERNŐ KÖNYVÉHEZ¹

„Üdv. az igazi filológusnak!”

(Friedrich Schlegel)²

Kulcsár Szabó Ernő 2004-ben kiadott tanulmánykötete mintegy tíz esztendő „terméséből” szemelget, több – igen lényeges – ponton érintkezik azokkal az irodalomtörténet/tudomány alap(?)problémáit fejtegető értekezésekkel, amelyek keresik, ám egyelőre nemigen vagy önnön állításaikban kételkedve jelölik meg, semmi esetre sem „ki”, az irodalomtörténet/tudomány helyét, lehetőségeit az e diszciplína „bekebelezésére” igényt tartó, önmagukhoz integrálni törekvő, vele „közösködni” óhajtó tudományszakok között. Abban szintén összeolvasható Kulcsár Szabó Ernő a tőle megszokottan határozott vonásokkal fölvázolt elméleti premisszákkal jellemezhető kötete a vele párhuzamosan érzékelhető irodalom(?)-tudományos igyekezetekkel, hogy „kihívásként”, újragondolásként, vitalehetőségként számol olyan divatos, megfontolást érdemlő elméleti irányzatokkal, (rész-)diszciplínákkal, mint az újhistorizmus, a kulturális antropológia, a művelődéstörténet, illetőleg azt részint módosító, részint átformáló kulturoológia (Kulturwissenschaften, cultural studies); ugyanis az általuk értelmezési ajánlatokként szerveződő elméleti álláspontok egyfelől nem egyszer kétségesse teszik egy szuverén, bár sosem teljesen „önelvű” irodalomtörténet/tudomány jövőbeli létét, másfelől nagyobb és látványosabb jelentőséget igyekeznek tulajdonítani mindazoknak a „kontextusoknak” és „társtudományi” átszövődéseknek, amelyek terében és idejében az eddiginél megnyugtatóbban vélik elhelyezhetőnek (egyszerűsítsünk!) az irodalmi szövegeket, sőt: olykor költői életműveket. Ebben a tudománytörténeti keretben Kulcsár Szabó Ernő főleg a medialitás-elmélet (Friedrich Kittler által rendszerbe fogalmazott) változatát szembeesíti (hogy a kötet címéhez hívek maradjunk!) a „szöveg”-gel és a „filológiá”-val (helyenként ugyan inkább filológusok meghatározott csoportjával, mint a filológiával), ám szűkebbre is, tágabbra is szabván vizsgálódásának téridejét, az alábbi alcímmel látja el a könyvet: „Költészettörténet és kulturalitás a modernségben”. A terminológiájára kényesen ügyelő szerző jó hermeneutaként elemzéseinek, levezetéseinek, sőt a maga megrajzolta vitapozícióinak „történetisége” mellett áll ki, s a szöválasztás tanúsága szerint nem elsősorban a költők, hanem a költészet(típusok) historikuma érdekli; s bár e kötetben a magyar modernségváltozatoknak oly kiemelkedő szereplői kínálnak lehetőséget a nyelv- és személyiségfelfogások különféleképpen értett

modernségének demonstrálására, mint József Attila, Szabó Lőrinc és Kassák Lajos, hivatkozási alapként Ady meg Kosztolányi, ritkábban Babits, illetőleg Márai Sándor és Németh László, a kortárs „költészettörténet”-ből (talán egyelőre még inkább csak költészettörténeusből) oly paradigmaticus vállalkozások kerülnek elő, mint Kovács András Ferencé, Oravecz Imréé, utalásképpen Garaczi Lászlóé és Esterházy Péteré, valójában nem irányzatpoétikai, hanem nyelv – és költészetelméleti, részint szubjektumelméleti jellegű a kifejtés. Nem kitérőképpen, hanem a félreértések elkerülése végett írnam le, hogy a kötet a költészetet feltehetőleg a német Dichtung és nem a Poesie jelentésben használja, s nem kizárólag a lírai-verses művek/műfajok szinonimájaként. Kiegészítésül hadd tegyem hozzá, hogy míg Kassák és a német expresszionizmus és, sajnos, csak a német dadaizmus együtteleolvasása, szembeesítő elemzése nemcsak indokolt és meggyőző, hanem éppen ennek az egybevetésnek köszönhetően nyerhetünk újabb információkat Kassák „költészettörténeti” szerepéről és európai helyéről (bár az olasz és orosz futurizmus bevonása nem volna teljesen fölösleges), Szabó Lőrinc és az általa fordított Ernst Stadler egy-egy versének összeolvasása nekem inkább úgy hat, mint kivágott részlet egy terjedelmesebb tanulmányból. A címben és az alcímben kitűzött tételek (*A líra kinetográfája és az „én” kívülhelyezése – A mozgás „írhatóságának” avantgarde és későmodern technikái*) részben a kittleri elmélet(ek) bizonyosságául szolgál(nak), az irányzatpoétikai megjelölés pedig a kronológia természeténél fogva (feltehetőleg akaratlanul) az előttiség és utániség kissé merev dichotómiájába helyezi a két verset: ez költészet-„történetileg” persze nem megrovandó, ugyanakkor hermeneutikailag nem százszázalékosan indokolható. Annál kevésbé, mivel – tekintve Szabó Lőrinc és Ernst Stadler értékfelfogású besorolhatóságát: Stadler ma már kevésbé „reprezentáns” poéta a német, mint Szabó a magyar irodalomban, legalábbis a magyar világirodalmi kánont szem előtt tartva – az avantgárd egészen más poétikai feltételeket hozott létre alakulástörténete során, illetőleg egészen más anti-poétikai, sőt: poetológiai feltételeknek kívánt megfelelni, más retorikai premisszákra hivatkozott, mint a későmodernnek nevezett korszak(?) reprezentánsa, a *Lidércet* író Szabó Lőrinc. S éppen ennek a tanulmánynak alkalmisága (hiszen konferenciaelőadásnak készült oly hallgatóság számára, amelynek nem állhatott rendelkezésére a Szabó Lőrinc-vers) világít rá arra, ami problémaként nem ennyire itt, mint inkább a hungarológia (tév)útjain töprengő (vita)író-sok tárgyát alkotja: miként illesztendő be a magyar hozzájárulás az európai „költészettörténet”-be, netán az európai irodalomközi folyamatba, más oldalról szemlélve: kinek szól a hungarológia? Durvábban: „egyszerű” export-cikk-e, amely „megfelelő” (?) nemzetimázs létesítésére vállalkozik? Vagy olyan (tudományos) előfeltevés-rendszer, amely más diszciplínákkal való szüntelen dialógusban formálódik? Még annyit: a berlini hallgatósághoz talán valóban a címekbe kivetített tárgymegjelölésekkel lehetett, volt érdemes szólni, hogy indokolttá váljék: Szabó Lőrinc (és általában a magyar „késő-modernség”, tehát az 1930-as évek Kosztolányi – és Babits-lírája, József Attila költészete) miként volt képes úgy túllépni az avantgárdon, hogy annak néhány fordulatát, több kérdését újragondolta, idézőjelbe tette, deformálta, hasznosította, a krizeológia tanulságaival szembeesítette, és megvetette annak a „késő-modern” lírai elgondolásnak alapját, ezzel együtt annak egyik lehetséges változatát is megteremtve, amellyel az 1940-es, 1950-es esztendőök lírája (nem nálunk, bár íróasztalfiókba rejtve itt is) dialogizálhatott, s itt Pilinszky, a kései Benn vagy

Paszternak egyként említhető volna. Hogy az avantgárd vitatársi pozícióba helyezése és átírása hogyan munkált a Szabó Lőrinc-lírában, erre alkalmat kínált volna a Stadler-vers fordításának elemzése, ez érthető okokból nem kerülhetett be a berlini előadásba. Az azonban megfontolandó lehetett volna, hogy a magyar kötet számára egy efféle függelék hasznos lett volna. Egyetlen példát említenék: az expresszionista nyelvhasználat összetett főneveinek visszaadására ügyelő magyar költő éppen a befejezésnek halmozásként ható ismétléseit vonja vissza, a töredezetté tett versbeszédet némileg oldja egy összetett mondatdal, s az expresszionisták szókincsének egyik igen fontos szavát (Drang) fordítatlanul hagyja, ellenben az elvonatkoztatottat, az általánost ugyan nem közelíti a személyeshez, ám kinyitja a személyes előtt:

*Und Glut und Drang
Zum Letzten, Segnenden. Zum Zeugungsfest.
Zur Wollust. Zum Gebet. Zum Meer.
Zum Untergang.*

*És viharok
akarat-tüze ráz,
hogy jöjjön a végső, perzselő. A nemzés ünnepe. A gyönyör.
Az ima. A tenger. A pusztulás.*

(Ez egyben arra is példa, visszatérve a hungarológiához, hogy nem minden esetben tanácsos a külföldieknek szóló írást változatlan formában közölni a magyar olvasóval, és megfordítva: biztos sikertelenség, ha a magyar közönségnek szánt értekezést csupán lefordít(tat)juk valamely idegen nyelvre. Ezt a problémát is kezelhetjük a saját meg az idegen egymáshoz viszonyítása kérdéseként, de talán célszerűbb tekintettel lenni a különféle nyelvű, kulturális háttérű olvasótáborok – költészettörténeti – „interferenciáira”).

Ennyi elkalandozás után újra Kulcsár Szabó Ernő kötetének címein töprengenek el: a medialitás a szöveg meg a filológia közé van helyezve, azaz a szövegfilológia nem annyira pozitivistának, mint inkább faktografikusnak tekinthető válfaja ellenében szükségesnek látszik elválasztásuk. Mint ahogy a költészettörténet első megközelítésben a modernségre korlátozódik, de a kötet utolsó tanulmányának egyik „hőse” Varró Dániel, nyilván az ő „modernsége” elé (ha lehet) valamilyen jelző kívánczik, a „poszt” az ő esetében sugallhat modernségeken túlit. Igaz, míg Szabó Lőrinc vagy a kötetnek számomra legizgalmasabb, legfontosabb és legalaposabb olvasásról tanúskodó tanulmányának hőse, Nietzsche külön értekezésekben szerepel, József Attila, Kosztolányi és Varró Dániel inkább egyrészt modernségváltozatok költészettörténeti példái, igazolói, másrészt a leginkább értelmezési stratégiák „értelmezése” során kerülnek szóba. Ugyanakkor ezáltal, hogy a címben a medialitás jelentésénél és helyzeténél fogva nem egyszerűen közvetítésként állítódik színre, az a látszat keletkezhet, hogy mind a költészettörténet, mind a kulturalitás (az alcímben) a medialitáshoz fűződő viszonyában válhat lényegivé, így a kötet címei azt sugallják számomra, hogy az irodalmi szöveg közvetítettségének hogyan-ja, a XX. században kétszer is gyökeres fordulatának játékba hozása lesz a kötet vezérfonala, ha úgy tetszik azok az „Aufschreibesysteme”, amelyeket a már említett és a kötetben több művével jelenlévő, hang-

súlyosan hivatkozott tanulmányaiban, könyveiben Kittler „leírt” (följegyzett) az 1800/1900-as esztendőkre vonatkoztatva. Ám a jó tanulmánykötet mindig többet (vagy kevesebbet) ad, mint amit ígér. Kittler „rendszere”, diagnózisa sem uralkodik el szerencsére a köteten, viszont a medialis ilyen hangsúlyos szerepeltetése jelzi, hogy a konstanzi hermeneutika magyarországi népszerűsítésében fontos szerepet játszó Kulcsár Szabó Ernő tovább kísérletezik részint a befogadáselméletek, a hatástörténeti változatok differenciálásával, részint az általa mediális kultúratudománynak nevezett diszciplína (?) hasznosításával. Ami mindenképpen üdvözlendő, hogy az általa megmerevedettnek, ne tagadjuk: antikváriusnak minősített filológiával szemben olyan hermeneutikai lehetőségek körvonalazására tesz javaslatot, amelyek egymás mellé helyezik Kittler és Gadamer „érvelését”. „Az, [amit meg lehet érteni, az nyelv] tétele (...) nem áll messze az ismert médiumtechnológiai tételtől, nevezetesen, hogy [nem a szignifikátum, hanem a szignifikáns az, amit hallunk]. A nem lényegtelen eltérés abban van, hogy Gadamernél – nem a világ, nem a valóság, hanem – egy médium (nevezetesen a nyelv) *megérthetőségéről*, míg a mediális pozíciók esetében – nem az utalt, a jelölt vagy helyettesített dolog, hanem – egy médium fiziológiai *észleléséről* van szó. Az a különbség azonban, amely így a megmutatkozás saját léthez tartozó modusza, illetve a [jelentés] – önmagával nem azonos – anyagi hordozóra való ráutaltsága között van, már nagyon is számottevő ahhoz, hogy ne volna termékeny az irodalom esztétikai tapasztalatának megértése szempontjából.”

Ezek a finom distinkciók, a médium(ok) kezelésének, jelentőségének és a velük kapcsolatos kutatási-gyakorlati tapasztalatoknak mérlegelése végül eszerint odavezethetnek, hogy az irodalomnak nemcsak a többi részrendszerből, hanem az irodalomnak a „művészetek esztétikai közösségéből” történő kikülönülése is igazolhatóvá válik. Ennek alapján számomra elfogadható Kulcsár Szabó Ernő határozott megállapítása: „Akár a költői szó általános, immatériális igazságérvényéből, akár a szöveg alakzatainak stabilizálhatatlan retorikai mozgásából származtatjuk is az (...) előállt határozatlanságot, esztétikai tapasztalatként ez utóbbi azért lehet egyszerre fölemelő és fenyegető, mert az irodalom médiumával való szembesülés mindig egy lezárhatatlan találkozás eseménye.” Részint ezzel, részint a médiatörténet/tudomány összefüggéseivel kapcsolatos, hogy az irodalomtudomány (jelen) helyzetéről ezért több perspektívából több, egymást vitató nézet született. Jórészt aszerint, hogy az irodalomtörténet/tudomány sajátságosságának elfogadása és/vagy elutasítása miféle megfontolások szerint zajlik (zajlik, mivel elég zajosan történik), de részben talán aszerint is, hogy az irodalomtörténet/tudomány milyen mértékben ismeri föl „viszonyának” ambivalens voltát a társtudományokkal. Ilyenkor merül föl, hogy mennyire maradhat meg pusztán irodalomtörténetnek/tudománynak, de az is, hogy kétségesé válik, miszerint önmeghatározásának feltétlenül azonosnak kell-e lennie az ötven, száz, kétszáz vagy akár a húsz évvel ezelőttivel. Kulcsár Szabó Ernő e kérdésen gondolkodva irodalom- és társtudományok kölcsönösségét nem egyszerű akció-reakció, adásvétel viszonylatban véli föltárulni. Szerinte „Az irodalomtudomány (...) jól kell, hogy ismerje helyzetének ama kettősségét, hogy míg – az episztémé tapasztalatának transzdiszciplináris kölcsönösségén keresztül – részint a társtudományok kérdésirányaiban, válaszainak nem kell kényszerűen egybeesnie a bölcsélet vagy a pszichofiziológia feleleteivel.” Ide annyit szúrnék be, hogy jöllehet Gottfried Benn nem jutott e kötetben önálló tanul-

mányhoz, mind Nietzsche-ről, mind a modernség költészetfelfogásairól szólva az értekező (ezúttal kevésbé a költő!) Benn számottévó szerepet kapott az érvelésben. Nemcsak a Nietzsche-stúdiumok, hanem a modern líra problémáit kifejtő értekezéséből vett idézetek is arra szolgálnak, hogy Kulcsár Szabó modernség-felfogását igazolják. Ami a kötetben Benntől idéztetik, jellemző, Benn fő gondolatait megfogalmazó citátumok. Inkább az okoz bennem némi zavart, hogy a sűrű Benn-hivatkozásokból alakulató Benn-portré kissé egyoldalúra-merevre sikerült, s minthogy nem magáról Bennről, hanem a Benn-oeuvre egy periódusából valók a mondatok, a helyzet természeténél fogva nem vázolódhat föl az a meglehetősen hosszú út, amelyet Benn tett a *Morgue*-kötettől a *statikus versekig*, és így nem szembesíthető a Benn-költészet a Benn-esszéekkel, a kétfajta tevékenység ugyanis még azonos időszakaszban sem mindig harmonizál teljesen egymással, olykor jelentékeny a törés; továbbá: igaz, hogy Benn Nietzsche-jellemzése Kulcsár Szabó előadásában számomra meggyőzőnek tűnik, de annyit azért hozzátennék, hogy Benn „szelektíve” olvasta Nietzschét, aki filozófiailag válaszolta meg (olykor azt), amit Benn költészetében és/vagy líraelméletileg kérdezt. Benn költészetfelfogása pályáján nem maradt változatlan, viszont korai lírájának expresszionizmusát nyomaiban kései verseiben is fölfedezhetjük. S még annyit, Benn Nietzsche-képére hatással volt a Kulcsár Szabó által is hivatkozott Ernst Bertram Nietzsche-értelmezése. Talán ez is lehet az oka annak, hogy Bennt Nietzsche személye és e személy nyelvi kifejeződése érdekelte.³

Nem egészen kitérőként írom ide egyik, újabb olvasmányom néhány tanulságát. A tanulmánykötetnek már a címe is figyelmet keltő: *A kultúra olvashatósága. Irodalomtudományok a kulturális technika és az etnográfia között*.⁴ A közötte szituáció jórészt Kulcsár Szabó kötetcímét idézi. Az engem leginkább érdeklő értekezés címe viszont paradoxitásával tűnik ki: „Miért nem szabad az irodalomtudománynak irodalomtudománynak lennie?”⁵ S a szerző arra hoz számos példát, hogy irodalomtörténészek, illetőleg -tudósok(? – a kérdőjel az enyém!) nemcsak határátlépéseken töprengenek, azokkal próbálkoznak, hanem az irodalomtörténetre/tudományra más diszciplinák eljárásait erőltetik, szigorúbban fogalmazva, az irodalomtörténet/tudomány kompetenciáját egyszerre szűkítik és tágítják. Amit most szabad fordításban idéirom, talán közhelynek tetszhet, de olyannak, amelyről mintha mainapság többen megfellebbeznének. Az irodalom – véli a szerző – létét annak köszönheti, hogy megoldhatatlan problémák, problémái vannak. Voltaképpen értelmét abban leli, hogy apóriákba vezet be, tudatosítja azokat, és a napirenden tartja. És ha úgy tetszik a végén, hogy narratív feloldja ezeket az apóriákat, az alaposabb rátekintés során azonban látszattmegoldásoknak tűnnek, amelyek, ha nem vakon, mindenáron akarják fölmutatni a megoldást, leleplezik az interpretálót. Egy másik helyen arról van szó, hogy a modern hermeneutika mint körszerű eljárás implikálja a saját álláspontához kötöttséget, ezáltal annak meghaladhatóságát. Aligha hidalható át a szerző szerint, nem is kerülhető meg ez a kérdés, még akkor sem, ha Gadamer nyomán folyamatos horizontösszeolvadást tételezünk, mikor a hagyományok összefüggései építetnek meg. Más kérdés, hogy Gadamer (ezúttal a *Szöveg és interpretációt*) újraolvasva, elismerve a horizontösszeolvadás reflektálatlan tézissé, tétellé válhatását, valamint némileg leegyszerűsítettségét, a följből idézett szerzőt talán rövidre zárással lehetne gyanúsítani, hiszen az irodalomtörténet/tudomány védelmében a dolgozat több helyén a hermeneutika igényelte tör-

ténetiség érvényesítésében látszik kételkedni, mondjuk úgy, mintha az irodalomközi folyamat kutatása helyett hagyományosabb irodalomtörténetet és műelemzést szeretne látni. Gadamer önértelmezését azonban nem árt ideidézni:

„Ha az interpretáció egy szövegben legyőzi azt, ami idegenül hat, és ezzel az olvasót hozzásegíti a szöveg megértéséhez, akkor saját háttérbevonulása nem eltűnést jelent negatív értelemben, hanem a kommunikációba való belépést, oly módon, hogy feloldódik a szöveg horizontja és az olvasó horizontja közötti feszültség – ezt neveztem úgy, hogy *horizontösszeolvadás*. Az elválasztott horizontok, miként a különböző álláspontok például, feloldódnak egymásban.”⁶

Persze, nem árt Gadamer önértelmezését kiegészíteni az őt nem annyira korrigáló, mint inkább kifejezetten irodalomtörténész/romanista/irodalomelméleti aspektusból továbbgondoló Jauss elgondolásával. Jauss szerint „a múltbeli esemény nem érthető meg következményei nélkül, a műalkotás pedig az általa kiváltott hatás nélkül. Sőt, egy múltbeli esemény vagy mű hatásának és értelmezésének története esélyt kínál arra, hogy olyan sokrétű jelentésben érthessük meg, ami a kortársak számára még beláthatatlan volt. Ha a múltbeli élet eredeti horizontját nem venné mindig körül jelenünk későbbi horizontja, a történeti megértés sem volna lehetséges. Ez ugyanis csak akkor és olyan mértékben képes felfogni a múlt másságát, amennyiben az értelmező el tudja választani az idegen horizontot a sajátjától. A történeti megértés munkája a két horizont közti közvetítés tudatos végrehajtása.”⁷ (Tehát nem horizontösszeolvadás.) S ehhez ironikus hozzájárulásképpen Friedrich Schlegel véleménye, ha úgy tetszik, a hagyományértelmezésről: „Eddig még mindenki megtalálta a régiekben, amire szüksége volt, vagy amit óhajtott: kiváltképpen önmagát”.⁸ Akármint vélekedünk is, a közvetítés és közvetítettség, valamint annak „hogyan”-ja feltehetőleg nem csupán vagy nem elsősorban a hermeneuták magánügye, hanem az irodalomtörténet/tudomány „közügye”, különös tekintettel az irodalom, az irodalmi mű információhordozóinak, tárolóinak, közvetítőinek stb. a XXI. századra alaposan megváltozott s további alapos változásnak kitett feltételeire. Kulcsár Szabó Ernő egy tanulmányának szövegközi címe mintha egyben kutatási programja is lenne: „Szövegre irányultság – mint saját és idegen hatásösszefüggése”; ebben a „keret”-ben kerülhet sor a hermeneutika pozíciójának újabb leírására, pontosabban: hermeneutika és mediaelmélet/történet, hermeneutika és dekonstrukció kapcsolat- és viszonyváltozatainak újbóli feltárására. „A hermeneutika – írja Kulcsár Szabó Ernő – ugyanis kétségtelenül azért ragaszkodik az állandó továbbadásban élő tradíció folytonosságához, mert a hagyomány hordozó kontinuitása nélkül elgondolhatatlan az előzetes megértés, amely a megértést mint mindenkor más-ként-értést lehetővé teszi.” Majd alább: „A hagyományban való benneállás megelőzhetetlenségéből adódó belefoglaltságunkat a jelenvalólét hermeneutikai szituáltságába azért lehetetlen maradéktalanul feltárni, mert a saját megértés – mint valamit valamiként megértő esemény – sohasem önmagát érve következik be, minden hermeneutikai teljesítmény utólagos természetű.” Ennek egyenes folyománya a filológia ama radíciójára utalás, amelyet Kulcsár Szabó Ernő August Boeckhtól (ugyan nem eredeztet, ám vele) indít, de amely már Boeckh előtt is jelentkezett Friedrich August Wolf munkásságában (1807!). A klasszika filológiát olyannak kívánta látni, mint mindama ismeretek, rövidre fogva: „anyag” a summáját, amely a görögök és a rómaiak tevékenységével és sorsával, politi-

kai, tudományos és családi körülményeikkel, kultúrájukkal, művészetükkel és tudományosságukkal, szokásaikkal, vallásukkal, nemzeti jellemükkel és gondolkodásmódjukkal ismertet meg bennünket.⁹ Hasonlóképpen alapozódik meg – teszem hozzá – a szlavisztika Jernej Kopitar és Josef Dobrovský munkásságában (amelynek nem csekély jelentőségű hányada kettejük levelezése révén „közvetítődik”): nevezetesen a kulturológia teljes joggal hivatkozhat arra, hogy kezdetei nem az irodalomtudományon belüli pozitivista módon felfogott szövegfilológiára korlátozódtak, hanem a teljes kulturális (és nemcsak közvetlenül kulturális) mezőt szem előtt tartották. A Wolf felsorolta „rész–részszerkezetek” az ő meg Boeckh felfogásában és gyakorlatában nem csupán leltárszerű tárolását írják elő az összegyűjtött/gyűjtendő tudáshalmaznak, Boeckh posztumusz kiadott előadásában nem egy és oszthatatlan, sem pedig egy atomjaira szétesett filológiai tudomány célzódik meg, hanem a filológiai tudományok enciklopédiája és metodológiája. Ide azonban nem árt Nietzsche figyelmeztetését írni, amely a megértés-befogadás összetettségének hangsúlyozása mellett a konvenció jelentőségére is utal: „Homérosz háromnegyed része konvenció; és hasonló a helyzet minden görög művésznél, akiből hiányzott az eredetieskedés modern dühe. Nem élt bennük a konvenciótól való rettegés, hiszen a konvenciók kötötték össze őket közönségükkel. A konvenciók valójában nem egyebek, mint *elsajátított* művészi esz-közök, hogy megértsenek a hallgatók, fáradsággal megtanult közös nyelv, amely nyelven a művész valóban közölni képes. (...) Amit a művész a konvención kívül közöl, azt mintegy a saját felelősségére közli, és legjobb esetben azzal az eredménnyel, hogy új konvenciót *alkot*.”¹⁰ Amihez persze hozzá lehet tenni, hogy mindig a következő nemzedékek avathatják konvencióvá mindazt, ami a kortársak szemében újnak tetszik, és itt megint utalni lehet arra, amit Kulcsár Szabó Ernő a filológiával kapcsolatban fontosnak tart kiemelni: „a filológia (...) kifejezetten valami már *valahogyan* tudottnak (<megértettnek>) a nyelvi dokumentumaival foglalkozik”; igaz, a művészi-írói konvenció és annak „utólagos” feltárása egyként igazolhatja a horizontok elválasztottságát, valamint azt, amit korábban Friedrich Schlegeltől idéztem, önmaga föllelését a régiek világában (nemcsak szövegében). Ugyanakkor megfontolást érdemel Kulcsár Szabó részkövetkeztetése: „a szövegen végzett filológiai munka (...) nem korlátozódhat szó szerinti pusztá kibetűzésére, majd az ezt követő értelmezésre, mert egyáltalában nem tudjuk elkerülni, hogy olyan lehetőségeket is bevonjunk ebbe a megértésbe, amelyeknek az eredeti szándékoltsága vagy akaratlansága felől nem rendelkezünk ismeretekkel.” Friedrich Schlegel filológusi igénye pedig emígy szól: „Annak, hogy a filozófiát a filológiára, vagy ami még ennél is sokkal szükségesebb, a filológiát a filozófiára alkalmazzuk, az egyetlen módja az, hogy egyszerre vagyunk filológusok és filozófusok.”¹¹ Az Kulcsár Szabónál nem, másutt viszont szóba kerül: mennyire veszélyeztetett az irodalomtörténet/tudomány általában, a filológia meg különösen? Kulcsár Szabó az irodalomtudomány „elhelyezhetlenségé”-ről töprenkedik (az idézőjelek tőle valók.) Erről a későbbiekben.

Ha elfogadható vagy vitaalaprak tekinthető egy kézikönyv állítása, miszerint (írtam már) az irodalomtudomány a kultúratudományok és a filológia *közé* került,¹² vagy oda navigálta magát, netán oda szorult, akkor e nézet szerint az irodalomtudomány terjesztette ki „mezejét”, magához csatolván a médiatörténetet, a diszkurzus-elemzést és a történeti antropológiát. Az első rekonstruálja – állítja kézikönyvünk – a kommunikáció „előállítás-

sának” technikai feltételeit, kittleri terminussal élve az „Aufschreibesysteme” változásait; a második megalkotná a szabályokat, amelyek a különféle intézmények beszéd – és írásmódjának rendjéről, rendszeréről gondoskodnak, beleértve az irodalom rendszerét is. A történeti antropológia ama szövegnyomokra kérdez, amelyekből a civilizációs folyamat feltárható. Mindez az irodalomtudományt a kulturológia felé közelíti, annál is inkább, mert a szövegfogalom mára szinte parttalanná tágult, a „kultúra mint szöveg”, továbbá az „every text is intertext” bevallva/bevallatlan áthatja az önnön életképességét, érvényesülésének jogos voltát hangsúlyozó, előtérbe állító irodalomtörténész/tudósi tevékenységet, amely többnyire megelégszik az interdiszciplinaritás mechanikusan értett felfogásával. Azzal ugyanis, hogy részint összevonható különféle tudományterületek kérdésirányultsága, részint a (felületi) hasonlóságok elfogadása messzemenő következtetésekre ad lehetőséget, nem egyszer, a különbözőségeket kísérli meg eltörölni. S bár ma már az összehasonlító irodalomtudomány „összehasonlító tudományokat” igényel, az interdiszciplinaritás mint tudányszakok összeműködése önmagában nem járul hozzá a kulturológia és módszerajánlata elfogadhatóságához, ha irodalmi, költői szövegről van szó, különösen nem: kézikönyvünk elrettentő példát hoz arra, hogy egy mindenáron tudományközi igény kielégítése hová vezethet.¹³ Egy háromszakaszos verset említ, amely más kulturális kontextusokba van beleszöve: a biblia képi hagyománya, egy boncolás orvosi jegyzőkönyve, az írógép mint új technológia, a protestáns lelkészlak intézménye, az irodalom terjesztésének rendszere, a szerző cigaretta-fogyasztása stb. Megállapítja, hogy mindennek bevonása még a könnyebb feladat. Megszakítom a kézikönyv előadását először azzal, hogy Gottfried Benn *Der Arzt* (Az orvos) című korai verse ismerhető föl, s ezt a Benn-életrajzra tett utalás erősíti. Másodszor azzal, hogy nyilván inkább ama „totál káros” állatorvosi ló demonstrálása a cél. Harmadszor azonban azzal, hogy a szöveg parttalanná tágítása, a tudományköziség reflektálatlan alkalmazása valójában nem a kulturalitás eseményévé („a kultúra: szöveg”), teszi az elemzést, hanem a sehová sem tartozás, az abszolút közöttség, hozzátenném: az öncélú filologizálás zsákutcájába vezet. A kézikönyv azonban tovább lép azáltal, hogy a „nehezebb” esetre is hoz példát. Hiszen akár egy háromszakaszos vers is behelyezhető a különféle médiumok (írás, kép és zene) hálózatába, valamint a különféle rendszerekébe (jog, tudomány, vallás). Azt a veszélyt érzékelteti kézikönyvünk, amely a kulturológia és a filológia elkülönítéséből származhat, a filológia nem érzi, hogy válaszolnia kellene az új kihívásokra, míg a kultúratudomány fölöslegesnek hiszi, hogy szövegeken igazolja feltevéseinek valószínűsíthetőségét. Lényegében itt is lehet érintkezést találni Kulcsár Szabó Ernő fejtegetéseivel, szerinte „Az irodalomtudománynak (...) nincs módja kirefektálnia magát *diszkurzuselemző és szövegtudományi* szituáltságának kettősségéből.” Hogy miért lesz Esterházy *Javított kiadásának* látszólag kettős nyelvisége a példa, azt az alább idézendő kijelentés hitelesítheti: „az esztétikai tapasztalat irodalmi kritériumai” egy „olyan irodalmisággal szemközt” fogalmazódnak meg, „amely a palimpszesztusok és a szövegközi írásmód kapcsán nemcsak a szöveguniverzumba való belépés [ismétlő], megelőzőtt jellegét vette tudomásul, (...) a belépés eredetiségének megszüntetésével egyidejűleg megállapíthatatlanná teszi az irodalom és a rajta túli diszkurzusok határait is.” Esterházy „regényében” a különféle nyelvek, amelyek természetsszerűleg különféle diszkurzusok képviselőitében „közvetítenek”, a tipográfiai elkülönítések ellenére egyként

járulnak hozzá a befogadás esztétikai tapasztalatához. Kulcsár Szabó mintegy összegző-ként eképpen teljesíti ki találó megfigyeléseit az Esterházy-mű felmutatását követőleg: „A modernség záróküszöbén annyi azonban valószínűsíthető a fentebbi tapasztalathból (az általam kihagyott részben a rendszerelmélet, a kulturalitás és az irodalomértelmezés konfrontálására kerül sor), hogy a nyelvek és szövegfajták interpenetrációjának irodalmi gyakorlata olyan poliglott medialitásként működik, amelyhez már az irodalom autopoieízisén sem rendelkeznek hozzá – nem hogy morfológiai, hanem – megbízható diszkurzív ismervek sem. Ami itt azt jelenti, hogy kiszámíthatatlan váratlansággal nem azért bizonyulhat bármely nyelvi kijelentés [irodalminak], mert az irodalom elvesztette a maga megkülönböztetett ([művészeti]) státuszát, hanem mert a megkülönböztethezőség ismérvei a modernség záróküszöbén túl már nem vezethetők le esztétikai premisszákból.” S hogy itt a modernség záróküszöbe valóban lényeges időbeli tényező, arra a XIX. és XX. századi prózai epika története is figyelmeztethet. „Ellenpéldaként” hozom föl, hogy Balzac az *Elvesztett illúziók*ban recenziókat iktat be az elbeszélésbe, ugyanarról a fikatív műről egy negatívát meg egy pozitívát, ugyanannak a szereplőnek politikai(!) páfordulását dokumentálva, egyben imitálva a korszak recenzió-írását. Ugyanennek a szereplőnek verseket tulajdonít, amelyek a kortárs költőktől származnak. Mindezzel „rekonstruálni” igyekszik kora Párizsának irodalmi életét, publicisztikáját. Az egységes szerkezetbe fogott nyelvek és „diszkurzusok” mögött (politika, sajtó, könyvnyomtatás- és kiadás, nyomda- és papíripari „fejlődés”-fejlesztés, kapitalizálódás stb.) azonban egy olyan elbeszélő áll, akinek biztos ismeretei vannak regénye világáról: a kínai papírgyártástól kezdve a vidéki nemesi szokásokig és szalonokig, a restaurációs főúri társasági nyelvtől és magatartástól kezdve a vidéki nyomdák állapotáig. Aligha becsülhető túl Balzac fölismerése és rádöbbenése nemcsak a „modernség” kezdetére, ha úgy tetszik, a „művészeti korszak közelgő vége”-re, hanem a diszkurzusok összjátékára is, ezen belül politika, iparfejlődés, irodalom, sajtó, tőkés vállalkozás hol rejtett, hol nyílt kölcsönösségére. Hiszen a regényben még a tőkésedés gazdasági-pénzügyi tranzakcióinak „könyvelői” eszközökkel történő bemutatása is elbeszéléssé válik, a szó irodalmi értelmében. Kulcsár Szabó Esterházy-példája nemcsak azt tanúsítja, hogy az irodalomtól és az irodalom megszokott vagy elvárt nyelvétől idegen nyelv(ek) átesztétizálódhatnak (például) egy regény nyelvi összefüggés-rendszerében, hanem azt is vagy főleg azt, hogy ún. nem-irodalmi szövegek találkoztatása irodalmi szövegekkel egyfelől újragondoltathatják az elbeszélés „technikáit” (akadt olyan feltételezés is, miszerint a *Javított kiadás* ügynökszövegeit maga az író írta, s hogy valamiféle olyas játékról van ismét szó, mint Csokonai Lili esetében, csakhogy XX. századira időszzerűsítve), másfelől a nyelvi konfrontáció és kölcsönhatás, valamint a történésnek mint fokozatos beavatodásnak végigkísérése, a dokumentumok olyan beiktatása, amely nem a fikatív világ sokrétűségével párhuzamos–ellentétes ismereteket közöl, egy régi-új alakzat konstituálását segíti elő, ezáltal régi-új helyzetbe hozza az „esztétikai tapasztalat”-szerzést.

Az irodalomtudomány „elhelyezhetetlenségé”-nek kérdése aztán a továbbiakban oly módon állítódik színre, hogy megkockáztatódik „egy kultúratudományként funkcionáló irodalomértelmezés”. Hogy a papír- és nyomdaiparban végbemenő technikai forradalom megváltoztatja az irodalom státuszát, lényegében ezt „regényesítette meg” Balzac, de az avantgárd törekedett arra, hogy felhívja a figyelmet „az irodalom látható formájának

anyagszerűség”-re, ha úgy tetszik a technika és a technikai civilizáció akár közvetlen irodalmi-képzőművészeti „hasznosítására”. A társtudományok segítségével, egyes elméleti „iskolák” forrásbázisa igazolja Kulcsár Szabó szerint, hogy nem pusztán az írás, a terjesztés, a közvetítés technikája alakul(t) át, hanem legalább annyira mindezeknek értelmezéséé is, ezáltal az irodalomelmélet integrálhatta a társtudományi módszereket, korántsem azért, hogy – mint a XIX. század pozitivizmusa – kritikátlanul átvegye a terminológiát és olykor a módszert is a természettudományoktól, hanem azért, hogy „a kultúratudományok történeti-antropológiai kérdésirányait is bevonja az esztétikai tapasztalat temporalitásának értelmezésébe.”

Az a dolgozat, amelyből idéztem, meglepő módon fölértékelni látszik azt az irodalomtudományt, amelynek a kulturológiában vagy a művelődéstörténetben való feloldódását többen az irodalomtörténet/tudomány végeként aposztrofálták. Tudniillik az a közöztiség/közteesség, amelyet az irodalomtörténet/tudomány helyének jelölnek ki többen, illetőleg Kulcsár Szabó hozzászól ehhez a „diszkurzív helynéküliség”-et is, szerinte felszabadító erővel képes hatni. „Mert úgy látszik, ebben a diszkurzív térben csak az ő (az irodalomtudomány. F. I.) számára nyílik meg annak lehetősége, hogy az antropológiai érdekltség megszüntethetetlen terét az antropológián túlról: a nyelv és szövegiség dezantropomorf működésének tapasztalatával ellensúlyozza.” Igaz, nem mindegyik értekezés sugároz ilyen optimizmust.

Ami Kulcsár Szabó Ernő kötetét illeti, az elméleti-alapozó tanulmányok általában későbbi időpontban születtek, mint az írói életműveket vagy azok egy részét áttekintők. Ennek aztán az a következménye, hogy némi feszültség támad az elméleti és „történeti” értekezések között, hiszen a Kassákról, Kovács András Ferencről, Márairol, Némethről írottak még nem alkalmazhatták az újabb elméleti tájékozódás eredményeit. Elismerem, ez a fajta tájékozódás már előkészületeiben ott bujkál a „történeti” stúdiumokban, s az elmélet meg a történet nem feszül az értekezésekben egymással szembe, hiszen az elméleti fejtegetések egy célszerűbb történetiséget igyekeznek körvonalazni, míg a történeti tanulmányokban bőven lelünk „elméleti” passzusokat. Elmélet és gyakorlat szembesítésére akkor kerül sor, amikor a hungarológiát két értekezés mutatja be: megint az árulkodó címhasználat segítségével jelzem előrevetítve a körüljárt tárgyköröket. Az első dolgozat: *A (nemzeti) kultúra – mint változékony üzenetek metaforája. Avagy: emlékműve-e önmagának a [hungarológia]?*; A második: *A hungarológia – hermeneutika és kulturális poétika között*. Ez utóbbi írás három esztendővel az első után jelent meg. Ami ezeknek a vitázó tanulmányoknak helyzetét nehezíti, hogy miközben évtizedek során újólág „intézményesedett”, átszerveződött a hungarológia, meghatározásáról, kompetenciájáról, lehetőségeiről és a célszerűbb módszerekről nem hogy egymással dialogizáló vagy egymáshoz közeli „rokon” álláspontok nem fogalmazódtak meg, hanem teljesen jogosnak érzem részint az emlékmű-„metaforát”, egy antikváriusi szemléletre célozva, nem kevésbé az utóbbi értekezés némi- leg elbizonytalanító hely-jelölését, hiszen ezúttal – ha jól értem a szerzői fejtegetéseket – a legalább kettős kapcsolódású kutatási tárgy, intézmény–működés/működtetés és közvetítés/közvetítettség újraértelmezése/elhelyezése (ti mik között szükséges, lehet vagy kell) a legfőbb tét. Ami azonban ezekből az értekezésekből (és az ezeket vitató ellen-írásokból) hiányzik, a hasonló „nemzetközi” kísérletek alapos számba vétele, továbbá konfrontálása

az 1930-as esztendők óta próbálkozó magyarságtudomány-történettel. Itt csak annyit szeretnék fölillantani, hogy a germanisztika hamarabb ismerte föl a maga „belterjességét”, s az *interkulturelle Germanistik* segítségével kereste a maga kitörési lehetőségét, nem teljesen függetlenül attól, hogy az összehasonlító irodalomtudomány új részdiszciplináinak ki-munkálásán fáradozott, s ez később olyan, kézikönyv-sorozatot kezdeményezett,¹⁴ amely-nek szerzői–szerkesztői különféle (modern) filológiák, kulturális „poétikák” képviselői, s így az egyes nemzeti filológiákat nem egymástól elkülönülő szemlélet reprezentánsainak, mondjuk, egy nemzeti irodalomtörténet megvalósulásának példázataként jelenítették meg, a „(nemzeti) kultúrák [valóban] változékony üzemének metaforája”-ként, hanem rö-vidre zárva: szűkebb anyanyelvi, társadalmi és tágabb nemzetközi, kulturális kontextusok-ban, részint egy „sajátos irodalomközi együttes tagjaként”, részint a nemzetinek elgondolt és a regionálisnak vélt összejátszásán túl a saját meg az idegen dialogizáló, kölcsönös ér-telmezésének lehetőségeként. Mindenképpen (közérthető példával élve) a szintén nem előzmények nélküli goethei kezdeményre reagálva: sem az európai, sem a világ- sem a re-gionális irodalmi együttes nem teszi fölősslegessé a nemzeti filológiát, nem jelentékteleníti el a nemzeti irodalmat, éppen ellenkezőleg az európai (nyelvű) kulturális összefüggés-rendszerbe állítva, a nem csupán egynyelvű hatástörténetet elgondolva, a nemzeti iroda-lomnak/kultúrának oly vonásai tetszenek ki, amelyeket az önelvűség jórészt elfedett. S hogy Goethe a technikai haladást nem bizonyosan kárhoztatta, arra legyen elegendő a sokat idézett mondás a kereskedelem, a közlekedés fejlődéséről, amely közelebb hozza egymáshoz a népeket, illetőleg szellemi termékeiket is. Aligha egészen fölőssleges arra fi-gyelmeltetni, hogy a kapcsolattörténet legfeljebb segédtudományi rangra tehet szert, amennyiben a hatástörténeti vizsgálódás részének tekintjük.

Következő esettanulmányul a finn-ugrisztikát említeném, amely a nemzetközi szak-irodalomban mindenekelőtt a nyelvészeti, azon belül a nyelvtörténeti stúdiumok közé ik-tatódott be, a finnugrisztikában „emancipálódott” diszciplínák közül az etnográfia meg a vallástörténet említhető még. S bár akadnak kísérletek arra, hogy összefoglaló, részletei-ben összehasonlító finn-ugor irodalomtörténetek készüljenek, számomra a leginkább azt dokumentálták, amit az indokoltabban elkülönülő szlavisztika esetében is kétségesnek ér-zek, a nyelvrokonság önmagában nem elég alap az irodalmi összehasonlításhoz, jóllehet a nyelvrokonság tudománytörténete többnyire kulturológiai tartalommal töltődött föl. Ugyanakkor a finn-ugrisztika nyelvészeti módszerében is fölfedezhető az antikváriusi szempont. A jól kidolgozott, szinte sémává tett-lett eljárások hasznosak lehetnek például a kisebb, sajnos, kiveszőben lévő finn-ugor nyelvek szintaktikájának leírásakor, a nyelv- emlékek történeti elemzése szintén a jól kitaposott ösvényen halad, de éppen a finn-ugrisztika nem egy képviselője érzi szűknek és avítnak a hagyományos finn-ugrisztikát, keresvén egy kulturális finn-ugrisztika felé vezethető utat. Nem bizonyos, hogy a magyar tudományosságban a magyar finn-ugrisztika utóbbi két-három évtizedét az izgalmas in-novációs törekvések jellemeznék.

Harmadjára arról szólnék, hogy a magyarságtudománynak mint diszciplínának törté-nete jórészt megíratlan, jóllehet ismerek olyan, kiváló értekezést, (Poszler Györgyét), amely például a magyar nemzetkép-elemzések alapvetően fontos kötetét, a *Mi a ma-gyar?*-t¹⁵ mértéktartóan és hitelesen bemutatja. Az azonban legfőljebb említettik, hogy

létezett egy *Magyarságtudomány* című folyóirat, amelyben Németh László inkább emlegetett, mint behatóan elemzett programtanulmánya olvasható, hogy aztán Németh és elképzelései kiszoruljanak a lapból. Hogy ez a folyóirat jórészt párhuzamban jelent meg a közép-európai humanizmus folyóiratával, az *Apolloval*, amely a közép-európai összehasonlító kutatást (nemcsak az irodalmat!) úgy alapozta meg, hogy azt valóban regionális kultúraként, kultúrák átszövődéseként tárgyalta, továbbá az inkább népszerűsítő jellegű, de a magyarság közép-európai kontextusához sok fontos adalékot szállító, Csuka Zoltán szerkesztette *Láthatárral*, (itt látott magyarul napvilágot E. B. Lukáč esszéje a szellemi termékek (produkt) cseréjéről), valamint az idegen nyelvű, máig értékesíthető-használható értekezéseket közlő tudományos folyóirattal, az *Archivum Europae centro-orientalis*szal, erről kevés szó esett. A magam idevonatkozó kutatásai viszonylag csekély visszhangot keltettek. Ám ha a XIX. századba nézünk vissza, akkor is inkább a kutatási deficitekről lehetne beszámolni. Kazinczy Ferenc volt talán az első, aki szorgalmazta a magyar művelődés bemutatását a német nyelvű sajtóban, hogy a magyar irodalom/kultúra törekvéseit ne csak az országhatáron belül ismerjék, s ezt összekötötte azzal, hogy az idegen nyelvű alkotások fordítását irodalmi programja részévé tette. Toldy Ferenc az 1830-as esztendőkből sűrűn közölt olyan írásokat folyóiratokban, amelyek hozzájárultak a magyar komparatiztika előtörténetének kialakulásához. A sort hosszan lehetne még folytatni, ám összefüggő, adatgazdag, részletekre kiterjedő történettel nem rendelkezünk, az állandó újratekintések, a kései intézményesedés nemigen tették lehetővé, hogy a több ízben újrászerveződő magyarságtudomány reagáljon előzményeire, a nemzeti tudatba iktassa önnön kezdeményeit. Még Németh László igyekezete, amely a magyar történelmet cseh és lengyel párhuzamaival szerette volna láttatni, sem eléggé él azokban, akik a hungarológiával foglalkoznak. Mindennek aztán az (lehet) a következménye, hogy a hungarológia „elvi-módszertani” kérdésein töprengők csupán részlegesen ismerhetik az önálló(?) diszciplína bevezetésének fáradozásai közepette e diszciplína múltját, amelynek feldolgozása várat magára, de hiányzik egy olyan „kultúraközi fölmérés” is, amely „legalább abban a pragmatikai kérdésben biztonságos eligazítást nyújthatna, vajon fölgyűlt-e annyi kultúraközi tapasztalat a hungarológia mai közvetítő gyakorlatában, amennyi kikényszerítheti a szakalapvető újraértelmezését, vagy érzük be kevesebbel.” Kulcsár Szabó Babitsot, Bartucz Lajost, Bibó Istvánt, Szerb Antalt, Kölcseyt, Kosztolányit, Németh Lászlót idézi meg tanúságtételre, de tanulmányában e meglehetősen különnemű véleményeket hangoztató szerzőktől vett idézetek sem állhatnak össze sem történeti, sem a kultúraközi tapasztalatot alapozó örökséggé. Ugyanis a kölcsönös fordításirodalom (bár Goethe szerint is út a világirodalomhoz) aligha uralható tendenciája a kontaktusoknak, jelentéktelen művek tehetnek az adaptáció során roppant jelentőségre szert (gondoljunk a *Bánk bán* „idézetekre”), míg egy a hazai ízlés, kánon alapján összeállított antológia csenghet ki a teljes részvétlenségbe, bármily kitűnő versek, novellák, esszék sorakoznak is egymásután. A közvetítésnek azonban más veszélyei is leselkednek a még oly jószándékú közvetítőre. Amennyiben a magyar irodalom recepciók aktivitását túlhangsúlyozza, érdektelenné válik, hiszen a másik fél a maga irodalmában eredetiben könnyebben férhet hozzá az adott műhöz, életműhöz, kulturális eseményekhez, a „leképződés” nem szül érdekeltséget. Amennyiben viszont az önelvűség vagy az európai kultúrához való (előttünk vitathatatlanul hiri-

detett) hozzájárulás hangsúlyozódik túl, az önismeret ingatagsága és nem feltétlen a dialógusba lépni kívánás lehet szembevetővé. Éppen ezért aligha célszerű, de legalábbis kevésbé célra vezető azon töprengeni, vajon miért *A gyertyák csonkig égnek* indította és tartósította Márai sikerét az olasz és a német olvasóközönségben; inkább arra volna érdemes kérdezni, hogy mi az, ami indokolhatja (mert szerintem indokolja) ezt a sikert. A nemzetianyanyelvű irodalmak-kultúrák recepciós tevékenysége nem egyszer a mindenkori (diktatórikus, liberális, nemzeti, [pszeudo-]morális elkötelezettségű) kulturális politikával szemben működik. A magyar századfordulós modernség irodalom- és kultúraelfogása a hivatalos intézmények ellenében alakult, ezen belül az európai irodalmi/kulturális tendenciákat és ellen-tendenciákat másképpen értékelték, miáltal a maguk „helyét” is másutt jelölték ki. Császár Elemér Horváth János *Ady és a legújabb magyar líra* című könyvecskéjét ismertette (Budapesti Szemle 1910, 141. k. 339. sz. 453.) erre félreérthetetlenül mutat rá: „Mégis inkább hiszem, amire különben maga Horváth is céloz, hogy a *Nyugat* költészete pusztán Baudelaire és Verlaine utánzóira, a francia decadensekre és symbolistákra megy vissza, s magyar elődeiket ép úgy czégérül használják, mint ahogy a sesessionisták kisajátították Velasquez. Valóban, amikor az új iránynak nem történeti előzményeit, hanem lelki alapját kutatja, az ösztöniség tudatos költészetében, a decadenciában találja, Baudelaireék hitvallásában. (...) Tiszta pillantással ismeri föl az új iránynak három jellemző vonását, azokat, melyek a korcs költészetnek igazi karakterét megadják s a komoly irodalomtól elválasztják, a gőgös nemzetköziségben, mellyel elrúgták maguktól a hazát, a satnya érzékiségben, abban a szemérmertlenségben, mellyel az érzéki szerelmet dicsőítik, és az érthetlenségben.” Császár a *Nyugat* lírájának jellemzésével megadja az „új irány” karakterológiáját, amely a jelzett pontokon eltér az általa imagológiai helyeseltető irodalomtól és magatartásformáktól.

Visszatérve a Kulcsár Szabó fölvetette problémákra, a hungarológia felfogható az önértés/önértelmezés oly tudományának, amely a kultúraközi tapasztalatokból, a saját és az idegen oly találkozásából merít, amely egymásban ismeri föl kölcsönösen a másikat, hogy létrejöhessen a termékeny dialógus. Innen nézve talán nem oly veszteség, hogy *A Mira-beau-hídnak* vagy Poe *A hollójának* több a fordítója, mint az *Égővnek* vagy az *Átokföldjének* (de azért Eliotnak is akadt kettőnél több magyar tolmácsa), a kérdés talán megfordítható volna: vajon Apollinaire-nek a magyar avantgárdban való feltűnése és szórványos szereplése után miért a saját avantgárdját „konszolidáló”, a késő *Nyugat*-os poézis felé forduló Radnóti és Vas adott ki kötetet, a költő halála után mintegy két évtizeddel, és ez magyar sajátosság-e, magyar különlegesség-e? Igaz, a cseh poétizmus Apollinaire-recepciója korábbi a magyarnál, de a szlovák szürrealizmus jórészt egyidejű Radnótiék vállalkozásával. Egy másik példa, amit már több ízben leírtam: Ady Endre jelentősége és szerepe a szlovák, a horvát és a szerb irodalomban szinte azonos a magyaréval, a modernség áttörését segítette, mind személyisége (!), mind (főleg korai) költészete a szeccsziós és a szimbolista lírának meghatározó jelensége. Az Ady-terminológia (a köd, a sár, a mocsár, a láp, az ugar) Krleža *Filip Latinovicz hazatérése* című regényében is terminológiai jelentőségű, szimbólum-értékű. Krleža Ady líráját az orosz Bloké és Rilkéé (!) mellé helyezi, miközben regényben és esszében már a prousti emlékezés-technika adaptálásával és leírásával is kísérletezik, a megjelenített tárgyi világ szeccsziós vonásait hangsúlyozva. Már most lehet,

hogy Kosztolányi nyelvszemlélete korszerűbbnek tetszhet egy mai értekezőnek, mint az Adyé, de a kortársak, és a magyar kortársakénál még későbbi időpontra elnyúlóan is, a szlovák, a horvát és részben a szerb szerzők modernségükhöz az általuk (válogatva) befogadott Ady-lírárt, Ady-„pókokat”, Ady-szókincset használták.

Egy másik kérdés, amit már részben érintettem, a hungarológia mint a közvetítés tudománya, ha úgy tetszik, az imagológiai sugalmazásoké, a nemzet/nép/kultúra-imázsé. Ide érdemesnek tartom Kulcsár Szabó egy fontos megállapítását idézni: „Mert nemzetközi szinten – s hol, ha nem itt van igazán tennivalója – csak az a hungarológia képes a kulturális arculat érvényes közvetítésére, amely nem egyszerűen (és ideologikusan) az identitás *meqlétét* tagadja, hanem annak *létmódját és szerkezetét* érinti meg kultúraközi alakzatként. Úgy, mint valamit, ami mindenki számára *ugyanúgy* hozzáférhetően soha nincs ugyan, de az interkulturális megértés élő, dialogikus folyamatában valami nem-identikus-ként mégiscsak mindig újraképződik.” S csak filológiai adalékul: ebből a nézőponthból érdemes (újra)olvasni Turóczi-Trostler József szorgalmas, bár kiegészítésre szoruló és azóta részlegesen kiegészített adatgyűjtését: *Petőfi belép a világirodalomba*. Elsősorban a németnyelvű befogadásra derül fény (a szlovák, szerb, cseh, román recepciótörténet részben hiányzik. Sava Babić jóval később jelentette meg vastag monográfiáját: *Kako smo prevodili Petefija, Miként fordítottuk Petőfit?* címmel); ám e befogadás nem pusztán, helyenként nem is elsősorban egy költészet értelmezése során történt, hanem egy költő legendája, egy romantikus vagy romantizáló nemzetkép és/vagy „tájélmény” segítségével; de a szlovák irodalomban a Petőfi-fordítások kiteljesítették a különféle okok miatt addig differenciálatlan vagy nem teljes műfaji rendszert (például a bordalok esetében), másutt a szlovák romantikának azokat a tónusait erősítették, Hviezdoslav korai lírájában), amelyekre kevésbé figyeltek a nemzeti nagyelbeszélés ítései. Egyfelől – s ez kiviláglik Kulcsár Szabó előadásából – külföldi, idegen nyelvű konferenciákon, nemzetközi vállalkozásokban való részvétellel szükséges közvetíteni a magyar kultúrát, annak tudatában, hogy létrehozható a kultúraközi találkozás/találkoztatás. Másfelől az önértelmezés sem képzelhető monologikusan, a saját meg az idegen dialógus-változataira reflektálva valósítható meg az önreflexió, kiegészítve, kiteljesítve azzal, amit Kulcsár Szabó így fogalmaz meg: „tradíció és jelen termékeny találkozását a *kétirányú* hagyományközvetítés hatáselvében fölismerve...” Nemigen tagadható, hogy a hazai és a külföldi értékfelfogás és értelmezési érdekelttség jelentősen eltérhet egymástól egy magyar kulturális jelenség megítélésében. Jól emlékszem egy olyan hazai vitára, amelynek során egy vitázó fél szóvá tette, hogy egy külföldiek (adott esetben az angol nyelvű területnek) szánt magyar irodalomtörténetben Kazinczy Ferenc fél oldalhoz jut, míg Molnár Ferenc négyhez. Azon talán nem kezdenék most gondolkodni, mi lehet az oka annak, hogy idegen nyelven legalább annyi, ha nem több a szakirodalom Molnárról (s benne jóval kevesebb a fanyalgás), mint a magyarban, s irodalomtudatunkban vajon a helyén van-e Molnár Ferenc (elsősorban a színműíró, de a prózaíró, a fordító és az alig ismert, kitűnő publicista, akinek alakját egy regényében Krúdy Gyula is megörökítette, fanyalgás nélkül!). Azt én sem hiszem, hogy mindig el kell fogadni a hazai állásponttól (ha egyáltalában létezik ilyen általánosítható összvélemény, még Molnár esetében is szóródnak a nézetek) eltérő megítéléseket, de az nem ment föl senkit, hogy megkísérelje legalább megérteni (elfogadni nem muszáj) azt, hogy például Molnár „világ-

színház”-t különféleképpen értik – mondjuk – Bécsben, ahol a *Liliom* Városligetéből a Prater vurstlija lett, s Molnár (Alfred Polgar átköltésében) majdnem osztrák szerzőként funkcionál, vagy Amerikában, ahol ugyanabból a színdarabból roppant sikerű musical lett. Egy másik példa: magasabb szinten Lenaunál, alacsonyabb szinten többek között Johann Nepomuk Voglnál, azaz osztrák irodalmi közvetítéssel rajzolódott ki a pusztá-romantika magyar nemzeti imázként. Az azonban nagyon valószínűsíthető, hogy ez elősegítette Petőfi osztrák és német irodalmi sikerét (talán a zeneit is), viszont nem volt képes elérni, hogy a Petőfinél nem sokkal gyarlóbb fordítások ellenére Arany János *Toldija* hasonlóképpen fedeződjek föl a német nyelvű világirodalom számára. Mármost aligha egészen célszerű az „igaz vs hamis” horizontban (Kulcsár Szabó) megmerevíteni azt a nemzetképet, amelyet zeneileg Liszt Ferenc magyar rapszódiai és Brahms magyar táncai segítettek életben tartani (nem is szólva a „szórakoztató” zene olyan „klasszikusairól”, mint a Monticárdás vagy a Jókai-mű alapján készült *Cigánybáró* Toborzója), „mert – adom át a szót Kulcsár Szabónak – a nemzeti kulturális identitás (...) – mindig saját és idegen találkozásának eseményében konstituálódván – sohasem *valami* gyanánt jön létre, hanem a *mit jelent?* horizontjában válaszol valamire. Az idegennek a reánk vonatkozó kérdését kiváltó érdekltségére ad feleletet, számunkra pedig az idegen véleményen próbára tett új önmegértés lehetőségét tartalmazza. Mégpedig anélkül, hogy a két oldalon egybeesnék, egybe kellene, hogy essék a [jelentése]...” (vö. följebb) A Petőfi- és a pusztá-romantikához kiegészítésül annyit, hogy mindez természetsszerűleg a negativitásba fordulhat át, az „ázsiaiság” nemzetjellemi tényezőként a barbárság szinonimája lehet, mint ahogy az első világháborús cseh propaganda, Beneš francia nyelvű röpirata, a *Zúzzátok szét Ausztria-Magyarországot!* élt is ezzel a lehetőséggel.

Arról nincs szó, hogy a hungarológia művelői, kivált intézményei tétlenül szemlélhették a magyar nemzeti image-ok és mirage-ok kiszámíthatatlan terjedését/terjesztését, de nem árt jobban odafigyelni arra, amit Kulcsár Szabó emígy összegzett: „az idegen kultúra sohasem önmagunkért fordult felénk, hanem saját kérdészi horizontjának azon érdekltségeitől vezettetve, amelyeknek rajtunk keresztül nyert válaszok *tudására* van szüksége.” Ezzel sem 1848/49, sem 1956 „nyugati” irodalmi visszhangját nem kisebbítjük, ám számolnunk kell azzal, hogy Heine magyar hősiességet megéneklő verse a német költői hagyományba iktatja 1849 eseményét. Victor Hugo egy sorban említi Batthyányt, Petőfit és Poeriot a szabadságküzdelmek bukását siratva, a mártírokat gyászolva; Camus szintén az európai szabadság gondolat jegyében foglalt állást a magyar forradalomról szólva. Összetett viszonyok, bonyolultnak tetsző összefüggések lehetnek kedvező vagy kedvezőtlen hatással a befogadásra. Kerecsényi Dezső Riedl Frigvest idézi, aki némileg egyoldalúan nyilatkozik meg: „A mai európai művelődés óriás erejű áramlatával szemben nemzeti önálló osztályrészünket csak egy módon biztosíthatjuk és fejleszthetjük: ha minél többet tanulunk a külföldtől. Az önállóság ma tanultságot tesz fel.”¹⁶ Annyi azért elfogadható, hogy nem a makacs és merev hagyományőrzés („konzerválás”) teszi élővé, „lereagálhatóvá”, „érdekessé” a nemzeti kultúrát, hanem az, amit Riedl tanulásnak, úgy értem: elsajátításnak nevez, a dialógusba lépés előkészítése, lehetővé tétele, az „idegen” *saját*ba integrálása. A dialógus minden valószínűség szerint akként fogható föl, miként Gadamer a *beszélgetést* határozza meg: „A beszélgetés lehetősége valójában a kérdések és a válaszok kölcsö-

nös kijátszásában áll. Nincs olyan kijelentés, mely végső értelmét, azaz azt, amit a másik számára mond, ne abból a kérdésből nyerné, melyre válaszol.”¹⁷ Ami természetszerűleg nem menti föl a hungarológiát attól, hogy olyan kultúratudományi ajánlatokkal lépjen az európai nemzetek közösségébe, amelyek – rövidre zárva – dialógusképeseknek bizonyulhatnak. Az esetleg alternatív kultúramodellek kidolgozásában a magyar művész(et)ek tapasztalata magától érthetődőleg mellőzhetetlen.

Kulcsár Szabó Ernő rövid előszavában megkísérli, hogy elhelyezze kötetét, amely különféle alkalmakra (konferenciákra, folyóiratokba, kötetekbe) különböző időpontokban írt tanulmányait tartalmazza, abban a folyamatban, amelyben egyrésztől kifelé vezet egy (hagyományosan felfogott?) irodalomtörténetből/tudományból, de amely azért tekint, lép a megszokott diszciplína-határon túlra, hogy szemügyre vehesse önnön szituáltságát, önértelmezéseinek, önértésének esélyeit, és másrésztől megkísérelje azoknak a fölismeréseknek tudatosítását, amelyek abból adódhattak, hogy „rákényszerült(...) a hagyományos értelemben vett irodalomtörténet határainak átlépésére.” Az írás „kultúrtechnikai feltételezettsége” az újabb fölismerések szerint nagyobb jelentőségű, mint azt eddig hitték, bár a mozi és az irodalom (Babits, Heltai), a tollal vagy írógéppel fogalmazás, a villanylámpa mellett írás/olvasás a magyar irodalomnak elég régóta problémája, egészen odáig, hogy Kosztolányi nemcsak „álmodott” színes tintákról, hanem valóban *írt* is velük. Kulcsár Szabó Mallarméra hivatkozik, Walter Benjamint idézi a „medialitás (...) fölértékelődése” tárgyában, megjegyezvén: a kulturális technikák alakulástörténete számos olyan kérdést vetett föl, amely jórészt elkerülte (ha Kulcsár Szabó szóhasználatához ragaszkodom) „a hagyományos irodalomtörténet” figyelmét. Mindez még az irodalmi értelmezések külső körén maradhatna, ha nem arról volna szó, hogy „az új mediális technikák (...) addig nem ismert mértékben élezték ki a művészet szellemi és materiális kódjainak feszültségét”. S minthogy a fordulat idejét Kulcsár Szabó a modernsége teszi, részint ennek a modernségnek elemzésére vállalkozik, a kötet tanulmányainak egy részében. Ebben a helyzetben újragondolást igényel az irodalomtörténet, a filológia, ha úgy tetszik, az „értelmezés-tudomány” általában. Minthogy Kulcsár Szabó Ernő a német hermeneutikán és recepcióesztétikán „szocializálódott”, úgy véli, a hermeneutika és a kultúratudományok szembesítése, a hermeneutika-történet során megfogalmazódó „előzmények”, a heideggeri-gadameri-jaussi „nézőpont” érvényesíthetőségének kérdése kettős feladatként igényel kifejtést: először is a hermeneutikát ért kihívások (olykor támadások) problémaként felfogása, velük szemben a hermeneutikában, a korszerűsödő értés/értelmezés-„tudományban” rejlő, eddig kiaknázatlanul maradt, mert eddig nem tematizált lehetőségeknek föltárása, ez viszont óhatatlanul polémikus alapállást feltételez, polémiát és módosító ajánlatokat „tudománytörténetileg” (azaz régebben elhangzott/leírt megállapítások problematizálását), másodsor: a vita „kortársi” jellegű is, a hermeneutikai aspektusnak olykor „jogosultságá”-ban kételkedő, máskor konkrét irodalomtörténeti/periodizációs ajánlatokat lomtárba száműzni kívánó ellenvéleményt hangoztató nézeteket tesz szóvá egyik-másik írás. Aligha volna kevésbé öröndetesnek nevezhető, hogy az irodalomértelmezésről, a hungarológiáról, a filológiáról, akár éppen a medialitás új felfogásáról több tanulmány készült, még öröndetesebb, hogy egymástól alapjában eltérő irodalomtörténeti/tudományos meggyőződés, „iskola” szempontrendszerét érvényesítve. Azt semmiképpen nem állíthat-

nók, hogy egy újabb vizsgálódási eljárás vagy „elmélet” feltétlenül jobb egy réginél, az sem, hogy egészen bizonyosan kiszorítja a régit. Gonoszul és ironikusan: Nietzsche óta mily sokan, mennyi erudícióval, mily lendülettel és mily kevés eredménnyel kísérlik meg diszkreditálni a pozitívizmust, többnyire a másod- és a harmadvonal, epigon képviselőinek munkáin szemléltetve azt a zsákutcát, ahová az önmagát valóban túlélő pozitívizmus belekényszerítette az irodalomtörténetet. Csakhogy a *túlélés*-t felbontva: a túl is igaz, az élés/élő is: ma is megvan, ha másutt nem, akkor a pozitívizmust követő korszakok ama cselekvésében, amelynek során ami a pozitívizmusból maradandó, beépült a következő korszakok szemléletébe, módszerébe, gondolkodásába. Kulcsár Szabó Ernőnek ez a tanulmánykötete is, mint valamennyi ezt megelőző, valamint két kiadást megért irodalomtörténete, úgy szakított és szakít ma is az általa hagyományosnak minősített irodalomtörténeti felfogással és módszerrel, hogy helyébe, de legalább is mellé egy *másikat* állított, amelyet nem hagyománytalansága, hanem hagyományértelmezése különböztet meg az általa hagyományosnak nevezett-től. Irodalomtörténete nem mentes ugyan a kompromisszumoktól, annyi azért elmondható róla, hogy nagyjában-egészében szuverén értékrendszert működtetett, tanulmánykötetei pedig megkísérelték, hogy átírják egyfelől a modernség hatástörténeti elvű értelmezési lehetőségeit, másfelől (az előbbitől messze nem függetlenül) megkérdőjelezték a többé-kevésbé általánosan elfogadott kánont és így az irodalmi értékelés módját is. Kulcsár Szabó tette mindezt olyképpen, hogy a hermeneutika német hagyományát, elsősorban Heidegger és Gadamer bölcséleti munkásságát tette meg nézetrendszere alapjául, és csak fokozatosan közeledett a dekonstrukció Paul de Man munkásságával jelzett elgondolásaihoz (pontosabban azoknak a hermeneutikához párosítható szegmenseihez). Aligha állítható, hogy Kulcsár Szabó ne módosított volna nézetein, talán önkritikusként is olvasható volna az előszó néhány mondata: „A kortárs irodalomtudomány antihermeneutikai irányzatainak számos kritikai megfigyelése vált hasznára az irodalomértés szövegközelibb artikulációjának. Ma már kevés hermeneutikus osztja azt a nézetet, hogy a nyelv [árnyékában] a szöveg csupán amolyan köztes helye, átmeneti állomása volna az irodalmi kommunikációnak.” Az azonban Kulcsár Szabó munkásságáról változatlanul elmondható, hogy az erőteljes (irodalom)elméleti/bölcséleti alapozás előzi meg, kíséri az elemző kifejtést, műveinek kritikusai talán ezért vádolják azzal, hogy az irodalomelmélet szinte elfedi az irodalmat, az irodalmi mű mintha illusztrációja lenne elméleti tételeknek.

Annyi bizonyos, hogy Kulcsár Szabó Ernő a (német) hermeneutika magyar irodalomtörténetbe/tudományba honosításával szubverzív tényezőjévé lett az irodalomtörténeti közgondolkodásnak, s az a nyelv, amely a (német) hermeneutikát próbálja meg magyarul megszólaltatni, ugyancsak több bírálóra lelt. Az utóbbi két évtizedben igencsak felgyorsult a változás az irodalomtörténetben/tudományban. A posztstrukturalizmus, meg ami utána jött, polgárjogot nyert. Egymással konkuráló, egymás alaptéziseit vitató, olykor (ritkán) egymással „beszélgető” irányzatok igyekeztek önmaguk emancipálásán, szélesebb körben (legalább egyetemi-akadémiai berkekben) történő népszerűsítésén. Közismert, hogy ezek az elméletek nem Magyarországon, nem magyar nyelvterületen születtek, a műveket le kellett fordítani magyarra, azaz meg kellett (volna?) teremteni a magyar terminológiát. Az is közismert, hogy a hagyományos magyar irodalomtörténeti terminológia sokszor nehe-

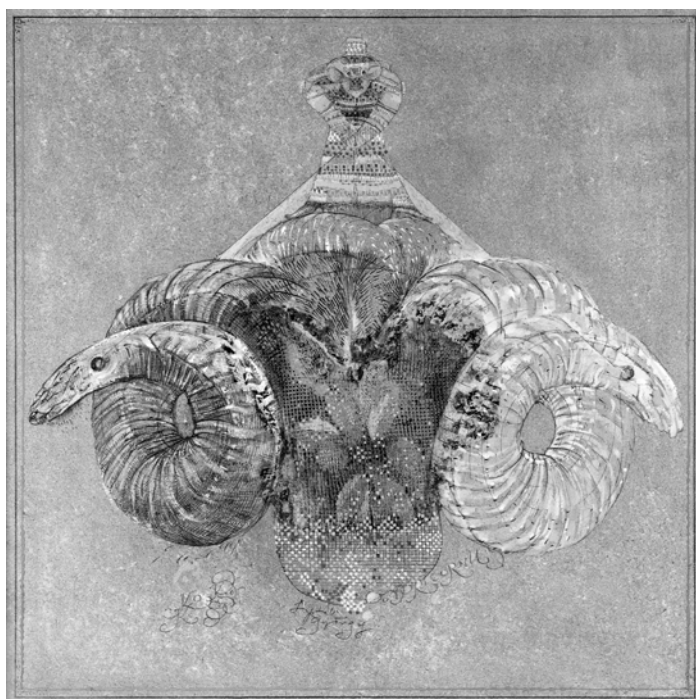

zen vagy sehogy nem fordítható más nyelvekre, még akkor sem, ha esetleg a megnevezett jelenség ott is létezik. Mindenféle „nyelvújítás” heves vitával jár, mindenféle új megfontolás kihívja maga ellen a különböző okokból ellenzők viszonylag nagy táborát. De az sem tagadható nagyon, hogy szükséges az újabb „irányok”, „iskolák” megszólaltatásához, de a nemzetközi szerepléshez is, a megfelelő terminológia; és a nem „hitvita” igényével és szókinccsével folytatott vitákból kitetszhet, mi az, amit érdemes továbbgondolni, mi az, ami valóban félreteendő, mi az, ami további finomításokra szorul. Nemcsak az Kulcsár Szabó könyveinek érdeme, hogy lehetőséget ad(ott)-adhat tisztázó vitákra, hanem még inkább az, hogy részint korszerű elméleti/történeti irányokat közvetített, részint ezeket megkísérelte a magyar irodalom, főleg az irodalmi modernség szerzőivel, műveivel, korszakelgondolásaival szembesíteni. Azt nem hiszem, hogy kizárólag a hermeneutika kínálja föl a célszerű, hasznosítható értelmezési módszereket, de azt sem hiszem, hogy a hermeneutika mellőzhető volna az irodalomtudományos tevékenység során. Kulcsár Szabó Ernő jelen kötete is markánsan, vitatkozva adja közre a mátt foglalkoztató irodalomtörténeti/tudományos kérdésekről véleményét, értésre, megértésre törekvése változatlan maradt, de immár a medialitásra, a mediális kultúratudományokra is kiterjed. Ha valaki helyzetképet rajzolna a magyar irodalomtörténet/tudomány jelen helyzetéről, abban teljes joggal tulajdonítana számottéví jelentőséget Kulcsár Szabó Ernő sosem vitathatatlan, mégcsak nem is cáfolhatatlan, de a vitát mindig megérdemlő, az európai trendekkel harmonizáló kezdeményezéseinek.¹⁸

JEGYZETEK

- 1 Kulcsár Szabó Ernő: Szöveg–medialitás–filológia. Költészettörténet és kulturalitás a modernségben. Bp., 2004. Az innen vett idézeteket a továbbiakban külön nem hivatkozom.
- 2 Friedrich Schlegel: Eszmék. (Athenaeum III. k. 1800.) In: August Wilhelm és Friedrich Schlegel: Válogatott esztétikai írások. Vál. szerk. bev. Zoltai Dénes, ford. Bendl Júlia, Tandori Dezső, Bp., 1980, 119.
- 3 Bruno Hillebrand. Gottfried Benn. Frankfurt/Main 1986., Gottfried Benn. Hg. von Bruno Hillebrand. Darmstadt 1979. Wege der Forschung Bd. CCCXVI. Főleg: Hillebrand: Gottfried Benn und Friedrich Nietzsche, 409–434.
- 4 Gerhard Neumann, Sigrid Weigel (hg.): Lesbarkeit der Kultur. Literaturwissenschaften zwischen Kulturtechnik und Ethnographie. München 2000.
- 5 Walter Haug: Warum darf Literaturwissenschaft nicht Literaturwissenschaft sein. in: i. m. 201–220.
- 6 Hans-Georg Gadamer: Szöveg és interpretáció. Ford. Hévizi Ottó. In: Szöveg és interpretáció. Szerk, utószó: Bacsó Béla. Bp., [1991.] 32.
- 7 Hans-Robert Jauss: Horizontszerkezet és dialogicitás. In: Uő: Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika. Vál, szerk, utószó: Kulcsár-Szabó Zoltán. Bp., 1999, 271–272.
- 8 Athenaeum-töredékek. In: a 2. sz. jegyzetben i. m. 150.
- 9 Idézi: Hartmut Böhme, Peter Matussek, Lothar Müller: Orientierung Kulturwissenschaft. Was sie kann, was sie will. Reinbek bei Hamburg 2000. 28.
- 10 Friedrich Nietzsche: Emberi – túlságosan is emberi. Ford. Romhányi Török Gábor. Szeged, 2001. 225.
- 11 A 8. sz. jegyzetben i. m. 404.

- 12 Rainer Gröbel, Ralf Grüttemeier, Helmut Lethen: Orientierung Literaturwissenschaft. Was sie kann, was sie will. Reinbek bei Hamburg 2001. 225.
- 13 Uo. 199.
- 14 A Rowohlts Enzyklopädie-sorozat köteteire gondolok, amelyek Orientierung címszava az egyetemi oktatást, a hallgatók tárgyválasztásának segítségét célozza meg.
- 15 Mi a magyar? Szerk. Szekfű Gyula. Bp. 1939. (reprint: 1992.)
- 16 Kerecsényi Dezső: Magyar irodalom. In: 15. sz. jegyzetben i. m. 30.
- 17 Hans-Georg Gadamer: Miként járul hozzá a költészet az igazság kereséséhez? Ford. Tallár Ferenc. In: Uő. A szép aktualitása. Vál. Bacsó Béla. Bp., 1994, 144.
- 18 A dolgozatomban érintett problémák egy részéről más vonatkozásokat kiemelve az alábbi kötetekben írtam: Irodalomtörténetek Kelet-Közép-Európában. Bp., 1999., A közép-európai szöveg-univerzum. Bp., 2002. Idegondolható még a következő gyűjteményes kötet: Irodalomelmélet az ezredvégen. Szerk. Ármeán Ottilia, Fried István, Odorics Ferenc. Szeged–Budapest 2002. A megújult Filológiai Közlöny Bókay Antal szerkesztői programcikkét követőleg Paul de Man tárgyunkat megvilágító írásával nyit: Visszatérés a filológiához. Filológiai Közlöny 48 (2002) 1–2: 12–16. A kérdéshez vö. még ugyanitt közölt írással: Filológia, szövegmagyarázat, -értés és értelmezés, 35–45. Részint Kulcsár Szabónak az ismertett kötet idevágó értekezéseire reagál: Bene Sándor: Szövegaktus. Irodalomtörténeti Közlemények 2003. 628–702, főleg: 628–643, 643–656, valamint Kecskeméti Gábor: Recepció, szövegaktus és kommunikáció a régi magyar irodalomtörténetben (Kontextusok és intenciók). Uo. 703–741.

OLASZ SÁNDOR

Messe Szexárdique

BAKA ISTVÁN SZEKSZÁRDI MISE CÍMŰ REGÉNYE MINT LÁTOMÁSOS PRÓZAI SZÖVEG

Egy 1985-ös beszélgetésben Baka István kifejtette, szerinte „a jó próza az, ami földközelen jár, de legalább öt centivel fölötte”. Néhány évvel korábban a 17–19. századi regényekre visszagondoló Mészöly Miklós meg arról beszélt, hogy a régi regénypoétika egyre gyakrabban melegíti föl a szívét, de azt is tudja, hogy a régít „csak szervesen-gyökeresen másképp lehet. Például lóg a falon egy realista kép. Csupán abban különbözik minden más realista képtől, hogy az egész – mondjuk – balra öt centit ferde. Hát ez a ferdítés, ez az öt centi – ez pokolian nehéz.”¹ Mészöly a jó másfél évtizeddel későbbi *Családáradáson* medítál, Baka az 1984-es *Szekszárdi mise* prózáin. Ha a Szekszárd-mítosz vonalán indulnánk, akkor is termékeny párhuzamokra lelnénk. Ám jobban érdekel, mit jelent poétikai értelemben az a bizonyos öt centi Baka (és Mészöly) esetében. A klasszikus történeti realista módszer hogyan zsugorodik minden oldalról, az elhagyás és a maradék egymás mellé helyezése miként hoz létre mozgó mozaikot, meglepően kis terjedelmű, szinte jellemrajzokra csupasztott nagyregényt – kényelmesen mesélő és továbbmesélhető történet nélkül. Mészöly eszközei a redukció poétikai kísérletével függenek össze. Baka az apokaliptikus vízió minden nagy elbeszélésben erőteljes európai és hazai hagyományához fordul.

Hogy a világvége látomásokkal egybekapcsolt nemzethalál vízió közel állt Baka Istvánhoz, már korai versei tanúsítják.² E nagy kulturális hagyományhoz való kötődéséről leginkább Vörösmartyt idéző versei beszélnek. Baka – a kilencvenes években Vörösmartyt is tanulmányozó Balassa Péterhez hasonlóan – a *Szózat* „nagyszerű halált” jósoló költőjében az apokaliptikus hagyomány összegzőjét és a modernség felé – nyelvi-poétikai értelemben is – utat nyitó alkotót fedezi föl. Vörösmarty képessége volt (tegyük hozzá: Liszt Ferencé is) – írja Balassa –, hogy a semmibe hullás, „a végső értelemvesztés megformálhatóvá tehető” – „a mesterség fel nem adásával, azt mégis kockára téve, a kimondhatatlanság-élmény tétje által”. Továbbra is Balassát idézve: „az aránytalanság e költészet egyik legfőbb témája, amennyiben az emberi lény aránytalanságáról beszél kozmikus dimenziókba helyezett történelmét szemlélve. Aránytalanság, vétek és megváltatlanság összeér – a túl sok és a túl kevés, a hübrisz-hordozó titáni illetve a sár- és porszerű ugyanazon lényben való

¹ „Akkor vagyok a legszemélyesebb, amikor álarcot veszek föl”. Vecsernyés Imre beszélgetése Baka Istvánnal. *Tiszatáj*, 1985. 10. sz. 33. A Mészöly-beszélgetést Alexa Károly készítette és a *Jelenkor* 1981/1-es számában jelent meg.

² Ld. erről: Szilágyi Márton: István jelenései. Baka István költészetéről. In: *Kritikai berek*. Bp. 1995. 47–57; Nagy Gábor: „Négy égtáj célkeresztjén”: Baka István nemzeti és egyetemes apokaliptikája. In: „...legyek versedben asszonánc”: Baka István költészete. Debrecen., 2001. 71–124.

megjelenésének mindig új modalításban vagy fekvésben való ismételtetése nemcsak *Az emberek refrénjének* poétikai erejéhez járul hozzá”. Baka nagy látomásos verseinek (*Háborús téli éjszaka, Döbling*) is az a tétje, hogy milyen legyen a mértéktelenséggel kapcsolatos beszéd. Hogyan szólhat a megnevezhetetlenről, a megmérhetetlenről és elgondolhatatlanról? „A másik fontos mozzanat – írja Balassa – a különböző nagy mennyiségek, sokaságok, egyáltalán a sok és a végtelenül, lealázóan kicsiny állandó körbeforgatása, vagyis összemérése, a méretkülönbségekből adódó széthulló drámaiság...”³

Baka István első jelentős prózai művének alapszituációjához érkeztünk. A sors különös játéka folytán a kisvárosi karnagy, Séner János és Liszt Ferenc élete bámulatos egyezéseket mutat. (Bámulatos egyezésekre és különbségekre bukkanunk akkor is, ha Vörösmarty és Baka Liszt-verseit vetjük össze. Az egyikben a nemzetébresztő és -ragasztó romantika imperatívusza, fölszólítás az eszméltetésre. A másikban „az én föl nem riasztlak többé” reménytelensége. A *Liszt Ferenchez* a nemzeti sors, a *Liszt Ferenc éjszakája a Hal téri házban* a nemzetitől persze elszakíthatatlan egzisztencialitás nézőpontjából íródik.) Ugyanabban az évben születnek, apjuk gazdatiszt, német származásúak mindketten, még zeneműveik is hasonlítanak. A nagyság jelei Sénerben is föllelhetők, de másban valósulnak meg. Mintha ugyanazon személyiség két része járkálna Szekszárdon és az Európa Grand Hotelben. Mintha Liszt ebben a játékban Séner személyiségének meg nem valósult része volna. Mintha Séner és Liszt – Kosztolányi Esti Kornéljához hasonlóan – kiegészítene egymást. Mintha a másikban találnák meg, ami belőlük fájdalmasan hiányzik. Hiszen Séner valójában sohasem lehetett volna nagy művész, sírba szállt ambíciói nem a tudatosan vállalt magyarságával függenek össze. Liszt pedig az otthonosságot, az azonosulást irigyl, mivel ő csak idegenként tehetett valamit a magyar nemzetért. (...cserébe önnek megadatott az, ami nekem soha – az, hogy egy nemzet fia lehetett. Ön otthon érezhette magát e hazában, ahol én mindig csak díszvendég voltam... nekik az idegen hódolata és tömjénezése kellett...)” A mű fordulópontján Séner kerül fölénybe, ő a vádló és számon kérő – igaz, ez a beszélgetés már az imagináció szintjén zajlik. Séner elmondja, miért tagadta meg őseit, miért volt a forradalom előtt és alatt dicsőség az asszimiláció. Ám a kiegyezéssel megszűnt a magasztos szerep, ez a nemzet többé már nem volt példa. „Ó, hogy gyűlölöm én a mostani asszimilánsokat! – folytatta Séner, erőt véve gyengeségén. – Hogy gyűlölöm azokat, akik a maradék jót is megrontják a magyarban, mert az önzéshez, gőgjéhez, más népek iránti elfogultságához, és lenézéséhez asszimilálódnak, s azt még el is túlozzák, hogy az uralkodó fajhoz való tartozásukat bizonyítsák.” A lényeglátó realista Bibó István gondolatai visszhangzanak itt. Azé a Bibóé, aki a túlfeszített lényeglátók és hamis realisták kínálta utak helyett a higgadt szembenézésre szólított.

Séner és Liszt vizionált szócsatájában – ezt már Balassa a *Tiszatáj* 1996-os Baka-emlékszámban írja – olyan létkérdés fedezhető föl, ami a magyarság 19. századi történelméhez kapcsolódik ugyan, időszerűségét azonban a mai napig nem veszítette el: „nem az identitás kereséséről és az identitás rettegő/kompenzáló kultuszáról szolt ez a történet, hanem a *felemelkedés arányainak kereséséről*, kimérésének lehetőségeiről és kudarcai-ról, kicsinység és formátum összeilleszthetőségéről.” A kicsi életben megmutatni a nagy sorsot, a nagyban a kicsit, az esendőt. Ha Esti Kornélt emlegettem az imént, gondolha-

³ Balassa Péter: Mérték és mértéktelenség Vörösmarty költői világában. In: Törésfolyamatok. Debrecen, 2001. 17–28.

tunk most a *Kínai kancsó*ra, a Bach *Airjét* játszó, s ily módon Martiny lovag szintjére emelkedő férjre. Kosztolányi novellájában a Bach-muzsika leírásának („a matematika lírája”), Baka regényében a kései Liszt stílusának illetve e stílus megidézésének van önreflexió szerepe. „Sarkantyúpengés volt ez is, igen, mint a korábbi magyaros Liszt-kompozíciók, de most mintha egy csontváz lábán pengett volna a sarkantyú, csontok zörgése és rekedt hörgések keveredtek beléje.” Ahogy a kései Liszt az atonalitás felé mozdul, úgy billen Baka prózája, prózanyelve is a hangnemnélküliség felé. Miközben – hogy ismét zenei párhuzammal éljünk – a hangnemi szervezetséget végleg nem tagadja és nem bontja föl. Ma talán éppen ezért lehetséges, hogy Baka művét az atonalitás fölülvizsgálata és a tonalitás újraértelmezése felől szemlélhessük.

„A mű arányossága egyben a formaszerkezet, a poétikai felépítés jellegzetessége is. Baka a novellisztikus tömörséget, kihegyezetséget széles életútra való vizionárius visszaemlékezésekkel ötvözi, a betétes szerkezetek halál-látomásain keresztül. Freskó és kamarajelenet, belső monológ és hosszú párbeszédnek élet és korrajzot körvonalaznak, melyek vizionárius keretbe illeszkednek, ám egyik elem sem bővül, dagad a másik rovására.”⁴ Balassa tolla tévedhetetlenül pontos: jelzi azokat a csomópontokat, melyeken a realista narratív modell a látomásos képrendszer felé mozdul. Séner élet-halál határhelyzetében különös elvarázsoltság állapotában él. Pestre utazva már a vonaton horvát ágyúkat hall, a regényben többször is a szabadságharc idejére emlékezik: sebesülése után egy évig önkívületben van, egy budai házban Teréz ápolja. Apja viszi Szekszárdra a csaknem öntudatlan Sénert, aki egyébként is álmodozásokból zökken ki, rémképek gyötrik, „ördögi látomása” támad, „jeges rémület fogja el”. Amikor a föltámadó viharban (erről a központi látomásról később még részletesen beszélek) léghajója (ballon captif) földet ér, egy lezuhanó tetőcsérep találja el, elfeketedik előtte a világ. Ami a negyedik fejezettől történik, az olvasó számára végképp nehezen szárazható szét. De Séner sem tudja már, mi a lázálom és mi a valóság: „készen állok a halálra” – mondja. S valóban meghal, holttestét, két nappal a budapesti szélvihar után, a szekszárdi újvárosi templomban találják meg. „Hogyan tántorgott el a magas láz gyötörte férfi lakásától a távoli templomig, s hogyan jutott be a bezárt kapun, sohasem tudták kideríteni. Mint ahogy azt sem, miért vitte magával utolsó útjára azokat az elrongyolódott kottalapokat: divatjamúlt nótaköltők profán szerzeményeit, melyekkel súlyosan megsértette az istentiszteletek céljára szolgáló hely szentségét.” Meglehet, mindaz, ami az első mondatból („1896. augusztus 2-án Séner János nyugalmazott pénztárnok, a szekszárdi dalárda egykori karnagya a reggeli vonattal Budapestre utazott.”) idáig történt, a nagybeteg lázálma csupán. Ha nem, akkor is az élettől való fokozatos elszakadás története, melyben egyre csodásabb és képtelenebb dolgok történnek. Előkerül a MESSE SZEKÁRDIQUE kottája, Séner pedig a tíz éve halott Liszttel találkozik, akinek tíz évenként engedélyezik, hogy visszatérjen. A hajón azonban egyértelműen meghalás és halál megint csak Kosztolányira emlékeztető szembeállításának vagyunk tanúi. „Én készen állok, igen, tulajdonképpen már húsz éve, attól a naptól fogva, hogy kiköltöztem a préházamba, készen állok a halálra...” Ekkor mondja Liszt: „– A meghalás sokkal kevésbé patetikus, mint azt még életünkben véljük, Séner úr.” A Kosztolányi-párhuzamokat gyarapítandó *A cseh trombitás* hőse jut eszünkbe, aki a meghalás állapotában Beethovennel találkozik.

⁴ Balassa Péter: *A Szekszárdi misétől a makacs csárdásig*. Tiszatáj, 1996. 9. sz. 73.

A továbbiakban az imaginatív vízió narratológiai, poétikai és retorikai kérdéseit a látomásirodalom Thomka Beáta kimunkálta szempontjai alapján közelítem meg.⁵ A nem vallásosos élményekre is kiterjeszthető látomásban a *szövegköziség* számtalan jele tapasztalható. A regényben Séner zaklatott világát a Budapestet léghajóból bemutató Palóczy Lipót bédekkerbe vagy szónoklatba illő szövegrétege ellensúlyozza. Erre a vendég-szövegre egyébként a szerző is utal: a valóban létezett Palóczy *Ezredéves Kiállítási Kalauza* mellett korabeli újságcikkeket, ünnepi beszédeket jelöl meg forrásként. A látomás alakzattanával együtt járó *metaforikusság és retorizáltság*, a jelölt dolgok sarkításával kapcsolatos alakzatok és trópusok a szemléletiből, a megérthetőből a teljesen föl nem foghatóba való visszatalálás eszközei. A szöveg igen gyakran a túlzás, a fokozás affektív hatására épít. A léghajót, millenniumi kiállítást, Budapestet, országot és talán a mindenséget elsodró kozmikus katasztrófa leírása, „a rendes mértéket meghaladó tárgyakra való beszéd” a meglendült képzelethez illő látomásos beszédmód retorizáltságát hívja elő. A fergegeteg „sötétséget hozott magával és förtelmes sivítást, mintha a pokol valamennyi ördöge benne kavargott volna. Most már tetőket szaggatott, cégtáblákat tépett le a vihar, s az előbbi csilingelést baljós kondulások váltották fel, ahogy a nehéz fémtárgyak egymásba verődtek, és a Gizella téren fájdalmasan nyerített egy konflisló, akinek éles borbélytányér vágta fel az ütőerét a nyakán. A sebesült gebe utolsó rúgásaival véres üvegcását kavart a köréje záporzott szilánkokból, és kinyúlva ezen a kásán kezdett el csúszni a földalatti átlomás lejárata felé, végigszánkázott a lépcsőn, és az alant várakozók közé robbant, hatalmas pánikot keltve.” A vizuális-látványi és auditív-hallási élmények érzékeltetik, hogy – az *Előszó* Vörösmartyjával szólva – „a vész kitört”. Meglehet, nem is annyira „bűneink miatt”, hiszen ebben a végítéletekre emlékeztető csapásban az emberi kiszolgáltatottság tudatának túldimenzionáltsága legalább annyira hangsúlyos, mint a nemzeti vagy világkatasztrófa. „István jelenései” ezek, mahleri, Liszt Ferenc-i halálzene – miként Szilágyi Márton a *Farkasok órája* című kötetrel kapcsolatban megállapította.⁶ A látomásos, apokaliptikus képrendszer motivikus rétegekre különül: kozmikus elemek, testi pusztulás (az öreg, beteg Séner, húsz éve magányosan, szőlőjében él), apokaliptikus végpusztulás. A regény utolsó, mindössze fél oldalas hatodik része a halott Séner arcán a tiszta fény közelébe került ember átszellemültségét jeleníti meg. Mintha Séner fölött is „szárny suhanna” (Kosztolányi). Vagy egy másik nagy költővel szólva: „mint akit szárny emel”. Baka angyalokkal benépesített lírai univerzumában vagyunk. Mert lírai próza ez, melynek poétikussága nem föltétlenül az irracionális álomtartalmak leírásából következik, hanem olyan érzelmek, gondolatok megjelenítéséből, melyek a költészetből is jól ismert vizionáló beszédmódot, hangvételt és képalkotást igénylik. Ám ez az *imaginatív vízió, fantázia és érzékiség* látomásos szövegekre jellemző módon zaklatottság, túlfeszítettség és rend pólusai között olyan szerkezetet hoz létre, amely az organikus műalkotás eszményének felel meg.

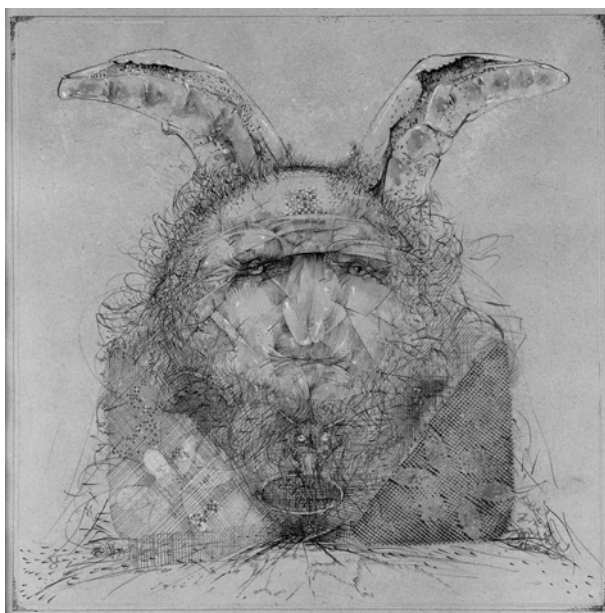
Az eseményszerű, jelenetező és a képi, szimbolikus elemek kettőssége magyarázza, hogy a látomásos elbeszéléstípus szcenikus keretbe vagy *narratív jelenetekbe* ágyazódik. Mindez az idő kétféle felfogását is jelenti. Hiszen a narratív folyamatosság a kronológiát, linearitást jelenti, az álom, lázálom, nappali álmodozás, a fantasztikum viszont eleve másféle időszemléletet feltételez. Így csúsznak egymásra nagyjában fél évszázad esemé-

⁵ Thomka Beáta: A látomás alakzattana. Pompeji, 1996. 3–4. sz. 7–19.

⁶ Szilágyi Márton: István jelenései. In: Kritikai berek. Bp. 1995. 54.

nyei. *Poétikai, műfaji* szempontból hasonló kettősségekre lelünk. A *Szekszárdi mise* formatörténetileg éppúgy sorolható a csodatörténetek, álomelbeszélések és fantasztikus látomások közé, mint a pszichogramba korrajzi és társadalomtörténeti elemeket vegyítő regénytípushoz.⁷

Végül, de nem utolsó sorban van a *Szekszárdi misének* egy olyan személyes mozzanatra, amelyet manapság inkább elhanyagolni illik. Baka István a szekszárdi televízióknak adott interjújában elmondja: „Magamat írtam meg Séner Jánosban is, de magamat írtam meg Liszt Ferencben is, mert lényemnek ez a kettőssége megvolt. A leszorítottság és ugyanakkor az, hogy több vagyok a környezetemnél.”⁸ Igaz, Séner is több a szekszárdi kisvilág alakjainál. Ennek a többletnak azonban nincs visszhangja. A *Szekszárdi mise* ennek a visszhangtalanságtól szenvedő, a prózáírásban is kiutat kereső korszaknak a terméke. Baka ez idő tájt „gyanakodó volt”, „üldözési mániája alakult ki”, „sértődött és igazságtalan volt”, „féltékeny volt” – emlékezik Zalán Tibor.⁹ Miközben ugyanez a Baka István együtt érző, őszinte és bátor barát is volt. Ezért lehet Séner és Liszt – miként Paul de Man mondja – „a szerző tükörszerű alakzata”.

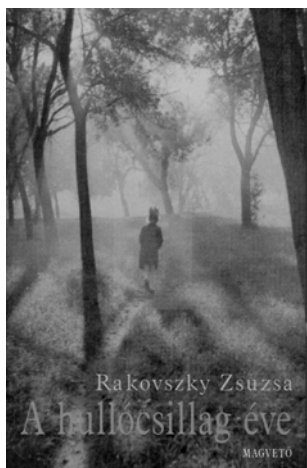
⁷ Viktor Žmegač szavaival a pszichogram „olyan jelenségek irodalmi megfelelői után kutat, amelyeket a pszichológiában »tudatáramlásnak« neveznek. Ld.: Történeti regénypoétika. In: Az irodalom elméletei. 1. szerk. Thomka Beáta. Pécs, 1996. 101–102.

⁸ Szekszárdi mise. Dránovits István beszélgetése Baka Istvánnal. Forrás, 1996. 5. sz. 10.

⁹ Zalán Tibor: Baka István, kortársunk. In: Búcsú barátaimtól. Baka István emlékezete. Szerk. Füzi László. Bp. 2000. 58–67.

A gyerek szerint a világ

RAKOVSZKY ZSUZSA: A HULLÓCSILLAG ÉVE

**Magvető Kiadó
Budapest, 2005
404 oldal, 2690 Ft**

Rakovszky Zsuzsa második regénye, *A hullócsillag éve*, egyike volt az idei Könyvhét legnagyobb várakozással övezett kiadványainak. A kiemelt figyelem valószínűleg az előző regény, az *Év* könyve-díjat, a Magyar Irodalmi Díjat és a Márai Sándor-díjat egyaránt elnyerő, 2002-ben megjelent, *A kígyó árnyéka* címet viselő kötet nagy sikerének is köszönhető volt. Az új szöveg továbbviszi és megőrzi az előző regény egyik legfontosabb sajátosságát és legtöbbet méltatott erényét, a nyelv rendkívüli költőiségét, ugyanakkor elkerüli az önismétlés veszélyét, hiszen a korábbiól eltérő témát dolgoz fel és poétikai, szerkezeti szempontból is jelentős változásokat hoz létre.

Az új kötet címe legalább annyira talányos és sokféleképpen értelmezhető, mint a korábbi regényé, mely sem előzetesen, sem később, a szöveg ismeretében nem adott egyértelmű fogódzók az interpretációhoz. *A hullócsillag éve* szövegéből is csak annyi tudható bizonyosan, a címre vonatkoztathatóan, hogy az egyik legfontosabb szereplő, az eseményeket egy sajátos, gyermeki szempontból kísé-
rő

Piroska fél a hullócsillagoktól, pontosabban attól, hogy azok esetleg ráeshetnek, valamint utalás történik arra is, hogy fiatal korában édesanyjának, Flórának is hasonló félelmei voltak, illetve a szöveg vége felé, egy lakodalomból hazafelé menet a kislány szemtanúja is lesz a különleges jelenségnek. A hullócsillag éve birtokos szintagma véleményem szerint három, a regényben hangsúlyosan jelen levő problémakörre utalhat. A statikus, fix pontokat, a világegyetem koordinátáit jelentő csillagok lehullásától való félelem jól érzékelteti a kisgyermek bizonytalanságát, az állandónak tűnő dolgok eltűnésének, változásának lehetőségét és az ebből fakadó szorongást és félelmet.

„Hirtelen tündöklő, hideg lángolás hasítja kettőbe a mindenséget – végigszalad a fekete égen, és eltűnik. (...) A világ eresztékei meglazultak, az eget aládúcoló láthatatlan oszlopok inogni kezdenek, mintha valaki kilökte volna az alapot alóluk – egy pillanatig még állnak a felbolydult levegőben, aztán ledőlnek, és mindjárt utánuk az ég is lezuhan egy darabban a fejükre, mint egy lángoló lámpákkal teliaggatott sátorponyva.”

Másrészt a hullócsillag mozgása, a pálya, melyet az égtest bejár, a föntről lefelé haladó meteor képe a hanyatlás, a veszteség metaforájaként is működtethető, s mint a későbbi-

ekben látható lesz, a regény történetei, eseményei értelmezhetők hanyatlástörténetekként, illúziókról, a boldogságról való lemondás, veszteségek sorozataként. A harmadik megközelítés elsősorban a szöveg tematikája miatt lehet releváns: az ötvenes évek közepén játszódó történetben a hullócsillag éve nagy valószínűséggel az 1956-os évet jelöli, mely ez esetben nem csak az egyének szintjén, hanem egy általánosabb, társadalmi szinten bekövetkező hanyatlásra, bukásra utal.

A cím utóbbi értelmezése kapcsán érdemes szót ejteni a regény történelmi vonatkozásairól, melyek az eddigi kritikákban és a szerzővel készült interjúkban is nagy hangsúlyt kaptak. Míg a korábbi regény Lehmann Orsolyájának története a XVII. századba kalauzolt, addig *A hullócsillag éve* a huszadik század ötvenes éveinek világát tárja az olvasó elé, felidézve a kor jellegzetes, szorongással, elhallgatásokkal teli atmoszféráját, a hétköznapiakba belenyúló politika nyelvre gyakorolt hatását, a különböző csoportok összetartozását kifejező speciális nyelvi regiszterek használatával. A szöveg igen autentikusan jeleníti meg az ötvenes évek tárgyait, fordulatait, kapcsolatait, általános miliójét is, kiváló korrajzot ad, akár a még mindig nem igazán feldolgozott időszak fiktív dokumentumaként, emlékműveként is értelmezhető. A felsorolt jellemzők miatt az írás mutat némi rokonságot a történelmi regényekkel (mint ahogy az előző regény esetében is megkerülhetetlen volt ez a megközelítés), de semmiképp nem tekinthető az említett műfaj hagyományos képviselőjének, hiszen célja nem elsősorban egy adott időszak vagy korszak történelmi-politikai eseményeinek leírása, hanem inkább ezen események mindennapi életre gyakorolt hatásának megfigyelése, vizsgálata. Valószínűleg ennek a történelmet „alulról”, családokra, egyénekre gyakorolt hatása felől vizsgáló szemléletnek az eredménye az is, hogy a könyv lapjain nem egy történelmi regényekre jellemző eseménydús, drámai fordulatokban gazdag, kiemelkedő hősök által irányított cselekmény bontakozik ki, hanem egy viszonylag szikár történet, átlagosnak tetsző szereplőkkel.

A regény ideje mindössze néhány évet ölel fel, ennek a két-három esztendőnek a főbb eseményei a következők: az öt év körüli, félárva Piroska, egy osztrák határhoz közeli kisvárosban (feltehetően Sopronban) él édesanyjával, Stark Flórával, aki – bár nagy valószínűséggel értelmiségi – fizikai munkásként, majd titkárnőként, egyedül igyekszik eltartani gyermekét, valamint a velük élő öreg dajkát, Nennét. A kilátástalan, nélkülözésekkel teli életet még a szerelem sem varázsolhatja szebbé, hiszen Flóra egy két nő iránti érzelmei között őrlődő férfiba, Barthába lesz szerelmes, aki a regény végén Bécsbe emigrál. Anya és lánya számára a gyermek váratlan betegsége miatt az 1956-ban viszonylag könnyen kivitelezhető emigráció is meghiúsul, így Flóra végül szerelem nélkül, kompromisszumot kötve a világgal, lemondva vágyiról, önfeláldozóan, elsősorban gyermeke érdekeit szem előtt tartva, hozzámegy albérlőjéhez, Pistához. Nenne meghal, a nagymama haldoklik, Piroska a gyermekkor szabadságát odahagyva egy meglehetősen autoriter szemléletű óvodába kerül, s a többi szereplő története is valamiféle negatív kimenetellel zárul. A regény tehát – mint ahogy az a fontosabb események vázlatos leírásából kitűnik – nem a nagy, sorsfordító eseményeket beszéli el, hanem a hétköznapiak halk, de korántsem érdektelen tragédiáit vizsgálja, nem a frontról közvetít, hanem a háttér életét tárja olvasója elé. A történelem ez esetben elsősorban keret, atmoszféra-teremtő ereje tűnik legfontosabbnak. Az ötvenes évek Magyarországnak világa kiváló háttér a különböző elhibázott, de legalábbis a regény-idő néhány évén belül elhibázottnak tetsző sorsok, élettörténetek bemutatásához.

A cím által felvetett problémák közül talán mégis érdekesebb a történelmi vonatkozások helyett a bizonytalanság, a változások kiszámíthatatlansága és befolyásolhatatlansága, valamint az ettől való szorongás irányába tágítani az értelmezést, hiszen tartalmi és poétikai szinten is ez lehet az a közérzet, létállapot, ami a szöveg leglényegesebb szervezőerejének bizonyul. Ennek az állapotnak, a statikus és állandó pontok hiányának több aspektusa is érdekes. A már tárgyalt történelmi miliő sajátja is ez a bizonytalanság, de alaposabb vizsgálata ennél jóval távolabbra mutat, általánosabb kérdésekhez vezet. A borítón található elmosódott fotó – egy kislány halad az erdőben, körülötte nagy fák és félhomály – előrevetíti a szövegnek azt a – talán legfontosabb – sajátját, hogy a történetek és történetdarabkák között való bolyongásunk során vezetünk egy kisgyermek, egy 5–6 év körüli kislány, aki még nem uralja, nem érti a körülötte zajló eseményeket, s a világ megismerése közben, tapasztalatszerzései során sokszor céltalanul, az eseményeknek kiszolgáltatva sodródik. Piroska ráadásul egy igen különleges szociális közegben cseperedik, ugyanis környezetét szinte kizárólag nők alkotják. Világának centrális alakja édesanyja, aki mind a gyermek, mind az olvasó számára meglehetősen titokzatos figura, motivációiról, érzéseiről kevés tudható, tetteit és cselekedeteit csak a kislány értelmezésében ismerhetjük. A hazai irodalomban az utóbbi évek egyik gyakori témája a fiú apához fűződő kapcsolatának bemutatása, feldolgozása (például Esterházy *Harmonia Caelestise*, Györe Balázstól a *Halottak apja*, vagy éppen Kukorelly *Tündérvölgy* című regénye). Megszületnek az „aparegények”, melyekben az apa alakja szinte minden esetben titokzatos, érthetetlen, megfejthetetlen, enigmatikus. Rakovszky regénye sokban rokon ezekkel a szövegekkel, még ha ez esetben egy lánygyermek anyjához fűződő viszonyát ismerhetjük is meg, vagy ha úgy tetszik, „anya-regényt” olvasunk. Piroska életében az édesanya mellett meghatározó szerepe van Nennének, az anya egykori nevelőnőjének, valamint az anyához hasonlóan özvegy nagymamának, akik voltaképpen egy harmadik generációt, a nagyszülők korosztályát képviselik. Ezenkívül apró epizódokat ismerhetünk meg az édesanya magányos barátnőinek, az elhagyott szomszéd hölgynek, az idősebb, megözvegyült nőrokonok életének eseményeiből is. Az egyedülálló nők, és általában a nők sokasága mellett felbukkanó néhány férfi-hős mindegyike ellenszenves, negatív figura. Flóra bátyja, valamint szerelme, Bartha egyaránt gyenge, egocentrikus, erkölcsi szempontból nem feddhetetlen hősök. Az egyetlen kivétel, Pista a pedáns albérlő, aki minden erénye ellenére sem az ideális férfiképet kelti életre, inkább egy gyenge, pipogya, keményen és öntudatosan fellépni képtelen ember rajza. A nemek közti arányok eltolódása mellett feltűnő az is, hogy míg a nők párbeszédeit, monológjait mindvégig Piroska nézőpontján keresztül ismerheti meg a befogadó, addig a férfiak szólamai ettől függetlenül, ezt az áttétet kikerülve kerülnek a szövegbe. A színikritikus Bartha naplójának részletei, a báty Feri, és az albérlő, Pista levelei egyaránt szövegbetéteként kapnak helyet, időnként, hosszabb-rövidebb terjedelemben megszakítva a Piroska nézőpontjából történő elbeszélést, polifonikussá téve a szöveget. A kislány nézőpontja tehát nem kizárólagos a regényben (levelek, naplórészletek illeszkednek be meglehetősen rendszertelenül a szövegbe, s ilyenkor természetesen a naplót, illetve levelet író személy hangját, nézőpontját ismerhetjük meg), de közel a terjedelem kétharmadát alkotja, így kétségtelenül a legfontosabb, és véleményem szerint a legtöbb érdekességet tartogató szöveg.

A gyermek-nézőpont a Rakovszky-regényt a Nádas *Egy családregény vége*, Esterházy *Fancsikó és Pinta* vagy akár Garaczi László lemúr-regényeinek ívén felrajzolódó tradíció-

hoz köti, melyek mindegyikének kompozícióját, szerkezetét, s gyakran nyelvét is nagymértékben – bár természetesen nem minden esetben ugyanazon a módon – befolyásolja a különleges perspektíva alkalmazása. *A hullócsillag évében* megfigyelhető, speciálisan a gyermek-nézőpont használatából adódó sajátságok taglalása előtt mindenképpen tisztázni kell, hogy bár a nézőpont valóban az óvodáskorú gyermeké, a narrátor mégsem ő, hanem egy egyes szám harmadik személyben tudósító auktoriális hang, mely azonban mindvégig Piroska perspektívájából érzékelteti a történeteket. A szöveg tehát nem a gyermeki beszédmódot imitálja, nem használ gyermeknyelvi fordulatokat: az érzékenység, a szemléletmód a gyermeké, a nyelv viszont nem. A gyermek az, aki lát, de egy érett, omnipotens tudósító beszél. Egy felnőtt nyelve (hang) és egy gyermek nézőpontja (perspektíva) játszik egymásba, valószínűleg ennek köszönhető az eddig megjelent kritikákban rendre visszatérő, jogos megállapítás, mely szerint a gyermek-perspektíva gyakran nem hiteles (és ha a gyermeki beszédmód, vagy teljes mértékben gyermeki gondolkodás megjelenésére számítunk, valóban nem mindig az), tudálékos vagy túlmagyaráz dolgokat. Ha vannak is ilyen helyek a szövegben, az mégsem vonható kétségbe, hogy az olvasás során a gyermek-perspektíva egy egészen különös megismerési modell szerkezetét tárja elénk. A gyermeki gondolkodásszerkezet és kognitív működés modellálása segítségével feltárt „valóság” nagyban különbözik a felnőtt-nézőpont szerint interpretált realitástól, s ez ennek a minőségileg más világlátásnak nem kevés esztétikai hozadéka lehet a tartalmi szinten túl szerkezeti, poétikai vonatkozásokban is.

Piroska valójában nem is hőse a regénynek, nem hőse abban az értelemben, hogy néhány kivételes alkalomtól eltekintve meglehetősen passzív, az eseményeket nem irányítja, inkább csak elszenved, illetve ezzel párhuzamosan megfigyeli és a maga módján interpretálni próbálja. Bár látszólag a történetek fókuszában van, pozícióját mégis inkább a kívülállás jellemzi. Jellemző példa erre, hogy az édesanyja és az ismerősök, barátok között zajló dialógusokat az asztal alól, a padlóról (a gyermekre jellemző perspektíva, lentől követi az eseményeket, Piroska gyakran, metonimikusan a különböző cipők alapján ismeri fel az embereket, illetve cipőkkel azonosítja őket) figyeli csendben, észrevétlenül:

„Piroska a szőnyegen kuporog, nem messze a lapos sarkú cipőbe bújtatott, hosszú lábfejektől, a gombokat rakosgatja a padlón, és a boldog, elszörnyedt suttogásra fülel.”

A történetek külső megfigyelője, közvetítője, médium-szerű alak, akiben az élmények összegyűlnek, hogy aztán történetekké kristályosodnak. A kívülállással jellemezhető nézőpont poétikai funkciója pedig a történetek összegyűjtése, egy olyan csomópont létrehozása, melyben a legkülönbözőbb történetek, anekdoták, beszélgetésfoszlányok és dialógusok összekapcsolódhatnak és különbözőségük, egymástól gyakran független, távol eső voltak ellenére is közös alapra kerülhetnek. Ez az apró darabokra tördeltség a szöveg feltűnő formai sajátsága: négy nagy fejezete összesen ötvenegy rövidebb, külön címmel ellátott alfejezetre bomlik. Ha a hagyományos értelemben egyáltalán fejezeteknek nevezhetők ezek a rövid történetek, kis terjedelmű leírások, melyek többsége akár önálló, önmagában is értelmezhető írásként is funkcionálhat.

A következő fontos aspektus, a gyermek időszemlélete nagyban meghatározza ezeknek a történeteknek az elrendezését, így a regény szerkezetét is. Piroska láthatóan nem képes saját első idejét, azaz az általa megélt, személyes időt és az objektív időt megkülönbö-

tetni, illetve egymásra vonatkoztatni. Képtelen az eseményeket lineárisan, egymás után, a múlt-jelen-jövő teleologikussága mentén szervezni. Ennek köszönhető, hogy a már említett rövidebb történetdarabok nem kronologikus elv szerint, hanem az időrend figyelmen kívül hagyásával állítódnak sorba. Az időbeli következetesség hiánya miatt bizonyos események vissza-visszatérnek, kavarnak, egymásra úsznak, a regény szerkesztése nem lineáris (bár a befogadónak nem okoz túl nagy nehézséget, hogy rekonstruálja, időrendbe helyezze a történeteket), inkább kaleidoszkopikus, montázs- illetve mozaik-szerű.

A világgal ismerkedő, annak szabályait, működését különböző tapasztalatok és megfigyelések segítségével megismerni kívánó szemlélet a nagy történet apró kistörténetekké darabolásán kívül más poétikai változásokat is eredményez. Míg a gyermek nem képes minden esemény, hallott vagy látott információ racionális feldolgozására, addig saját maga számára, fantáziája segítségével egy kezelhetőbb világot teremt, melyben a csodák és elképzelt dolgok realitásként szerepelnek. *A kígyó árnyékában* az álmoké volt a főszerep: a gyakori álomleírások voltak képesek a történelmileg hiteles, jól követhető eseményeket némileg eloldani a valóságtól, ezáltal a szöveg atmoszféráját a racionálison túli vagy attól különböző szféra felé tágitani, valós és irracionális közti különös lebegést eredményezve. Erre az eljárás módra, világlátásra, a kétféle világ létezésének lehetőségére és az ezzel járó szorongásra *A hullócsillag évében* is találhatunk reflexiót:

„Mintha a látható világ mögött egy másik állna lesben, készen arra, hogy bármelyik pillanatban áttörje a válaszfalat, és elárassza az innenső világot.”

Ez az átmenet, a határ elmosódása és az ezzel járó különös, titokzatos hangulat valószínűleg a szerző eredeti irányultságának – közismert, hogy Rakovszky Zsuzsa kiváló költő – és adottságainak is köszönhető. A különös hangulatot, az erős líraiságot az új regényben nem az álmok, hanem Piroška fantáziáinak leírásai hozzák létre. Jó példa erre a működésre az a rész, melyben az anya épp a múmiákról, illetve a piramisok titkairól magyaráz a kislánynak, aki igyekszik elképzelni a kripták világát, gyakori szokásához híven, s a gyermekekre jellemző egocentrikus jellegű gondolkodásnak megfelelően saját magát helyezve a fantáziakép középpontjába:

„(Ott fekszik pólyába tekerve a szűk kőkamrában, az örökéggő lámpa halvány, síri fényében. Nyitott szeme a fülke mennyezetére bámul, ahol az árnyékok ötezer év alatt sem mozdultak odébb hajszálnyiival sem. A sápadt fényfolt, amely ötezer évvel ezelőtt gyulladt ki a nyakékén, ugyanott világít most is, nem lett közben sem tompább, sem fényesebb. A jobb keze mellett komor aranyedények, balján egy oldalára dőlt, merev, fénytelen szőrű macska.)”

A szöveg rendkívül erős költőiségének másik oka, eredete a gyakori fantáziaképek mellett szintén a kisgyermek külvilághoz való sajátos viszonyában keresendő. Számára nem a magyarázatok, az általános elvek fontosak, hanem az egyedi tapasztalatok, a valóság érzéki megismerése. A mozgás, a gesztusok, a hangok, a megfogható, megérintett dolgok és elsősorban a látvány válnak elsődlegessé és meghatározóvá ebben a világban. Piroška az őt övező jelenségekkel még szinte együtt él, együtt lélegzik. A gyermeki szemléletmód ezen sajátosága pedig a szöveget egy vizuális leírásokban, lírai képekben tobzódó, a hagyományos epikai szövegtől gyakran különböző, és erősen a líra felé hajló szövevé teszi. A kislány a leghétköznapibb dolgokat, akár egy hajmosást is érdekesen, fantáziája segítségével, különös képként szemlél:

„A sötétségből apró alak lép elő: hatalmas árnyéka híven követi mozdulatait a plafonon. A koszorúba tűzött, ősz fürtök alatt a kerek, ráncos arc most kifejezéstelen, szinte kegyetlen. A két tövig nyesett körmű, öreg kéz valamilyen tárgyat emel lassan, vigyázva a magasba, mintha az az áldozat bemutatásához szükséges kellék volna: a vízköves konyhai fazekat. A lehajtott fő fölé emelve megbillenti kicsit, és a hirtelen, gőzölgő vízesés rázúdul a nyüzsgő, fekete kígyókra. Az apró alak nyögve lehajol az üres fazékkal: majd bolyhos, fakó rózsaszín törülközőt húz elő valahonnét a homályból, és a csillogó fekete kígyókra borítja, amelyekről még mindig súlyos cseppek hullanak alá egyre ritkulva a lavórba.”

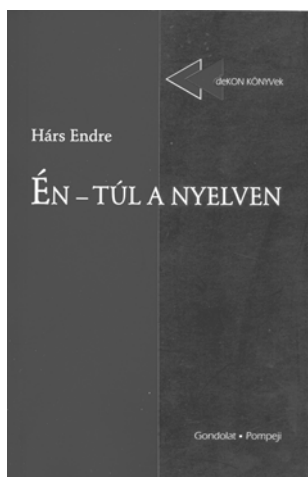
A gyermek tehát fantáziája segítségével igyekszik jelentéssé tenni azt a világot, melyben magára hagyva, megbízható fogódzók nélkül bolyong. A valóság evidensnek tűnő tényei, legegyszerűbb gesztusai is újfajta értelmet nyernek, átértékelődnek, új struktúrába rendeződnek, hiszen a gyermek ugyanazt nézi, mint a felnőtt, de egészen mást lát. Az új Rakovszky-regény a felnőtt világ számára megszokott magyarázatok és benyomások helyett egy másik, az olvasó számára friss és különleges látásmód segítségével mutatja be a világot, mintegy újraértelmezve azt, megmutatva, hogy minden szem mást lát, minden nézőpont más valóságot hoz létre, a szemlélő, megfigyelő tekintetének sajátosságaitól függően, hiszen semmi sem állandó, akár csillagok is leeshetnek az égről.

Keczeri Orsolya

Az irodalmi narratív felszámolása

HÁRS ENDRE ÉN – TÚL A NYELVEN C. KÖNYVÉRŐL

**Gondolat Kiadó
Budapest, 2005
288 oldal, 1680 Ft**

Hárs Endrének, az egykori dekon csoport ismert értekezőjének könyve az irodalomtudomány ún. kultúratudományi s antropológiai fordulatának jegyben íródott, elméleti tanulmányai ennek az – amúgy korántsem egységes, s nem is önidentikus, és semmiképp sem előzmény nélküli – fordulatnak a mibenlétére kérdeznak rá, ezt a manapság (elsősorban német és angolszász, s talán francia mintára) itthon is gyakran emlegetett s hivatkozott fordulatot próbálják különféle szempontok előtérben tartásával leírni, megérteni s közvetíteni. Sommásan fogalmazva, e fordulat a könyv lapjain úgy értelmeződik, mint az irodalmi szöveg textualitását és önreferenciális tendenciáit kitüntető, kifejezetten irodalomtudományos olvasásmódok kiterjesztése, két értelemben is. Irodalmi szövegek esetén az ún. nem-irodalmi, kulturális összefüggéseknek, szövegen kívüli referenciális mezőknek az irodalmi értelmezésbe történő bevonását jelenti e kiterjesztés, a kultúrát illetően pedig az ún. irodalmi olvasásmódoknak, vagyis az irodalmi szövegeken kidolgozott, kipróbált értelmezési stratégiáknak a kulturális jelenségek olvasására, értelmezésére történő átvitelét. A kötet alighanem egyik legjobb tanulmánya, *A tigris, aki oroszlánként küzdött* című szöveg beszámol egyrészt olyan félelmekről, amelyek szerint a kulturális fordulat az irodalomtudomány specifikus tárgyának elkallódását, az irodalom nem-irodalmi olvasásmódoknak történő ismételt kiszolgáltatását hozhatja, másfelől olyan álláspontokról, amelyek az irodalomtudományi olvasásmódok jótékony érvényesülését ünnepli e fordulatban az irodalom „területén” túl.

Az eme szembeállításra hagyatkozó érvelés ugyanakkor, amikor az irodalomról mint specifikus tárgyról tesz kijelentéseket, kénytelen adottként előfeltételezni az irodalom, az irodalmiság mibenlétét, valamint – ettől nem függetlenül – egységesként kell tekintenie az irodalom önreferencialitását előtérben tartó interpretációs eljárásokra is, s ez bizony könnyen régi ideológémák óvatlan, mert öntudatlan újratermeléséhez, s ezzel együtt saját „előzményeinek” ignorálásához vezethet. Kétségtelenül vannak olyan tendenciák (s ezeknek hamar lelkes hazai képviselője is akadt, aki ugyan csak fordítások közvetítésével olvas, de egyre számonkérőbb és esendően autoriter módon fellépve igyekszik érvényesíteni újdonsült, noha előbbi okból is csak felszínesen ismert tanait), amelyek a szociális, kulturális, történelmi referenciális vonatkozások maradéktalan pragmatikai érvényesítését szorgalmazzák – nem túl reflektált módon – irodalmi szövegekre, s gyorsan leválthatónak gondolják a „textualitás önelégültségében” megrekedt irodalmi olvasásmódok „elavult”

módszereit. E tendenciák színvonalasabb nyugati művelői azért jóval reflektáltabbak hazai prófétáiknál, mert ők többnyire azért tagolt és beható ismeretekkel rendelkeznek azokról az olvasásmódokról, melyeket úgymond leváltani vagy meghaladni gondolnak. A magyar irodalomértés elméleti és bölcséleti alulképzettségéről (és inkább érzelmi, mint ismeretelméleti megosztottságáról) ad szomorú bizonyítványt, hogy e tanok egyes magyar közvetítőire, kiknek láthatóan fogalmuk sincs, vagy legfeljebb csak kézikönyv szintű fogalmuk van arról, aminek elavultságát fennen hangoztatják, némely komoly, tekintélynek örvendő irodalomtörténész is elégedetten mutat rá úgy, mint hozzá közelálló irodalomszemléleti paradigmák méltó reprezentánsára.

E tendenciák hazai képviselőire többnyire az jellemző, hogy nem ismerik igazán, sosem tanulták s nem is gyakorolták az ún. textuális olvasási módszerek egyetlen változatát sem. Sem az irodalmi szemiotikát, amelyik alighanem Riffaterre elemzéseiben érte el egyik legkifinomultabb (s persze, talán éppen ezért, nem ellentmondásmentes) formáját, sem pedig a retorikai vagy poetológiai elemzésnek az amerikai új kritikában, Barthes-nál vagy Genette-nél megfigyelhető mintapéldáit, nem is beszélve az irodalmi hermeneutika Jauss, Iser vagy Stierle által gyakorolt változatairól. De nem próbálták ki, nem ismerik behatóan a Bahtyin teorémáiban és műelemzéseiben kibontakozó történeti-poétikai olvasásmódot, vagy ennek a francia szemiológiában (Kristeva, Todorov), vagy a német hermeneutikában (Lachmann) újraértett, áthelyezett változatait sem. És hát fölöttébb keveset tudnak az előttük talán a legnagyobb mumusnak, a szövegeket üresbe futtató aporetika képzete révén elrettentő példának tekintett, s egyben alighanem az általuk legkevésbé ismert és olvasott dekonstrukció iskolateremtő szövegeiről. Egyszóval nem ismerik tüzete-sen, nem sajátították el azt a – persze fölöttébb heterogén – hagyományt, amelyik az irodalmat, az irodalom intézményét többek között éppen a pragmatikai kontextus fölfüggesztéseként, áthelyezéseként, vagy eltörölve megőrzőjeként értelmezi. Éppen ezért lehet meglepő, hogy Hárs Endre, aki az egykori dekon csoport elméletileg egyik legfelkészültebb értekezője, könyvében egy helyütt éppen az irodalmi szöveg esztétikai különállását annak felfüggesztettségében megerősítendő hivatkozik arra a Takáts Józsefre, aki láthatóan mit sem tud ennek az esztétikai különállásnak sem a filozófiai, sem pedig – ami nem teljesen ugyanaz – az irodalomelméleti értelmezéseiről.

Az említett tendenciák az irodalom fiktív s megfoghatatlan, önmagát is aláásó intézményét gyorsan tárgyiasítani, rögzíteni, definiálni akarják, elejét véve ezen intézmény fenyegető s romboló erejének, ezen objektíválhatatlan erő működésbe lépésének, s különféle funkciókkal ellátva az irodalmat és a vele homogénnek, kontinuousnak tételezett esztétikai tapasztalatot, hamar semlegesíteni, kiiktatni igyekeznek az irodalmi szöveg működésmódjára s mibenlétére irányuló kérdés eldöntetlenségeit. Azokat a paradoxonokat, ellentmondásokat vagy apóriákat, melyekbe a szövegek irodalmiságának definiálására irányuló kísérletek a bölcséletben vagy az irodalomelméletben rendre belefutni voltak kénytelenek. S végső soron – ugyan nagyon különböző hangsúlyokkal és előfeltevésekkel, de – az irodalmi olvasásmódok valamennyi fent hiányosan felsorolt változata tekinthető úgy, mint olyan kísérlet, amelyiknek ugyan definícióihoz és módszerei működésbe lépéséhez tárgyiasítania kellett az irodalmi rögzíthetetlen erejét, de mivel magára erre az erőre kérdeztek, nem kezelték azt előzetesen tárgyiasítottként. Sőt, elmondható, hogy ezen olvasásmódok több változata, mivel irodalom és rajta kívüli megkülönböztetése nem

csupán szándékukban állt, de sokszor többek között ennek megelőző gondolati alakzataira is kérdeztek, korántsem zárták ki, vagy nem egyszerűen kizárták az irodalmon kívüli mezéjét, de helyesebb azt mondani, hogy diszkurzív sémákat kínáltak fel irodalom és nemirodalom bonyolult relációjának elgondolására.

Noha Hárs Endre, invenciózus olvasóként, s a szegedi dekon csoport meghatározó teoretikusaként jól ismeri a szóban forgó önreferenciális olvasásmódok számos változatát, s komoly jártassággal rendelkezik az irodalomtudomány több irányzatának diskurzusában is, a dekonstrukcióról könyvének bevezető tanulmányában (*Elbeszélő tudomány. Az irodalmi értekezés tűnékeny eszméjéről*) olyan sommás állítást tesz, amelynek érvénye legalábbis nem magától értetődő. Hárs szerint – aki itt Hillis Miller egyik írására hivatkozik, melyben az amerikai a szöveg öndekonstrukciójának de man-i tételét visszhangozza – a dekonstruktor számára a nyelv önmagáért való, abszolút tudás, a dekonstruktor pedig „kivonja magát a lenullázott olvasószerepből, s olyan megvilágosulttá, beavatottá válik, aki mintegy osztozik ebben a tudásban – megtért a lét házába.” (19.) Ez az állítás egész egyszerűen nem más, mint félreértés (igen, van ilyen, ellentétben a közvélekedéssel, a dekonstrukció szerint is van félreértés, létezik különbség korrekt és inkorrekt olvasat között), amennyiben egyrészt nem veszi tekintetbe, hogy az öndekonstrukció már az olvasás műveletébe be van írva, másrészt, hogy a dekonstrukció korántsem tételezi megismerhetőnek és definiálhatónak, főképp nem ismertnek sem a nyelvet, sem a szöveget, sem az olvasást vagy az olvashatatlanságot. Ennélfogva nincsen is szó esetében arról, hogy mintegy meg tudna nyugodni a nyelv meghaladhatatlanságában, ahogy a nyelvet, ennek mozgását sem képes úgymond tetten érni, „kézbe venni”, ahogy Hárs itt – igaz utóbbinál idézőjelben – fogalmaz. Kétségtelenül számos érdekes és revelatív különbség figyelhető meg Derrida és de Man olvasásmódja között, de abban mindketten osztoznak, hogy az irodalom ún. semmitő mozgása csakis önmagától történő elkülönbözésként hozzáférhető, és hogy – ettől nem függetlenül – e mozgás mindig csak saját kívülére irányulásában, vagyis irodalom és rajta túli relációjaként lehet érdekes.

Hárs idézett kijelentése aztán magyarázatul szolgál arra is, irodalom és rajta kívüli viszonyának kultúratudományos újfogalmazása kapcsán felmerülő olyan fontos kérdések tárgyalásakor, amilyen fikció és önéletrajz kapcsolata, vagy az irodalmi szöveg performativitásának, továbbá az olvasás eseményiségének és szingularitásának problémái, miért is *nem* folyamodik az értekező a dekonstrukció egyes szerzőinek érveire. S miért kap, bizonyos német értekezők mellett, Manfred Frank és Paul Ricoeur, Stanley Fisch és Kálmán C. György nagyobb hangsúlyt e könyvben, mint mondjuk Jacques Derrida, Paul de Man vagy Samuel Weber. Pedig hát aligha véletlen, hogy Derrida kedvelt hivatkozási pontja a média- és kultúratudományok több értekezőjének is, s az sem tagadható, hogy az ő életműve jó példa lehet arra, hogyan lehetséges az irodalmon kívüli különböző antropológiai, kulturális, jogi, történelmi komponenseit úgy bevonni az olvasásba, hogy ez ne veszítse el – definiálhatatlan, és éppen ezért, ettől – *irodalmi* jellegét. Félreértés ne essék, nem számon kérném itt a dekonstrukció diskurzusát Hárs Endre könyvétől, pusztán azért említettem fel rögtön az írásom elején e hiányt és félreértést, mert innen nézve mutatkozhatnak meg legélesebben azok a kimondatlan, s bizonyításra nem szorulóan vett előfeltevések, melyekkel a szerző a fikcionalitás, az irodalom, az irodalmiság terminusok működésbe hozásakor, értelmezésekor dolgozik.

A kötet nyitó tanulmánya, az *Elbeszélő tudomány. Az irodalmi értelmezés tünékeny eszméjéről* című írás az irodalmi szöveg esemény voltából s egyszerűségéből indul ki, s ennek hangsúlyozásához is érkezik el, miközben a tanulmány címéből is kiviláglik, s ez lényegében az egész könyv kérdezőmódját meghatározza, hogy a fikcionalitás, az irodalmiság kérdését a szerző nem annyira, vagy nem pusztán az ún. textualitással, mint inkább a narrativitással kapcsolja össze. Ez az írás, az antropológiai fordulat jegyében, lényegében az olvasási tapasztalat redukálhatatlan egyszerűségét hangoztatja, amit a szakmai vagy tudományos olvasás a megoszthatóság, a konszenzus mozzanata felől – Hárs szerint – rendre elfelejt vagy háttérbe szorít. Az esztétikai tapasztalatnak, s benne az irodalom olvasásának ez a szubjektivitása nem állítható szembe, nem választható el az olvashatóságtól, a nyelv általánosságától, ismételhetőséget tételező aspektusától, miközben Hárs, aki az olvasás tapasztalati eseményét kitüntetve, az olvasást „élménybeszámolónak” nevezi, nem tudatosítja, hogy az olvasás mibenléte az említett – s meghaladni vélt vagy szándékozott – irodalomelméletek számára sem magától értetődő. Mind a barthes-i szemiológia, mind az irodalmi hermeneutika s a dekonstrukció lehetetlennek tartja az olvasás és a nyelv fenomenális totalizálását, amit viszont Hárs érvelése, egy szubjektivisták önkény kétes elképzelésének jegyében, mintha nem tartana lehetetlennek. Hárs olvasási tapasztalat és róla történő beszámoló empirikus időbeli különbségére figyelmez, amikor ezt írja: „A közösség szinguláris identitása pedig azáltal válik számára [a hivatásos olvasó számára – B. T.] folytatólagossá, hogy a szubjektum már eleve úgy olvas, ahogy majd írni fog. Másodlagos nyelve elsődleges olvasáseseményeit is hatalmába keríti.” (39.) Túl azon, hogy az olvasás szakmai elméletei az olvasás azon elementáris szintjéből (és tapasztalatából) indulnak ki, ahol laikus és szakmai olvasás – még ha amúgy nyilvánvalóan vannak is kulturális, szociális és egyéb különbségek az olvasások között, melyek persze korántsem csupán külsőleg, érintkezési viszonyként határozzák meg ezen elméleteket – nem válik el egymástól (nehéz is lenne másképp érvényes elméletet felállítani), az idézett érvelés mintha az olvasás intézményes műfajainak különbségére redukálná az olvasás, azon belül az irodalmi olvasás nyelv- és szubjektumelméleti kérdéseit. Már itt is megfigyelhető, de a későbbiekben erről, ennek összefüggéseiről részletesen is szólok, hogy Hárs könyvében tételezett irodalmi olvasás vagy esztétikai tapasztalat egyfajta lineáris időbeliséget kapcsol össze – olykor önkéntelenül, de sosem következetlenül – az olvasás perceptuálisan felfogott, s fenomenálisan totalizált aktusával. Még akkor is így van ez, ha a szerző több tanulmányában is az „olvasó szubjektum” időbeli elhasonulását, s ezzel együtt az idő elkülönítő munkáját hangoztatja.

„Szükséges, hogy az élménybeli, mégoly tanult kiszolgáltatottsághoz is utólag rendeljük hozzá az élmény apperceptív sokféleségét egybefogó (narratív) Én egységét. S ez még akkor is így van, ha az olvasás tapasztalatát az Én alkalmasint fordulatot (peripeteiák szaggatta) olvasástörténetként inszcenírozza.” (35.) A narratíva, amely Hárs érvelése szerint az olvasás utólagos fikcionáló mozzanata, egyfajta egységesítő, identitásképző erőként funkcionál, s linearizálja az élmény közvetlenségének diszperz tapasztalatát. Azt, amit az idő elhasonító munkája jellemez, melyet tehát a narratíva időbeliségének helyreállító munkája követ, ami nem csupán azt a kérdést veti fel, hogy miért éppen a narratíva az Én és az olvasat egységének biztosítója, de azt is, miért értelmeződik feltétlenül diszperzként az olvasás elemi tapasztalata. Mindez ugyanakkor azt a gyanút is felveti, hogy a két

munka, az elhasonító és a helyreállító egyébként dialektikusan elgondolt viszonya egy időbeliként felfogott, lineáris időbeliség mélyen antropomorf ideologémájának a következménye. S bizony Hárs könyvének egyetlen írásáról sem mondható el, hogy a nyelviség vagy az irodalmiság deantropomorf, inhumánus aspektusainak a közelébe, s ezzel együtt egy nem időbeli időfelfogás közelébe merészkednék. Nemcsak az az írás, amelyiknek végén *Az üres szék* című Weiner-elbeszélés elemzése az „Unheimlich” képzetét hozza játékba, de az a tanulmány sem lép meg efféle lépéseket, amelyik *A szavak és a dolgok* irodalomértelmezésének vázlatos ismertetését és kommentárját is magára vállalja.

Hárs Endre könyve nem igazán foglalkozik az irodalom intézményi működésének problémáival, ebben a tekintetben többnyire megelégszik Stanley Fish némely felismerésének hivatkozásával, melyek az olvasás redukálhatatlan szubjektivitásának Manfred Frank nyomán hangoztatott tételével egybecsengenek, s az olvasásmódok szinte végtelen sokféleségének pragmatista relativizmusát jelentik. Míg az első tanulmány ennek még a tudomány nyelvén, a kötetzáró kisesszé (*Nyárs Béla: Tábori kis génusz – tíz év múlva. Beszéd*) viszont már a személyes élménybeszámoló alkalmi-humoros modalitásával ad hangot. Annyiféle olvasás tehát, ahány olvasó, még ha az olvasás nem is független az olvasott szöveg előírásaitól, sem pedig az olvasás intézményesített, kanonizált diskurzusaitól, vagyis még ha minden olvasás interpretációs közösséget feltételez is, melyek viszont elvileg egyenrangúak. „Az a kis megkötés, hogy a módszerek szinte bármelyike meg van engedve, valószínűleg szintén az igazammal függ össze.” (43.) Mintha ebben a nyugtalanító tapasztalatban, amit a tudományos diskurzusokban fölöttébb járatos, s azok közül többnek a nyelvét jól beszélő Hárs Endre ajánl nekünk, meg is nyugodhatnánk. Még akkor is, ha – s nem vetvén itt fel most hosszasan a relativizmus önfelszámoló érvelésének problémáját, amelyik vak marad az igaznak tartás kiiktathatatlan és relativálatlan mozzanatára – a szerző saját választott interpretációs gyakorlata, a kultúraelmélet s az antropológia valamint az irodalomtudomány társításának a könyvben megfigyelhető formációi felől bírál is más olvasásmódokat (ahogy azt pl. a dekonstrukció esetében az imént láthattuk).

A Hárs által is előszeretettel hivatkozott Stanley Fish, vagy az ő, persze jóval kevésbé összetett diszkurzív apparátussal operáló honi apológétája, Kálmán C. György az interpretációs módok s a hozzájuk rendelt közösségek egyszerű szukcesszív temporalitásában vagy – ami bizonyos szempontból ugyanaz – tiszta térbeli elkülöníthetőségében gondolkodik. S amikor a megértés vagy a kommunikáció intézményes meghatározottságának, az olvasás különböző eljárásainak konstitúciójaként írja le az irodalmi szövegekről adott olvasatokat, nem kérdezett rá – ahogy azt egyébként egy 1984-es (!) cikkében Fish radikálisnak ható teóriáival kapcsolatban már Samuel Weber is megjegyezte (Samuel Weber: *Institution and Interpretation.*) – a kommunikáció vagy a megértés mibenlétének korábbi értelmezéseire. Az interpretációk közötti átjárásokra, kereszteződésekre, az olvasatok relációinak bonyolult hálózataira sem kérdez rá ez a diskurzus, mely az újabb és újabb értelmezések létrejöttének okait az előzőektől váltig elkülönölni akarás készítésére egyszerűsíti le. Mintha az egyik olvasat teljesen kívül lehetne a másikon, s mintha lehetne egyikhez sem vagy csakis az egyikhez tartozni, s mintha nem kényszerülnénk folyton – még az interpretációk intézményesített kényszermechanizmusait vizsgálva is – az igazság dekonstruálhatatlan strukturális mozzanatának jegyében döntené helyes és helytelen, sikerültebb és kevésbé sikerült értelmezés, félreolvasás és pertinens olvasat között. (Érde-

kes azért, hogy Kálmán C. a beszédaktus-elméletéről írott könyvében nem tér ki az elmélet, s általában a pragmatista irodalomértés ezen kritikájára, miként a beszédaktus-elmélet recepciójában semmiképp sem elhanyagolható Searle–Derrida-vitát is egyetlen mondatban intézi el.)

Amikor Hárs „az irodalomtudományos diskurzus szinguláris nyelvi események általi előremeneteléről” beszél, miután személyes és tudományos feszültségteli megvilágításához a személyes levelezés és a hivatali levelezés institutionális ellentétét hozza játékba, olyan személyességet hangsúlyoz, ami természetesen részben idegen is a fish-i modelltől, de amelyek – ehhez hasonlóan – szintén elfelejt számot vetni az olvasatok beláthatatlan relációinak és korrelációinak problémájával. S amelyek ugyancsak egy lineáris időbeliség sémája mentén képzelel el az olvasás értelmezését, s ugyancsak eltekint az olvasás mibenlétének lényegében megválaszolatlan, de korábbi elméletek által igencsak sokat firtatott problematikájától. Pedig lehetett volna a személyes és a tudományos közötti viszony elgondolásának számos példáját, előzményét találni, gondolhatunk itt akár Roland Barthes írásaira, vagy persze magának Nietzsche-nek az önértelmező gyakorlatára, esetleg Freudra, nem is beszélve Jacques Derrida interpretációs tevékenységéről, melyben a filozófiai vagy mondjuk személytelenül tudományos szöveg és az életrajz személyes, kontingens eseményei sajátos dinamikát tartanak fenn egymással. Emlékezhetünk rá, hogy Derrida többek között azon vitázik Gadamerrel és Heidegger Nietzsche-olvasatával, hogy utóbbiak a szellem munkáját elválasztják az életrajz filozófiai művön kívüli eseményeitől, vagy hogy például Freud szárazan szcientista szövegét, *Az őszvalami és az én* címűt Derrida a bécsi tudós ismert életrajzi eseményeit bevonva olvassa.

Említettük, hogy a narrativitás kitüntetett témája és szempontja Hárs Endre kötetének, s nemcsak az elméleti tanulmányokban játszik meghatározó szerepet ez a kérdéskör, de a négy konkrét műelemzés is elbeszélő szöveget választ tárgyként. A kultúraelméleti írásokban, vagyis a könyv második felében viszont elsősorban a szimbólum s a metafora terminusa kap kitüntetett funkciót, melyeknek az értelmezései mintegy teoretikus összetartottságot mutatnak a narrativitást kitüntetett szövegekkel. De erről kicsit később. Az említett módszertani bevezető tanulmány mellett az önéletrajz és a fikció kérdését boncolgató szöveg éppúgy a narrativitás mindent megelőző antropológiai adottságára épít, miként a narratológiákat faggató, rendkívül pontos, éles logikával megírt elemzés, amely a narratív ész kondicionáló elsődlegességét állítja szerző és elbeszélő funkciójának alapvető megkülönböztethetetlenségéből, pontosabban a narratológiák ezt illető vakfoltjaiból kiindulva. „Az ember nemcsak úgy általánosságban véve történet, hanem testi és lelki valójában is, és pedig a részletekbe menően.” – hangzik az önéletrajzról írott szövegben. A narratológia-tanulmányban pedig: „Képzeliük csak az elbeszélő instancia ama megnyilvánulási formáját, amit narratív észnek neveztem, mint olyan valamit, aminek nemcsak a szerzői eredetnek nincs semmi köze, hanem semmifajta alakot öltött elbeszélőként nem azonosítható, és mégis van. Mint aminek ’a priorija elbeszélésének aposterioriján alapul’, egy egyes szám első személyű beszélő, egy tökéletesen testetlen és alaktalan szellem-Énen.” (116.) A narratív ész és az én szóban forgó kísértetiessége, amit az elbeszélésmódok grammatizálásának ismert kísérleteiből olvas ki a szerző, akár az önéletrajz és az Én konstitúciójának bonyolultabb alakzatai felé is elvezethetne, például a testamentaritás és a(z ön)tanúsítás, a tanúságtétel kérdéséhez, vagy szinguláris és általános olyan kontami-

nációjához, amelyik nem rögzíti az olvasói imagináció és percepció oldalához minden olvasás redukálhatatlan szingularitásának eredőjét. Nem, mert például a nyelvi vagy retorikai-grammatikai modell azon önfelszámoló szingularitásához kerül közel, ami – mint ismeretes – a dekonstrukció diskurzusának aporetikus „alakzata”. Ugyanis a dekonstrukció a szöveg eseményszerű összetéveszthetetlen egyediségét, mely – szemben a közvélekedéssel, legalábbis Derridánál mindenképp – mindig az olvasó aláírására, kiszámíthatatlan egyediségének érzézésére utalt, a szöveg jelen-nem-léteként, önfelszámolásaként, szingularitásának ellenjegyzéseként és egyben, ugyanazon mozdulattal „megszüntetéseként” értelmezi.

A fikció önéletrajziságának lehetőségét felvető és körüljáró tanulmány – kissé meglepő módon – saját kérdésfeltevését „teoretikus senkiföldjének” nyilvánítja, miközben pedig más helyütt idézi is de Man mára itthon is agyonidézett (persze nem biztos, hogy minden idéző által meg is értett) nevezetes önéletrajz-tanulmányát (ami magyarul egyébként először a Pompeji című egykor létező szegedi folyóiratban jelent meg). Azt, amelyikben az önéletrajz inkább műfajokon túlható, vagyis minden szöveg olvasásában működésbe lépő referenciális mozzanat, s nem annyira – mint pl. Lejeune elméletében – műfaj, vagy intézményesített olvasási mód. De Man: „Az önéletrajz tehát nem műfaj vagy beszédmód, hanem az olvasás vagy a megértés figurája, ami bizonyos mértékig minden szövegben megjelenik. Az olvasás folyamatában érintett két szubjektum kölcsönös reflexív helyettesítés útján meghatározza egymást, s az önéletrajzi mozzanat mint kettejük egymáshoz igazodása játszódik le.” (96.) Alighanem a kultúratudományi kérdés és a narrativitás előfeltételezése, pontosabban szoros összekapcsolásaik azok a tényezők, amelyek visszatartják a szerzőt, sőt elterelik Hárs figyelmét az olvasáselméleti problémákba történő belebocsátkozásról, mely utóbbiak – úgy látszik – romboló hatással lennének az olvasás tapasztalati evidenciájának és szubjektivitásának magabiztos felismerésére.

Ehelyett az önéletrajzról írott szöveg Paul Ricoeur elméletének, a narratív identitásról kialakított koncepciójának affirmatív kommentárjába fordul, amely elmélet amúgy – a *Soi-même comme un autre* című könyvről van szó – a *Le Cogito brisé* alcím alatt öt lapon intézi el mint zsákutcát a szubjektum nietzsche-i kritikáját, s amely elméletben az *ipséité*, az önmagától elhasonuló narratív identitás lényegében azt a funkciót tölti be, hogy egyfajta dialektikus átjárást biztosítson az én számára cselekvés és észlelés, kogníció és performancia között. A *Temps és récit* harmadik részéből Hárs által idézett passzus ráadásul éppen Proustra hivatkozik ennek a dialektikának a példájaképpen, ami bizony alapos félreolvasása a *Recherche*-nek. „Az Én önmaga állandóságának, illetve változékonyságának váltakozása” – írja Hárs, és immár Ricoeurt idézve így folytatja: „Ezért mondhatjuk az önmagáról (ipse), hogy az elbeszélő konfiguráció reflexív alkalmazása által refigurálódik. Az őmagaság (ipséité) számára konstitutív narratív identitás az ugyanaz (idem) elvont identitásától eltérően képes arra, hogy az életösszefüggés változását és mozgását is felölje. Ebben az esetben, ahogy azt Proust kívánta, a szubjektum úgy képződik meg, hogy egyidejűleg saját életének olvasója és szerzője is.” (72.)

Az esztétikai tapasztalat és az olvasás Proust regényében kifejtett és – ami nem ugyanaz! – színre vitt értelmezései következetesen azt példázzák, hogy ez a *Recherche* szerint nemcsak redukálhatatlan, de egyben lehetetlen vágy is, amennyiben a szerzőség olyan cselekvést, performativitást jelent, amelyik nem hozható folytonosságba a megismeréssel.

Szándék és megvalósulás, szerzőség és olvasás feltételezzék bár egymást kölcsönösen, a köztük lévő alapvető szakadék, ami egyúttal az észlelés és kogníció, érzékelés és idealitás különbsége is, épp az olvasásnak, az értelmezésnek teremti meg a lehetőségét, s ezzel együtt idő és tér kikülönüléséért is ez látszik felelősnek. A szerzőség és az olvasás között – melyek viszonya korántsem megnyugtató, inkább felforgató erejű viszony a regényben – nem a szukcesszió lineáris temporalitása, sokkal inkább a strukturális egyidejűség (s ennek lehetetlensége) hoz létre feszültséget, másképpen szólva az, hogy az olvasás horizontális, perspektivikus és narratív-időbeli mozgása képtelen megfelelni, egybeesni ezzel az egyidejűséggel (mint performativitással), mely által másfelől nagyon is feltételezett. Ezért is van, hogy a Proust főművéről írott minden jelentősebb munka a Marcel íróvá válása és a regény elbeszélése közötti temporális és textuális paradoxont kényszerül valamiképp magyarázni. A *mémoire involontaire* elbeszéléseinek szoros olvasatai is azt mutathatják meg, hogy az idő végső soron nem időbeliként, vagyis nem narratívaként értelmeződik a *Recherche* lapjain.

Ricoeur értelmezése nyomán is belátható, hogy Hárs könyvében a narráció performativitása mint az önértelmezés elkerülhetetlen antropológiai mozzanata egy fenomenálisan totalizált (s problematizálatlan) olvasás képzetével kapcsolódik össze, miközben az időbeliség elhasonító és helyreállító munkája között azáltal számolódik fel a korábban említett különbség, hogy a narráció performativitásának időbelisége és az elbeszélt idő között felcserélhetővé válik a viszony. „Ricoeur szerint – írja Hárs – a történetmondás tevékenysége és az emberi tapasztalás időbelisége közötti korreláció 'transzkulturális szükségszerűség'. Az idő csakis narratív módon férhető hozzá a tapasztalás számára, a narratíva pedig végső soron csak az időtapasztalat közvetítő átírásával teljesítheti be küldetését. Ha ezt – Ricoeur intenciói ellenében – szó szerint vesszük, valahogy így: narratíva = idő, kiviláglik az összefüggés Lyotard fenti, látszatra ellenkező tanulságával a narratív tudás időbeliségéről. Az elbeszélés nem jelenti vagy ábrázolja az időt, hanem a cselekményszöveg (valószínűségeinek és váratlanságainak) menetében igénybe veszi. Így nem az idő fogalmának elsajátítására irányul, hanem az idő haladtának performatív megtapasztalására.” (67.) Az idő ebben az érvelésben, ahogy Hárs egész kötetében is, egy perceptuális időbeliséget jelent, ami nem az esemény diszkontinuus és uralhatatlan ideje, nem a döntés és vele az idő kiszámíthatatlansága, vaksága, nem a cselekvés és a tudás közötti törés jegyében működő idő. Sokkal inkább egy kontinuos, helyreállító idő, ami végső soron dialektikus mozgás tudás és cselekvés között, vagyis egy tervezhető, uralható performativitás. Sem az idő, sem a narráció nincs kiszolgáltatva ebben a konstrukcióban a performatív nem szukcesszív, nem időbeli aspektusainak, melyek, mint mondjuk a nyelv jelentéstelen performatív ereje, eseményyszerű és ekként kalkulálhatatlan tételezése, aligha pusztán következményei a narráció – az észlelő perspektívák, projekció és retenció mimézisében elgondolt – performatív műveletének. Megfigyelhető, hogy a narratív Ész hársi elgondolása éppen ezt a performatív erőt – mint az olvashatóság antropológiai komponensét – kísérli meg odarögzíteni egy eredendő narrativitás feltevéséhez. S ebből a feltevésből, az időre és a szövegre, a beíródásra, az inskripcióra és az aktusra nem kérdező feltevésből kiindulva válik lehetővé Hárs Endre könyvében, hogy a kulturalitás és az irodalom közötti átjárás biztosításának mentén elkerülhető legyen a rákérdezés az irodalom mibenlétére, s – legalábbis a kimondottság felszínén – ne kelljen döntenie, választani irodalmi és nem irodalmi olvasásmódok között.

És innen érthető meg a metafora és szimbólum, valamint a narratíva – Ricoeurnél már korán felismert – mély kapcsolata is, amennyiben ugyan mindhárom a referencialitás kritikájaként, a reprezentáció fiktív mozzanatának leleplezőjeként funkcionál, mégis, egyfajta dialektikába beíródó, totalizáló erőként számolja fel az idő diszkontinuitásának s a hozzá kapcsolódó differenciáló alakzatoknak a munkáját. Így képes arra is, hogy viszonylag gyorsan hidat verjen irodalom és nem irodalom, kultúra és irodalom, sőt mimetikus olvasásmód és az ún. irodalmi olvasásmódok közé. E totalizáló erő miatt, ennek favorizálása miatt lehet továbbá, hogy a Szindbád-elbeszélések elemzésére vállalkozó Krúdy-tanulmány nagy biztonsággal nyugszik meg fikció és élet, élet és halál dialektikájában, sőt a két tényező *hasonlóságának* felismerésében, amikor ezt írja: „Ki kell cselezni a halált, s a halálon túli élet akkor köszönt be, ha már nem lehet és nem is érdemes megkülönböztetni az eredetit és a hamisítványt.” (95.) Joggal gondolhatjuk ennek nyomán, hogy nem a dekonstrukció az, amelyik megnyugszik a nyelv meghaladhatatlanságának, a szöveg vagy a fikcionalitás kijátszhatatlanságának belátásában. Sokkal inkább ez az érvelés, amelyik szöveg és élet, szöveg és azon túli hasonlósága felől éppenhogy azt felejt el, amit a dekonstrukció (legalábbis az igazi) sohasem, nevezetesen a különbség redukálhatatlan maradéknak elhasonító munkáját, amelyik az *Aufhebung* dialektikáját is ellehetetleníti. A Mikszáth-tanulmányban, melynek tárgya az ökonomiai diskurzus és az irodalmi „diskurzus” öntükröző relációja *A Noszty fiú esete Tóth Marival* című regényben, az ökonomia anökonómikus alapjára visszamutatató dzsentrifelfogást, amelyik a csereértéket a használati érték rovására abszolutizálja, az értekező nem írja vissza a két diskurzus viszonyát – mintegy önfelszámoló módon – a szöveg létesülésének performatív mozzanatába, ehelyett megmarad az elbeszél világ szintje és a mimetikus narratív aktus viszonya tárgyalásánál.

A szimbólumban és a metaforában is az olvasásnak az a perceptuális aspektusa tűntetődik ki, amelyiket a narrativitás különféle elméleteinek is kiinduló pontként kell tekinteniük. A narrációs módok elemzései, elméletei ugyanis, melyeket Hárs Endre könyve a narratológia másik, a narratív sémákat vizsgáló ágával szemben argumentációjában inkább igénybe vesz, az elbeszél szöveg elsődlegességét állítja ugyan, de – ahogy az a szerző vonatkozó tanulmányából is kiderül – az elbeszél történetet és az elbeszélői nézőpontot (perspektívát) teszi kategóriái alapjává, s csakis ezáltal képes az elbeszélés aktusával, a (szintén mimetikusan tekintett, de Hárs tanulmányában is bebizonyosodóan nem mimetikus) narratív művelettel is számot vetni. S így feledkezik el a szövegiség, a nyelv, a retorika azon *performatív* aspektusáról, amelyik nem rendelhető alá az észlelés időbeliségének, de amelynek a narratív aktus referenciális projekciója mindenképpen kiszolgáltattott. Ha a kultúratudományok vagy más nem irodalomtudományi diskurzusok felé (mondjuk a történettudomány, a szociológia, stb.) fordítjuk figyelmünket, irodalmárként ajánlatos lehet azoknak az irodalomtól s annak tudományától való redukálhatatlan differenciáját is mozgásba hozni, ami az irodalom semmítő munkája felől egyrészt romboló, tehát egyáltalán nem megnyugtató erő, másfelől viszont nagyon is produktív erő, hiszen uralhatatlan összefüggések – a szöveg által előírt, mégis – eseményszerű konstellációját ígéri.

Bénius Tibor

„Vállalni, propagálni kell azokat az értékeket, amelyeket vallunk”

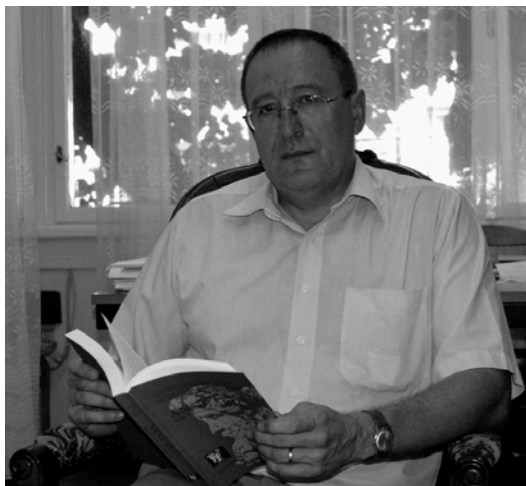
BESZÉLGETÉS PÁL JÓZSEF IRODALOMTÖRTÉNÉSSZEL

Az Akadémiai Kiadó ezekben a hetekben jelenteti meg készülő tízrészes alaptankönyv-sorozatának első kötetét, a világirodalom történetét bemutató ezer oldalas munkát, amelynek főszerkesztője Pál József, a Szegedi Tudományegyetem Olasz Tanszékének tanszékvezető professzora. A kiváló italianista művészcsaládból indulva hozta magával a klasszikus európai kultúra tiszteletét és szeretetét. A szegedi egyetemen szerzett magyar–olasz szakos bölcsészdiplomája után ösztöndíjasként Firenzében, Rómában és Párizsban folytatta tanulmányait. Itthon végigjárta az egyetemi ranglétrát, majd 1995-től négy éven át a Római Magyar Akadémia tudományos igazgatója volt. Hazatérve a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma helyettes államtitkáráként többek között a külföldi magyar kulturális intézetek irányítása volt a feladata. Kutatóként szimbólumelmélettel, ikonológiával, a magyar, az olasz és a francia irodalom összehasonlító vizsgálatával – és főként Dante költészetével foglalkozik.

– *Hogyan befolyásolta az indulását, a pályaválasztását az, hogy édesapja, Pál Mihály neves Munkácsy-díjas szobrászművész volt?*

– Meghatározó volt számomra az a családi háttér, amelyből elindultam. Édesapám érdeklődése a görög, a klasszikus műveltség és Itália iránt rám is hatott, valóban befolyásolt abban, hogy tizennégy évesen az olasz nyelvet kezdtem el tanulni a szülővárosom, Gyömrő melletti monori gimnáziumban. A családi támogatás mellett azért egy véletlen is közrejátszott ebben: amikor ugyanis 1967-ben beiratkoztam a gimnáziumba, angol szakos szerettem volna lenni, de mivel a buszom Gyömrőről később érkezett Monorra, mint a környékbeli falvakból, ezért már az összes angolos helyet elfoglalták. Ekkor egy kitűnő olasztanár – akire azóta is barátsággal gondolok – javasolta, hogy válaszszam inkább az olasz tagozatot, amire kevesebben jelentkeztek. Önmagában

is csoda volt, hogy a monori gimnáziumban a hatvanas években olasz tagozat működött, s méghozzá nagyon magas színvonalon, ami elsősorban egykori tanáromnak, az Ariostofordító, számos irodalomtörténeti tanulmányt megjelentető Simon Gyulának volt köszönhető. Hálás vagyok a sorsnak, hogy gimnazistaként ilyen tanáregyeniséggel találkozhattam. Természetesen voltak mások is, mint például magyartanáraim, Pálvölgyi Szilveszterné és Wéber Péter. Visszatérve a családomhoz: szinte minden tagja művész. 91 éves nagybátyám festő és keramikus, a bátyám is szobrászművész. Későbbi pályám során is meghatározónak bizonyult az a művészi környezet, amelyben gyerekkoromat töltöttem. Az Ikonológia és műértelmezés című sorozatom, sőt az első könyvem is – amelyben hosszú fejezetek szóltak egy olasz szobrászművészről, Antonio Canováról – a családi környezetbe vezethető vissza. Ennek a 18–19. század fordulóján alkotó kitűnő szobrásznak az egyik domborműve Gyömrőre, a református templomba került. Első tanulmányaim egyike erről az alkotásról és a neoklasszicista stílusról szólt.

– *Evidens lett volna, hogy a monori gimnáziumból a budapesti egyetemre jelentkezik. Miért jött mégis inkább Szegedre?*

– Szegedre való jövelemben az a szándék motivált, hogy megpróbáljak önállóan élni, s a meleg családi fészektől némileg külön is felépíteni a saját egyéniséget. Tizennyolc évesen szerettem volna „kipróbálni” a világot, ezért jelentkeztem a távolabbi szegedi egyetemre. Azonban történt egy tragikus esemény, amit ha előre tudtam volna, nem biztos, hogy így döntöttem volna. 1971 júniusában, az érettségi után egy héttel, a felvételi előtti napokban meghalt az apám. Ennek következtében már más színezetet öltött az avantgárd lázadás, amely eredetileg egy családon kívül önálló életet kereső fiatalember terve volt. De akkor már rákerültem egy pályára, amit egyébként nem bántam meg, mert ma is nagyon jól érzem magam Szegeden és persze otthon is.

– *Hogyan emlékszik édesapjára, mennyire kerültek szóba a családi beszélgetések alkalmával azok a problémák, amelyek egy alkotó embert foglalkoztattak?*

– Állandó téma volt ez. Szinte kizárólag a művészetről, a kultúráról beszélgettünk, nagyon szoros kapcsolatban, szinte szimbiózisban élt (és él) a családom. Voltak bizonyos „szakrális” pillanatok, amelyeket mindig együtt töltöttünk. Ilyen volt például a vasárnap délelőtt. Négyen voltunk testvérek, nővérem és fiatalabbik bátyám már nem élnek, az idősebb, Pál Mihály szintén Munkácsy-díjas szobrász lett. Az ifjúkori önarcképhez feltétlenül hozzátartozik bátyám első felesége, az 1975-ben elhunyt B. Szabó Edit szobrászművész, aki rendkívül jelentős impulzusokat adott. Edit olyan kiemelkedő irodalomtörténeti ismeretekkel rendelkezett, ami egészen egyedülálló volt a nem szakemberek között. Nagyon meglepett, amikor az egyetemre kerülve azt tapasztaltam, hogy magas egyetemi beosztásban dolgozó irodalomtörténészek közel sem rendelkeztek akkora irodalmi-kulturális műveltséggel, mint a sógornóm – aki egyébként éppúgy január 18-án született, mint én, csak tizenöt évvel korábban. Bámulatra méltó olvasottsága lenyűgöző és inspiráló volt számomra. A család és a gimnázium együtt erősítette bennem azt a tudatot, hogy mindenért keményen meg kell dolgozni, csak akkor jön a siker, ha a munkánkkal, teljesítményünkkel azt megalapozzuk, de akkor így vagy úgy eljön. Ha a genetikai kötelékben élő embereknek van közösen jellemző determináltságuk, akkor a családom a föld jegyében „született”, mindenki csak nagyon kemény munkával tudott a saját pályáján boldogulni. De a kemény

munka általában meghozta a sikereket. Az unokatestvérem például az ELTE Portugál Tanszékének vezetője lett, és több olyan tagja van a családnak, aki a társadalmi ranglétra eléggé magas fokára jutott. Ez az otthonról hozott kulturális háttér és etikai tartás a pályámat is alapvetően meghatározta. Apám vallásos ember volt. A Rákosi-rendszerben és a későbbi időszakokban is mindig járt a vasárnapi misére. S nem foglalkoztatta, hogy ezért mindenféle hátrány éri. Meggyőződését nyíltan és bátran vállalta. Minden karácsonykor ő készítette a betlehemeket a gyömrői templomban, amelynek még az alapkövetésében is részt vett a harmincas években. Azt vallotta, hogy nem a pillanatnak kell élni, sohasem az aktuális politikai helyzethez kell alkalmazkodni, hanem hosszú távú terveinket kell szem előtt tartani. Amit szeretett volna, azt végső soron el tudta érni, hiszen jelentős életművet hagyott hátra, számos köztéri alkotása maradt. Többek között az ő munkája Budapesten, az Astoriánál, az óra mellett álló Orpheus-szobor is. Bár az akkori, szocreál elvek szerint ítélő zsűrik tagjai nagyot néztek, amikor a műtermében nemcsak Krisztus- és Mária-szobrokat láttak, hanem non-figuratív alkotásokat is, amelyek akkor üldözendőek voltak, s ráadásul apám még el sem rejtette őket. (Öröm tapasztalni, hogy a művészettörténet igazolta elveit, szomorú viszont az egykori mindenható ítések köpönyegforgatását látni.)

– A szegedi egyetem mennyire váltotta be a hozzá fűzött reményeket? Mennyire volt elégedett az oktatás színvonalával?

– Nehéz kérdés, hiszen magam is ezen az egyetemen dolgozom, 1996 óta professzorként, és számos kolléga aktív még azok közül, akik engem is tanítottak. Ezért inkább csak a pozitív példákat említeném. Valamivel később, szerencsés véletlenek következtében megismerhettem, hogy milyen volt a '70-es, '80-as évek elején a nemzetközi irodalomtudomány (1976-ban, 1980-ban és 1983-ban nagy olasz és francia egyetemeken tanultam), így lett összehasonlítási alapom. Ha röviden kell jellemeznem a szegedi bölcsész-kart, akkor azt mondhatom: volt egy-két kiemelkedő, nemzetközi mércével is mérhető szakember. Elsősorban az irodalmárokról tudok beszélni, hiszen az ő környezetükben éltam. Ilyen volt például a régi magyarosok társasága, a Keserű-iskola, amelyhez ugyan közvetlenül nem kapcsolódtam, de kitűnő munkakapcsolatunk volt, és sokszor tapasztaltam a jóindulatukat. Csetri Lajoshoz kötődtem leginkább, aki meghatározó volt a 18. századi kutatásaimban. Rengeteget tanultam tőle, sokat javított első munkáimon. Csetri tanár úr lett egyébként később a kandidátusi értekezésem egyik opponense. Ő nem olyan tanár volt, aki odament a hallgatókhoz, és megpróbálta „begyűjteni”, szervezgetni őket, de ha megkeresték őt, akkor nagy szeretettel, szimpátiával és odaadással támogatta tanítványait. Én is ezek közé tartozom. A mai magyar irodalom abszolút mércével is egyik legnagyobb mestere, Iliá Mihály. Iliának kitűnő érzéke van az élő irodalomhoz – amivel én egyébként keveset foglalkozom –, ezért nagyon inspiratívnak bizonyultak a vele való beszélgetések. Én nem írtam ugyan verseket – az 1974–75-ben működő szegedi egyetemi Alkotóköriben a költő Zalán Tibortól, az író Ambrus Lajostól eltérően én esszéekkel szerepeltem –, de Iliával összekötött, a barátságon túlmenően, Weöres Sándor költészetének szeretete. Kollégista koromban a többiekkel fogadásokat kötöttünk, hogy mennyi ideig tudok fejből verseket mondani. Az Egybegyűjtött írások című kötetek nélkül nem mentem hosszabb útra.

– *Mi fogta meg ennyire Weöres költészetében?*

– Úgy éreztem, hogy az emberi tudat legmélyebb rétegeit képes feltárni. Nyelvi asszociációkon keresztül az érzelmek és gondolatok új világát tárja fel olyan erővel, hogy akaratlanul is belém vésődik, részemmé válik. Ha nem akarom is, megjegyzem. Szerelmet is az ő szavaival vallottam. Több tanulmányt is írtam később Weöres Sándorról. Pályám szempontjából meghatározó volt az 1974-ben Szegedre érkező professzorral, Vajda György Mihállyal való találkozás. Eleinte nagyon nem szerették Szegeden a korábban New Yorkban, Párizsban, Bécsben működő vendégprofesszort. Az akkori dékán még szobát sem biztosított neki. Vajda professzor úr képzettsége, tárgy- és nyelvismerete, irodalmi műveltsége mindenkiénél magasabb volt, ezt hallgatókként azonnal éreztük. Kialakult körülötte egy lelkes csoport. Az első félévben még a folyosón tartotta az előadásait a francia naturalizmusról és szimbolizmusról. Később rendeződött a helyzete, kapott egy tanári szobát, és beindította a kilences tanteremben – amely ma már az ő nevét viseli – azokat a csütörtök este héttől tartó foglalkozásokat, amelyekre több, ma már akadémiai doktor és professzor járt. Ő volt számomra az igazi tanár, aki elindított, és amíg élt, mindvégig önzetlenül támogatott ezen a pályán. Ha van egyáltalán olyan ember, akiről lehet tudni, hogy a végítélet napján mellettünk fog szólni, menteni fogja vétkeinket, akkor ezen kevesek közül az egyik számomra egészen biztosan Vajda György Mihály. Szigorú volt, egykori Eötvös-kollégistaként minimum három idegen nyelv ismeretét követelte meg. Bekapcsolt a Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtudományi Társaság munkájába, lehetővé tette, hogy külföldi konferenciákon vegyek részt, publikációs feladatokat adott, megismertetett a szakma élvonalával. Nagy nemzetközi tekintéllyel rendelkező tudós volt, egy ideig elnöke is az AILC-nek. Természetesen vannak közös publikációink is, például A világirodalom története évszámokban, amely 1988-ban jelent meg. A barátságunk spirituális apa-fiúi kapcsolat is volt, ezért nagyon fájdalmas volt őt elveszíteni. Példaadó volt abban is, ahogyan meghalt. Befejezte a Szent Johannáról szóló kismonográfiát. Már hosszú ideje mondta, hogy ez lesz az utolsó műve, s szeretné mindenképpen befejezni. Egy nappal nyolcvanhetedik születésnapja előtt a felesége az ünnepre készülve elment otthonról. Egy verőfényes szombat délelőtt volt ez, 2001. február 3. Befejezte a tervét, pontot tett a Szent Johanna-könyv utolsó mondata után, és ezzel az életének is vége volt. Az íróasztalra helyezte a tollát, lefeküdt az ágyra, s a szenvedés külső jelei nélkül végleg eltávozott. Recenziót írtam a Vigília számára erről a könyvről, amelynek az utolsó bekezdését próbáltam elemezni. Az addig nagyon fegyelmezett gondolatmenet a legvégén furcsán megtörik, és – amit ő máskor sohasem csinált – kibontás nélkül csak állítások sorakoznak kicsit összefüggéstelenül. Ennek a húsz–huszonöt soros, kissé széteső utolsó bekezdésnek a központi mozzanata a tűz. Csak néhány éles mondat a tűzről, a megégetett Jeanne d’Arcról és Assisi Szent Ferenc Naphimnuszáról azoknak, akik „értik a szentség lényegét, és hisznek is benne”.

– *Pályája szempontjából milyen hozadékaik voltak az olaszországi és a franciaországi ösztöndíjaknak?*

– Az első ösztöndíjam egyben az első külföldi utam is volt. 1976 tavaszán kaptam egy három hónapos firenzei ösztöndíjat. Elsősorban azért mentem Firenzébe, mert nem akartam magyarok között lenni a Római Magyar Akadémián, amelynek eléggé rossz híre volt. A tanulmányút nem elsősorban szakmai előrehaladást jelentett, hiszen utolsó éves

egyetemistaként a szakdolgozatomat már leadtam. Jelentősége ennél is nagyobb volt. Fontos, hogy az ember milyen életkorban, milyen lelki-érzelmi és tudati állapotban találkozik nagy művekkel. Minden szellemi hatásra nyitottan, nagyjából felkészülten fedezhettem fel Firenzét és Olaszországot. Az ösztöndíj elegendő volt a megélhetéshez, sőt még ahhoz is, hogy végigutazzam egész Itáliát. Egy február közepi napon koradélután érkeztem Firenzébe, egyes egyedül, fogalmam sem volt, hol fogok szállást találni. Bőröndömet a pályaudvar csomagmegőrzőjében hagytam, és elindultam a térkép alapján a bölcsészkarra. Elmentem Giotto Campaniléje, a Santa Maria Novella, a Dóm, a Battistero mellett, amiket addig csak képekről ismertem. A bölcsészkar előcsarnokában megláttam Danilo Ghenót, aki korábban a szegedi egyetemen olasz lektorunk volt és finnugrisztikával foglalkozott. Ő mutatott be Hubay Miklósnak, aki akkoriban a firenzei egyetemen tanított. Hubay ismeretlenül is barátsággal fogadott, s szállást szerzett az ő korábbi fogadójában, s el is kísért oda. A Ponte Vecchio melletti épületében lévő kis lakás ablaka az Arnóra és a hídra nézett, s az ára is kifizethető volt. Egy idő után Hubay bevont az oktatói munkába. Kivételes képessége volt ahhoz, hogy felkeltse az érdeklődést a magyar irodalom iránt, s a hallgatók meg is szeressék azt, így rengeteg tanítványa volt. Többek között egy Antonello La Vergata nevű fiatalember, aki később professzor lett, és nagyon szerette József Attila verseit, a legszebb olasz Óda-fordítás az övé. Hubay is Weöres-rajongó volt, elővettük a köteteket (nálam is volt) és elkezdtük a verseket olvasni magyarul, majd pedig fordítani és magyarázni. Igazolva láttuk költőnk egyik gondolatát: a vers megértéséhez nem feltétlenül szükséges a szavak jelentésének pontos ismerete (a szavaknak önmagukban gyakran nincs értelmük: Mántikaténi katá). A vers sokkal több, mint a szavak jelentésének összege. Első itáliai utam során állandóan múzeumokba, templomokba jártam és az utcákat rőttem, szabadon, minden hatásra nyitottan, a Weöres-kötet mellett részletes bédekkel a kezemben. A látvány valóban a nézőbe hatolt és átformálta a személyiségét. Azóta is szeretném átélni azt az egész lényemet átható élményt, amit akkor éreztem, amikor Giotto, Michelangelo, Antonello da Messina, Simone Martini és mások műveit láttam. A későbbiek során szinte csak Claude Monet vízilíliomjai és japán hídjai okozták ugyanezt az érzést (első párizsi útjaim egyike azóta is mindig a Marmottan múzeumba vezet). Az 1980-as második utam, amely Rómába vezetett, már inkább tudat-, mint személyiségformáló volt. A kulturális turizmus mellett napi hat–nyolc órában könyvtáraztam, és a nyolc hónapos ösztöndíj alatt sikerült elkészítenem a kandidátusi értekezésemet, A neoklasszicizmus poétikáját, ami egyben az első könyvem is lett.

– *Mit jelentett a párizsi ösztöndíj?*

– Párizs volt az ikonológiai kutatások, és ezzel a következő művem alapja. Ennek az időszaknak a csúcspontja az 1997-ben hallgatóimmal közösen megjelentetett Szimbólumtár volt. Elég nagy sikere volt, még a TTK-n is ajánlott olvasmány lett. Egyébként Párizsban a szakmai kapcsolatok kiépítését tekintettem a fő feladatommá, hiszen az amerikai mellett a francia az összehasonlító irodalomtudomány másik nagy irányzata. Természetesen a város maga is felejthetetlen élményekkel gazdagított, felfedezésére szabályos programot dolgoztam ki. A külföldi munka mellett mindig lehet idő találni egy idegen kultúra, gondolkodásmód, mentalitás és erkölcsi értékrend tanulmányozására, gyönyörűséget okozó megismerésére, s így a bennünk lévő általános és örök ember megérezésére.

– *Mindeközben hogyan alakult az egyetemi pályafutása? Diploma után Vajda György Mihály tanszékén maradt.*

– Viszonylag gyorsan emelkedtem az egyetemi ranglétrán. 1978-ban A halál neoklasszikus ábrázolása címmel megírtam az egyetemi doktori értekezésemet. Öt évre rá pedig elkészült a már említett kandidátusi értekezés is. Közben gyakornok, tanársegéd, tudományos munkatárs, adjunktus voltam, majd 1986-ban docens. Közben Vajda György Mihály nyugdíjba ment, és a germanista, irodalomteoretikus Kanyó Zoltán lett a komparatistika tanszék vezetője. Generációjának egyik legtehetségesebb tagja mindössze negyvenöt évet élhetett. Rendkívül nagyformátumú tudós volt. 1985-ben Csetri Lajos szorgalmazására és javaslatára szakszervezeti funkcióra választottak. Mivel nem voltam MSZMP-tag, ez volt az a terület, ahol a közéletben munkálkodni lehetett. Előbb a bölcsészkar, majd az egész egyetemi szakszervezet vezetője lettem, így bejárásom volt a pártgyűlésekre is. Emlékszem arra, amikor az egyik párttaggyűlésen arról volt szó, hogy két, általam nagyra becsült kollégától meg kellene valahogyan szabadulni, az indokok nevetségesek voltak. Mint a szakszervezet képviselője ezt a legmerevebben elleneztem. Azt hiszem, nem kis mértékben ennek a kiállásnak köszönhetően nem hajtották végre az akciót.

– *Hogyan került át az olasz tanszékre?*

– Miután Fogarasi Miklós, aki 1978 és 1983 között az olasz tanszéket vezette, nyugdíjba ment, Szabó Győző lett a tanszékvezető, de ő nagyon szeretett volna visszamenni Budapestre. 1989-ben Fogarasi javaslatára Kristó Gyula dékán engem kért fel az olasz tanszék vezetésére. Így viszonylag fiatalon, 36 évesen lettem tanszékvezető. Első tanszékvezetői periódusom legelején szerettem volna lényegesen megemelni az olasz szakra beiratkozó hallgatók számát, az akkori első éven mindössze három hallgató tanult. Ezért beindítottuk az un. nulladik évfolyamot. Ez azt jelentette, hogy az egyetem más szakaira (például orosz) már felvett hallgatók egyéves intenzív nyelvi képzés után felvételizhettek az olasz szakra. A létszámban gyorsan radikális változás következett be, ezzel hamarosan biztosítani lehetett az 1990-es évek elején mindenütt jelentkező nyelvtanár igényt. Az italianisztika jelentősége növelésének a szándéka vezetett akkor is, amikor a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola főigazgatójának kérésére megszerveztem és három évig vezettem a főiskolai olasz tanszéket.

– *Hamarosan a szegedi bölcsészkar vezetésében is szerepet vállalt. Miért?*

– 1989-től 1991-ig az egyetemi szakszervezeti bizottság elnöke voltam, akkoriban hoztuk létre a Felsőoktatási Dolgozók Szakszervezetét. Csörgő Sándor professzor úrral, Szalay Istvánnal, Dombi Andrással, Várkonyi Zoltánnal azért harcoltunk, hogy létrejöjjön a SZOT-tól független felsőoktatási érdekképviselő. Amikor 1991-ben Róna-Tas András rektor lett, megkért, hogy vállaljam el mellette az oktatási rektorhelyettesi tevékenységet. Emiatt értelemszerűen le kellett mondanom a szakszervezeti tisztségeimről. 1992-ig rektorhelyettes voltam, utána 1994-ig pedig a bölcsészkar dékánja. Dékánként sajnos alig tudtam a szakmában dolgozni, csak néhány publikációm jelent meg. 1993-ban kezdeményeztem a bölcsészdékánok országos kollégiumának a megalapítását, ez ma is sikeresen működik.

– 1995-ben a Római Magyar Akadémia élére került tudományos igazgatóként. Miért pályázott erre a posztra?

– Amikor 1994-ben letelt a dékáni hivatali időm, már tudtam, hogy megürül a Római Magyar Akadémia igazgatói állása. Elhatároztam, hogy megpályázom, érdekelt ez az új feladat. Ma is azt gondolom: helyes, ha egy egyetemi oktató, különösen ha bölcseész, élete egy részében valami mást is csinál, nem csak mindig tudós. A külföldi kulturális képviselő vagy a diplomácia erre kitűnő lehetőséget biztosít. Rómában sem hagytam abba a szakmai munkát, hiszen ott írtam az akadémiai doktori értekezésemet Dante Commediájáról. A római időszak alatt mint szerkesztő hét kötetet publikáltam. Sajnos a tapasztalat mutatja, hogy megfelelő terjesztés hiányában a legjobb művek is visszhangtalanul maradnak, így nem érik el a célt, a hitelesebb és vonzóbb magyarságkép kialakulását idegen földön. Ezért igyekeztem az olasz-magyar kapcsolatokra vonatkozó tanulmányokat lehetőleg szakmai körökben vagy akár a szélesebb közönség által is jól ismert, bejáratott folyóiratokban közöztetni. Így jelent meg Itáliában különszám-kötet Kerényi Károlyról a Mythosében, az 1848-49-es szabadságharcról a Rassegna storica del Risorgimentóban, Szondi Péter hermeneutikájáról az Il Cannocchialeban.

– Milyen szerepet tölt be, milyen súlya van a Római Magyar Akadémiának?

– Ez mindig az igazgató(k) személyétől függ. Ha megfelelő tekintéllyel rendelkezik, akkor odafigyelnek rá. Római tevékenységem szervezeti szempontból talán legjelentősebb eredménye, hogy sikerült a Római Magyar Akadémián belül a magyar múlt művelődés-történeti kutatására létrehozott Fraknoi Történeti Intézetet felvetetni az olasz fővárosban működő művészettörténeti, történeti és régészeti intézetek nemzetközi szervezetébe. Ez a tény végre minden kétséget kizáróan bizonyította, hogy a Római Magyar Akadémia nem az, ami 1990 előtt volt, s nem is pusztán a kortárs magyar kultúra bemutatkozásának a helye, hanem a Rómában működő külföldi akadémiák, történeti intézetek egyenrangú társa. Az *Unionét* egyébként 1946 februárjában hozták létre azzal a céllal, hogy nemzetközi szakmai garanciát biztosítson az 1943 és 1944 során Rómából (Hertziana könyvtár, német régészeti és történeti intézet) és Firenzéből (német művészettörténeti intézet) Németországba és Ausztriába elszállított német könyvtári és levéltári anyag visszavitelére. A konfliktus rendeződése után az akadémiák szövetsége nagy tekintéllyel rendelkező, közös kutatásokat is végző intézmény, amelynek velünk együtt harminchárom tagja lett. Közel egy évtizednyi sikertelen próbálkozás után 1998-ban a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával sikerült a célt elérni, amelyben Kosáry Domokos, Szabad György, Szakály Ferenc és mások is hatékonyan segítettek.

– Hazatérve az Orbán-kormány helyettes államtitkáráként az összes külföldön működő magyar intézet önhöz tartozott. Hogyan látja, mi lenne ennek az intézményrendszernek a legfontosabb feladata? Tudományos központok legyenek vagy inkább a kulturális missziós tevékenységük a fontosabb, esetleg mindkettőt fel kellene vállalniuk?

– Kettéválasztanám a kérdést az igazgató személyére és a tevékenységi körökre. Olyan emberek kellenek a külföldi intézetek élére, akikre a fogadó ország szellemi életének meghatározó körei hallgatnak, akik megfelelő műveltséggel, nyelvtudással rendelkeznek, ismerik a vendéglátók (művelődés)történetét és okosan érvelnek, egyszóval akikre érdemes odafigyelni. Ilyen emberek leggyakrabban az egyetemeken találhatók, de természetesen

írók, művészek és mások is rendelkezhetnek ezekkel az adottságokkal. Mint helyettes államtitkár, néhány kulcsfontosságú helyen sikerült megtalálnom az ideális megoldást. A mindenkori végrehajtó hatalom azonban igyekszik a saját embereit helyzetbe hozni, az ő alakjukra mintázni a tökéletes igazgató képét, vagyis az emberhez igazítani a feladatot, s nem a feladathoz keresni meg az arra való embert. A „politikus” intézetvezető azután természetesen magával hozza a többieket. Ezen túlmenően az én tervem 1998-ban az volt, hogy bizonyos városokban, ahol a magyar múlt emlékei nagy számban megtalálhatóak, ott az intézeteken keresztül is szervezzük meg ezek szisztematikus feltárását. (Az első külföldön működő magyar intézetek 1894-től kezdődően 1946-ig ilyen célból jöttek létre.) A római (vatikáni), a párizsi, a bécsi, a berlini, a moszkvai könyvtárak és levéltárak magyar anyagát csak mi tudjuk megfelelően feldolgozni. Ehhez a hosszú munkához azonban biztosítani kell a feltételeket, ez a külföldi kulturális intézetekkel összekapcsolt collegium hungaricum-gondolat lényege. Az elképzelést persze sokat támadták.

– *Miért?*

– Mert azoknak a szakembereknek a köre eléggé korlátozott, akik az említett szinten képesek valóban hatékonyan dolgozni. Ugyanakkor nagyon kilóg a lóláb, ha egy nagy kapcsolatrendszerrel rendelkező, elismert szakember helyett politikai megfontolásokból egy jóval gyengébbet küldenek ki. Erre régebben és napjainkban is bőven találunk példát. Ma a klientúra építés-kiszolgálás vonatkozásában ismét eljutottunk a mélypontra: a nyelv nem tudásig, sőt a pornográfiáig. Az én elképzelésem részlegesen ugyan és csak ideig-óráig, de megvalósult. Néhány tekintélyes kollégámmal azon dolgozunk, hogy megteremtjük a napi politikai igényektől függetlenebb, kurzusokon átívelő, az ország értékrendjébe jobban illeszkedő kulturális képviselési rendszer alapjait. Ma is sikeresen működik viszont a magyar emlékek külföldi kutatására létrehozott Klebelsberg-ösztöndíj, amit helyettes államtitkárként vezettem be. Fontosnak tartottam, hogy egy szakkuratórium – amelynek tagja az Országos Levéltár, az Országos Széchényi Könyvtár főigazgatója, az MTA képviselője és több más neves szakember – koordinálja és felügyelje ezt a fajta kutatási ösztöndíjat. A terveket és a beszámolókat nem az e vonatkozásban nyilván tájékozatlan bürokraták véleményezik, hanem az ezért felelős tudósok. Szerencsére ez túlélte a pénzügyi megszorításokat.

– *A világ nagy kulturális központjaiban, Párizsban, Rómában, Londonban, Berlinben, New Yorkban óriási verseny folyik azért, hogy egyes országok hogyan tudják megmutatni a maguk kultúráját, hogyan tudnak jelen lenni. Véleménye szerint a magyar évadok ebből a szempontból hogyan sikerültek, és mi lehet a hozadékuk?*

– A magyar évadokat többféleképpen lehet értékelni. A korábbi évtizedekben ironikusan azt mondtuk valakiről, hogy Magyarországon világhírű. Kicsit a magyar évadokkal is hasonló volt a helyzet. Számos pozitív eredményt hozott, de a magyar közvélemény nem volt megfelelően tájékoztatva. A magyar sajtó kiküldött munkatársai révén csak sikerekről beszélt. Olasz kollégáim viszont általában nem így szóltak a rendezvényekről. Kérdés, arányban volt-e a ráfordított pénz a szellemi, országismereti hozadékkal. A kampányszerű bemutatkozás helyett talán jobb lenne néhány, valóban nagyon színvonalas és jól megszervezett programmal folyamatosan ébren tartani irántunk a külföldiek figyelmét.

– Szerencsésebb lenne inkább a magyar intézetek számára több pénzt adni, hogy szervezzenek ők egy-egy nagyobb rendezvényt?

– Erre is akad néhány jó példa. A bécsi Collegium Hungaricumban a századforduló művészetét bemutató kiállítás sok látogatót vonzott, művelődéstörténeti esemény volt. A kiállítást a volt Monarchia területén kívül másutt is be fogják mutatni. Egy ilyen esemény megszervezéséhez, ismét ide jutottunk, olyan igazgató kell, akinek a szavára megmozdulnak a nagy múzeumok vezetői. Nem kizárólag a pénz számít.

– Olaszországban mennyire népszerű ma a magyar kultúra, a magyar irodalom? Sokat lehet arról olvasni, hogy például Márainak fantasztikus sikere van.

– Olaszországgal a kapcsolatunk hagyományosan nagyon jó, egy olyan nagyhatalom, amely sohasem szállta meg Magyarországot, s amellyel katonai konfliktusba is ritkán keveredtünk, akkor is az Isonzo és nem a Duna vagy a Tisza környékén. A történelmi barátság és nyitottság ugyanakkor nem jelenti azt, hogy könnyű lenne megjelenni szellemi termékkel az olasz piacon, hiszen óriási a kínálat, s Itália nem mindenre vevő. El kell találni a speciális érdeklődést. A '30-as években óriási sikere volt a magyar irodalomnak. A Pál utcai fiúkon generációk nőttek fel, a vezetéknem hallatán szinte kötelezően utalnak, általában igen pontos olvasmányélményükre. Újabban Márai az, akit minden művelt olasznak illik ismernie. Márai „olaszos” írónk, nem véletlenül élt Itáliában. A nagy áttörést az olaszul *Le braci* (parazsak) címen megjelent regénye, *A gyertyák csonkig égnek* jelentette. Ennek hatalmas sikeréhez egy Pressburger recenzió is hozzájárult a legnagyobb napilapban, a *Corriere della Sera*-ban. A boltokban ettől kezdve keresték tömegesen, s emelkedett az egekbe a regény olvasottsága. Márai jó példa arra, a magyar kultúra kinti terjesztéséhez szövetségesekeket kell találnunk. Olyan embereket megnyerni, akik nagy befolyással rendelkeznek a sajtóban, a könyvkiadásban, s általában a (kulturális) közvélemény formálásában. Ez már túlmutat az intézeti feladatokon. Úgy gondolom, a mindenkori magyar diplomácia súlyos mulasztásokat követ el, ha nem alakul át. Az Európai Unió, a NATO és a többi nemzetközi szervezet sok korábbi feladat alól mentesítette a nagykövetségeket. A magyar nagyköveteknek sokkal nagyobb figyelmet kellene fordítaniuk a magyar kultúra megjelenítésére, hiszen a diplomáciai rendtartás szerint nekik van igazán lehetőségük arra, hogy a legmagasabb szinten tárgyaljanak, hogy megfelelő kapcsolatokat építsenek ki az ottani politikusokon kívül a vezető lapok főszerkesztőivel, a televíziós csatornák vezetőivel. A sajtótájékoztatótól a vacsora meghívásig ennek számos formája lehetséges. Sajnos, kényelmesség jellemzi a külföldi magyar diplomáciát. Új feladatokat, funkciókat kellene világosan megfogalmazni a nagykövetek számára. Ebben nagyon fontos fejezet lenne Magyarország és a magyarságkép megjelenítése, illetve a magyar kulturális értékek megfelelő szintű prezentálása. Óriási harc van a francia, az olasz, az angol és a német kulturális piacért. A budapesti olasz nagykövet például igen fontosnak, sőt egyik legfontosabb feladatának tartja kultúrája magyarországi megjelenítését. A korábbi nagykövet egy évig egyben az olasz kulturális intézetet is vezette. Mindketten teljes tekintélyüket latba vetve harcoltak például a szegedi olasz központért.

– *Ennek a feladatkörnek az ellátásához megfelelően felkészült nagyköveti gárda kell. Diplomataink rendelkeznek kellő rálátással, ismeretekkel?*

– Ugyanaz a probléma a nagykövetek kiválasztásánál is, mint ami a kulturális intézetek vezetői esetében: elsődleges a politikai lojalitás, ezen kívül nincs is más fontos szempont. Még talán a nyelvtudás, de sajnos az sem mindig. Így persze nem könnyű megszólítani a fogadó ország szellemi elitjét.

– *Helyettes államtitkárként kormányzati pozícióban volt, miközben egyetemi kollégáinak többsége inkább menekülne az ilyen felkérések elől. Miért tartotta fontosnak, hogy vállalja?*

– Elsősorban azért, mert meggyőződése, hogy a jelenlegi rendszer rengeteg pénzbe kerül és rosszul működik. Néhány dolog sikerül, mások meg nem. Mindazonáltal kik tudnák a dolgokat jobbra tenni, ha nem azok, akik az egészet szeretnék történelmi és nemzetközi perspektívában áttekinteni? Az európai ember szociális lény, nemcsak saját magának, a közvetlen környezetének, hanem a lehető legszélesebb kör számára szeretne hasznos lenni. Még akkor is, ha ezért egy darabig esetleg el kell hagyni az egyetemi légkört, s az annál sokkal kevésbé civilizált, durva környezetben kell dolgozni. Ha valamit fontosnak tartunk, azt meg kell tenni. 1999-ben botrány keveredett a bécsi CH-igazgató leváltásából (most tavasszal közölték róla, hogy rajta volt a III/III-as listán). Még egy igen magas rangú osztrák politikus is interveniált érdekében a magyar miniszternél, ami önmagában eléggé szokatlan a diplomáciában. De a sajtóban megjelenő aljas támadások ellenére sem engedtem. Az általunk kinevezett új igazgató fényévnivel jobb volt a korábbinál, ezt később maga az említett osztrák politikus is elismerte.

– *Talán Szeged is profitál valamit abból, ha az egyetem professzorai külföldön jelentős posztokat töltenek be. Létrejött például az ön irányításával működő Olasz Kulturális Központ. Mi a jelentősége ennek, és hogyan látja az intézmény lehetőségeit?*

– Tulajdonképpen ez a római munkám pendant-ja. Hála az olaszoknak, az egyetemnek és mindkét városvezetésnek, a központ helyzete négy év alatt konszolidálódott, ma már Szeged kulturális életének számon tartott, fontos helye. Határozott arcéllel, az olasz értékekkel, nyelvoktatással gazdagítja a város kulturális kínálatát. Ez Budapesten kívül Magyarországon az egyetlen olyan kulturális intézmény, amelyet egy külföldi állam tart fenn. A másik „alapító atya”, a pesti olasz intézetet akkor vezető, már említett Giorgio Pressburger. Jó, ha van ebben a mediterrán jellegű városban egy kis olaszosság zenében, művészetben, filmben.

– *Szerkesztésében hamarosan megjelenik egy világirodalmi monográfia. Mit lehet erről tudni?*

– Nagyon nehéz vállalkozás volt, körülbelül kétezer munkaórámbe került. A Világirodalom történetét, mint több korábbi kötetemet, az Akadémiai Kiadó jelenteti meg, ez lesz a tíz darabból álló alaptankönyv sorozat elsőként megjelenő kötete, így formai szempontból meghatározza a többieket is. Az egyes könyvek a jelentős középiskolai és egyetemi diszciplínák összefoglaló ismereteit tartalmazzák, lesz kémia, történelem, magyar irodalom stb. Az eredetileg ötven ívre tervezett kötet jóval hosszabb lett. Az ó-egyiptomi piramisszövegektől a mai latin-amerikai regényig, mintegy ötven nyelven írt irodalmat tárgyal, kronológiai rendben nyolc nagy fejezetre osztva. Főszerkesztőként arra törekedtem,

hogy megtaláljam a szakmai igényesség és a népszerű használat punctum optimumát. A világirodalmi folyamatot ezer oldalba kellett sűríteni, s a legkisebb területhez is meg kellett találni a megfelelő specialistát. Közel harmincan írták, négy bölcsészkar oktatói, közöttük akadémikusok és professzorok. Nyilván lesznek kifogások, hiszen mindenkinek megvan a maga „világirodalma”, s hiánylistákat fognak felállítani. Hogy nem teljes, tudjuk, de ki tudná egy kötetben megadni a teljes világirodalom „objektív” történetét?

– *És persze rögtön összehasonlítják Szerb Antal kötetével...*

– Szerb Antal, komoly segítőkkal, csodálatos esszét írt a világirodalomról. Közülünk senki sem gondolja magáról, hogy rendelkezik Szerb élvezetes stílusával, íráskészségével. A mi kötetünk szerényebb vállalkozás: sok részből álló, de szándékaink szerint egységes tanulmány a világirodalom történetéről. Szerb Antalé sokkal szubjektívebb, több olyan sommás megállapítás van benne, amelynek megtételére más irodalomtörténész nem vállalkozna: a XV. századról például kijelenti, „a nyugati kultúra legriasztóbb és legterméketlenebb százada”. Mintha reneszánsz nem is lett volna! Az új világirodalomtörténet sokkal több adatot hoz, sokkal inkább rendszerező és kevesebb benne a szubjektív ítélet, így kevésbé olvasmányos, valamivel több odafigyelést igénylő szöveg. A kettő szerintem kiegészíti majd egymást: az első olvasmány továbbra is Szerb Antal, de aki mélyebben érdeklődik a világirodalom iránt, és nem esszét akar olvasni, hanem alaposabb, pontosabb ismereteket szeretne szerezni és korszerű elemzéseket is vár, az a mi új kötetünket veszi majd kézbe.

– *Milyen feladatai vannak még irodalomtörténészként?*

– 2002-ben a Széchenyi-terv keretében elnyertem egy pályázatot: Magyar emlékek Itáliában címmel. Ez lényegében a korábbi római tevékenységem folytatása. Megjelentettem már olaszul a Magyar–olasz tanulmányok és dokumentumok két újabb kötetét, a harmadik pedig nyomdában van. Ezzel a munkával az 1996-ban Csipkerózsika álmából felébresztett sorozatot folytatom. Ugyanazon szerkesztői elvek szerint dolgozom, mint amelyekkel két szegedi italianista elődöm, Várady Imre és Koltay-Kastner Jenő, a Római Magyar Akadémia egykori vezetői létrehozták és 1942-ig kiadták az Annuáriót, az akadémia évkönyvét. A mostani kötetek már a Római Magyar Akadémia, a Fraknoi Történeti Intézet és a szegedi olasz tanszék közös kiadványaként, Róma-Szeged felirattal jelentek meg. A pályázat keretében azokat a magyar emlékeket kutattuk, amelyek az ezeréves együttélés során Itáliában megmaradtak. Ezek szisztematikus felsorolása és feldolgozása elkészült, a Ricordi ungheresi in Italia már a nyomdában van, s hamarosan megjelenik a magyar fordítás is. Ebben is vannak előzmények, a római Annuario 1941-es számában közölt, ún. Banfi-féle lista, de az anyag itt is többszörösére nőtt és napra kész lett, a régieket javítva-pontosítva és rengeteg új adatot hozva.

– *Jó visszhangja volt Dante-monográfiájának. A jövőben is folytatja a Dante-kutatást?*

– Igen, a legközelebbi nagy munkám a veronai egyetemmel közösen kiadandó Dante-kódex: ez a budapesti Egyetemi Könyvtárban található. A 14. században Velencében készült kódex az Isteni színjáték többé-kevésbé teljes szövegét tartalmazza, közel száz miniatúrával, néhány iniciáléval és vázlattal. Nagy Lajos korában kerülhetett a kódex Magyarországra, később a Corvinák között, Mátyás könyvtárában volt. Úgy tudjuk, 1542-ben a tö-

rökök kivitték Konstantinápolyba, onnan került vissza Magyarországra 1877-ben. Azóta ezt a kötetet csak néhány ember forgathatta, aki engedélyt kapott erre. Most a veronai egyetemmel közösen szeretnénk faksimile kiadásban a közönség elé tárni. Az ehhez szükséges lépéseket már megtettük, a szöveg átírása is megtörtént, még néhány tanulmányt várunk, és azután megjelenhet ez az egyedülálló érték, amely bizonyára jelentős esemény lesz a dantisztikában. Nemcsak magas szakmai színvonalú, hanem szép kötetet is szeretnénk csinálni.

– *Érdekes Szeged és az egyetem kapcsolata, az egyetemi professzorok egy része azt vallja: hagyják őket, hadd kutassanak, dolgozzanak csak a saját szakterületükön. Nem szeretnék belefolyni a város közéletébe. Ön viszont mintha inkább azokkal értene egyet, akik szerint az egyetem nem lehet egy elefántcsonttorony.*

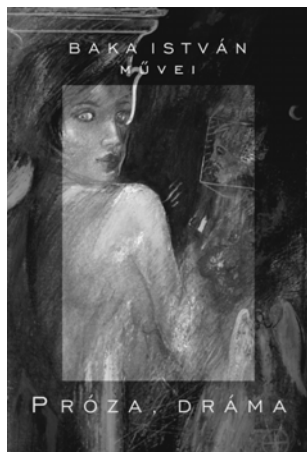
– Meggyőződésem, hogy amikor az egyeduralomra jutó médiumok döntő többségén keresztül a silányság, az ösztönvilág sanda kiszolgálása ömlik az emberekre, akkor a kultúra képviselőinek kötelessége legalább felmutatni, hogy más értékek is vannak, a világ másként is működhethet. Nem lefelé, a tudatalatti ösztönvilág, hanem a magasztos felé kellene irányítani a figyelmünket és felé kitérülközni. Az érv: az alacsony színvonalú közízlés kiszolgálása hozza a pénzt. Amikor minden ebbe az irányba hat, akkor a kultúra értékeit hordozó és továbbvivő emberek nem maradhatnak meg dolgozósobájuk magányában. Mert így akaratlanul is a fontosnak tartott értékek ellen vannak, hatékonyságuk gyengül, végső soron önmagukat számolják fel. A szélesebb nyilvánosság előtt is vállalni, propagálni kell azokat az értékeket, amelyeket vallunk. Legalább, ahogyan a latinok tartják, dixi et salvavi animam meam.

– *Mennyire ideális szellemi közeg Szeged?*

– Nyilván Róma vagy Párizs ideálisabb lenne, de úgy gondolom, Szeged tulajdonképpen mindent biztosít ahhoz, hogy az ember elmélyülten tudjon dolgozni és teljes életet tudjon élni. Az új technikai lehetőségek kétségtelenül sokat segítenek abban, hogy a távolságok csökkenjenek, a különbségek eltűnjenek. Manapság egyre kevésbé lehet vidék és nagy kulturális központok ellentétéről beszélni, az olcsó repülőjegy, a parabola antenna, a mobil telefon, az e-mail és az internet elterjedése után nem nagyon van értelme a centrum és a periféria ellentétével foglalkozni. Jó Szegeden lenni, idevalósi a feleségem, itt születtek a gyerekeim, így lettem többekkel együtt én is „gyüttmaradt”. A városnak van csak rá jellemző hangulata, a városképhez is kötődő érzelmvilága, amelyre mindig szívesen gondolok. Csak nagyon kevés metropolisz tud olyan sokat nyújtani (mint a fentiek), hogy elfogadjam a vele járó nyüzsgést és tülekedést. Egy kisváros sokkal bensőségesebb tud lenni. A jövőt ilyen városokban képzelem el magam számára, függetlenül attól, hogy éppen hol van a munkám.

Hollósi Zolt

Szerkesztői asztal

Baka István életműsorozata második kötetét jelentette meg a Tiszatáj. A prózai műveket és két drámát tartalmazó könyvet szeptember 22-én Bombitz Attila és Olasz Sándor mutatta be a szegedi Grand Caféban. Közreműködött Orbán György előadóművész.

*

Tózsér Árpád hetvenéves. Tózsér Árpád Kossuth-díjas költő, esszéíró, műfordító és szerkesztő október 6-án tölti be hetvenedik évét. A Tiszatáj-díjas Tózsér Árpádról 2003. áprilisában Pécsi Györgyi ezt mondta laudációjában: „A minőségi igényen túl, díj és díjazott szellemisége közvetlenül is rokon. A folyóiratot, amely a magyar irodalmi élet elismerten magas szintű műhelye, éppúgy a hagyományok korszerű folytatásának igénye jellemzi, ahogy Tózsér Árpádot. Az utóbbi évtizedben a szellemi élethez hasonlóan az irodalmi élet is több vonatkozásban riasztóan kettévált; elkülönülő irodalmi csoportok egymással szemben állva fogalmazzák meg viszonyukat a hagyományhoz, modernséghez... Tózsér Árpád pedig arra tesz hatalmas erőfeszítéseket, hogy e megkettőzött látás helyett az élet-szerű tagoltság érvényesüljön. E nem eléggé méltányolható törekvése ugyanazon tőről fakad, mint a Tiszatájé...” Kedves szerzőnket sok szeretettel köszöntjük születésnapján!

Novemberi számunk tartalmából

Osztrák történetek III.

THOMAS BERNHARD, ERNST JANDL, H. C. ARTMANN,
WENDELIN SCHMIDT-DENGLER, ELFRIEDE JELINEK, JOSEF WINKLER.
PETER HANDKE, KARL-MARKUS GAUSS,
CHRISTOPH RANSMAYR írása

A TISZATÁJ DIÁKMELLÉKLETE

2005. OKTÓBER

108. SZÁM

LENGYEL ZOLTÁN

Az igazság félreértelmezései és a tanúság lehetősége Franz Kafka regényvilágában

Mert mit is jelent az a szó, hogy *igazságtalanság*? (Németül: Ungerechtigkeit – *a ford.*) A *mi igazságunk*: ezt jelenti. (Németül: unsere Gerechtigkeit – *a ford.*) Olyan igazságosságot, mely csak az én számomra érvényes, ezért aztán nem egyéb, mint az erőszak normája, vagyis: igazságtalanság.

Az igazi művészet mindig dokumentum, mindig tanúságtétel.

(Gustav Janouch: *Beszélgetések Kafkával*)¹

Franz Kafka regényeit és a bennük felvetett, illetve implicita jelenlevő értelmezési problémákat kíséreljük meg az esszé keretein belül némiképp megvilágosítani. Megpróbálunk belehelyezkedni ezen értelmezési problematika (nevezetesen az igazság értelmezhetőségének a problémája) terébe, hogy az ebben a térben megjelenő jelenségek, jelek, tanúságtételek értelmezésével a horizontot esetleg kiszélesítsük, kitoljuk. A tanúságnak mint az emberről valló tettnek vagy életnek privilegizált hely jut terminológiánkban, így elkerülhetetlennek látszik az egyébként sem irreleváns jogi és teológiai szempontok figyelembevétele és vizsgálata a tanúság megközelíthetőségénél. Megkíséreljük bevonni a fenti diszkurzusok szempontjait egy általunk preferált filozófiai beszélybe, a megértés reményében. Ez így szó szerint természetesen lehetetlen, de az esetleges részsikerrel járó kísérlet már nem tekinthető kudarnak. A filozófiai megközelítés milyen-

FRANZ KAFKA
(1883–1924)

Kafka regényeiben (elsősorban A kastélyban és A perben, amelyekre összpontosítunk a továbbiakban is) bár az „abszolútra” való kérdés értelmessége megkérdőjeleződik, hiszen az értelem maga is kockán forog, a törekvés, igyekvés értelmessége megerősítést nyer. A kafkai „hős(ök)” is a tanúságban keresnek, ha nem is találják a szellemi megtapasztalás mélységét, ezért megalapozottnak tekinthetjük interpretatív megközelítésünk legitimációját.

¹ Gustav Janouch, *Beszélgetések Kafkával*, ford. Tandori Dezső (Budapest: Gondolat, 1972.) 148, ill. 145.

ségének megvilágítására Paul Ricoeur-t hívjuk segítségül, akinek gondolkodására és terminológiájára a következőkben is nagymértékben támaszkodni fogunk:

Melyik filozófia vállalja föl a tanúság kérdését? A válasz: az a filozófia, amely számára az abszolútra való kérdészés értelmes kérdés. Az a filozófia, amelyik igyekszik összekapcsolni az abszolút megtapasztalását az abszolút eszméjével. Az a filozófia, amelyik nem a példázatban és nem is a szimbólumban talál rá ennek a megtapasztalásnak a mélységére.²

Kafka regényeiben (elsősorban *A kastélyban* és *A perben*, amelyekre összpontosítunk a továbbiakban is) bár az „abszolútra” való kérdészés értelmessége megkérdőjeleződik, hiszen az értelem maga is kockán forog, a törekvés, igyekvés értelmessége megerősítést nyer. A karkai „hős(ök)” is a tanúságban keresnek, ha nem is találják a szellemi megtapasztalás mélységét, ezért megalapozottnak tekinthetjük interpretatív megközelítésünk legitimációját.

Késő este volt, mikor K. megérkezett. A falu vastag hó alatt pihent. A várhegyet nem lehetett látni, köd és sötétség vette körül, a nagy kastélyt a leghalványabb fény sem jelezte. K. sokáig állt a fahídon, mely az országútról a faluba vezetett, és fölnézett a semmibe.³

A per című Franz Kafka regény első mondatára szokás úgy hivatkozni, mint példászerű tételmondatra (és itt most hangsúlyozottan nem tézismondatot értünk), mint olyan felütésszerű kezdésre, amely rámutat a későbbi lényegbevágó motívumokra, s amely így mintegy a „mű” „esszenciáját” adva meg referenciális origónak tekinthető; azon első mondatot valóban lehet úgy olvasni, mint ami a bűn és igazság értelmezésének önkényes folyamatára, illetve csak-félreértelmezhetőségére utal. Anélkül, hogy részletesen megkísérelnénk elhelyezni a fenti „tradicionális” interpretáció feltehető hermeneutikai érvénytelenségét megmutatni, *A kastély* első bekezdésének kissé provokatívnak szánt felidézésével arra szeretnénk rámutatni, hogy az értelmetlenségből és a jelenségek értelmezhetetlenségéből fakadó elveszettség-élmény, a kilátástalan kiútkeresés kissé valóban programszerűnek tűnő felmutatása mindkét szöveg (azaz mind *A kastély*, mind *A per*) kezdő soraiban erőteljesen jelen van, hogy aztán minden később előforduló szituáció ezáltal kapjon egy alapvető (nemcsak pszichikai, hanem személyes, (kvázi-)filozófiai) hangolást, tonalitást. Kafkánál leginkább a logos (vagy Logos?) mögé/elé kerül kérdőjel. Az itt tárgyalt két regény is leginkább ezért lehet érvényes (ha tetszik, aktuális) ma is, a mi „korunkban”, amikor az igazság (Igazság?) megragadhatatlansága, ködbe vesző jelentése és állandó változása, önmagától is „elkülönböztetése” (itt a derridai *différance* analógiájára) jelenlétünk attribútuma, és ezt a problémát nem lehet elég komolyan venni, vagy nem lehet elég komolytalanul negligálni. Ahogy Paul Ricoeur írja kissé más kontextusban (bár kérdéses, hogy milyen

² Paul Ricoeur, „A tanúság hermeneutikája”, ford. Szabó István in Fabiny Tibor szerk. *A hermeneutika elmélete. Tanulmányok* (Szeged: JATEPress, 1998), 185.

³ Franz Kafka, *A kastély*, ford. Rónay György, (Budapest: Európa, 1979) 5.

kontextust kíván meg ez): „[a] jelentésért folytatott iszonyatos harcban semmi és senki sem marad ép és sértetlen.”⁴

A jelentést és az értelmet szem elől veszítő K. számára, akit ezért „köd és sötétség” burkol, „a nagy kastélyt a leghalványabb fény sem jelezte”; a kastély, mely többek között az igazság birtoklásának szimbóluma, csak hiányként van jelen, ezért K. csak a semmibe tud fölnézni (itt szimbolikusan talán úgy is olvashatjuk: önmagán túlra nézni; pontosabban: képtelen a reflexió révén az „eredendő igenlést” magában fellelni). A vastag hó alatt pihenő falu képe jelezheti a szituáció „szűzies”, tabula rasa jellegét, azaz K. „eredeti”, iniciatív helyzetét, önmagáról valló tetteinek a kezdetét, ami azonos a narratíva kezdetével (azaz K. „perével”, hiszen lényegében itt is egy K. „ellen” indított eljárásról van szó)⁵. Mindenképpen egy kiindulópontból van szó, amely statikusnak tűnik, azonban ezt a (halott) nyugalmat megbontja, fölborítja vagy talán leginkább leleplezi a bekezdés utolsó szava, jobban mondva utolsó szintagmája, miszerint K. fölnézett a *semmibe*. Ez K. első, az elbeszélést megalapozó cselekedete. Paradoxnak tűnő módon a dialektikát a semmi indítja be, a semmi taszítja ki a szöveget a statikus nyugvópontból. A semmi, ami néhány évtizeddel *A kastély* után, Jean-Paul Sartre legismertebb értekezéseiben „isten” rangra emelkedett, Semmivé vált, mondhatnánk ironikusan; ez a semmi az, ami K.-t és a szöveget mozgásra, kilendülésre készíti-kényszeríti. Nem véletlenül semmi, nem véletlenül (értelem)hiány az, ami ösztönzőleg hat, mint később látni fogjuk.

Josef K., aki azonos K.-val, mégis más, egy másik K., hasonló hiánnyal szembesül, az értelem hiányával, hiszen noha semmi rosszat (bűnt) nem követett el, mégis bűnösnek nyilvánítatik a „fölsőbb” hatalom által. A jelentés hiánya a fentiekből fakad, hiszen ha az igazság értelmezhetetlen, akkor a jelentés sem világosodhat meg. A *per*-ben megfigyelhető bizonyos fókuszeltolódás: a peres felekről (K. és a kastély, K. és a kocsmárosné stb.) – lát-szólag – a címbe is megjelölt eljárásra, processzusra, perre terelődik a figyelem központja. Ez a szövegben is bebizonyosodik, hiszen a per sajátosságairól, lehetőségeiről, a pert lefolytató törvényszék „misztikus” mibenlétéről hosszabbnál hosszabb elemzések, fejtegetések terhelik az olvasó befogadóképességét, leginkább az ügyvéd és Titorelli, a festő elmondásában. Ez azt eredményezi, hogy a szöveg implicite önreflexívvé válik: a narratívában/történetben egy narratív-történeti eljárás kerül vizsgálat alá. A per történetiségének az ítélethozatalban betöltött döntő szerepe időre mérlegelés tárgyává válik. Ez nem jelenti azonban azt, hogy a vádlott jelentősége elhalványul, története margóra íródik. A vádlottat, Josef K.-t tanúként fogjuk kezelni és értelmezni itt, egy elmosódó és bizonytalan látszó tanúként, aki keservesen és következetesen próbál tanúságot tenni igazáról, saját személyi mivoltáról, igazsága, azaz tulajdonképpeni jelenléte azonban megfoghatatlan és nem jelen-levő, hasonlóan *A kastély*beli K. igazságához: ködbe vesző. A tanú felértékelődé-

⁴ Paul Ricoeur, „Freud filozófiai interpretációja”, ford. Deim Éva, in Bókay Antal, Erős Ferenc szerk., *Pszichoanalízis és irodalomtudomány. Szöveggyűjtemény*, (Budapest: Filum, 1998) 263.

⁵ Az „abszolút”, azaz a kastély kijelenti önmagát, oly módon manifesztálódik, hogy az K. számára semmit sem, vagy éppen semmit jelent. „A tanúságban ott van az abszolút közvetlensége, mely nélkül nem volna mit értelmezni. Ez a közvetlenség úgy hat, mint eredet, mint initium; emögé nem mehetünk vissza.” Paul Ricoeur, „A tanúság hermeneutikája”, 201. Talán fölösleges hozzátennünk, hogy ez csak egy alternatív, lehetséges interpretáció, és elképzelhető, hogy még azok közül is meglehetősen esetleges.

sének és – egy másik megközelítésből – eljelentéktelenedésének lehetünk tanúi a per folyamatában.⁶ Josef K. mint tanú jelentős elsősorban: bár vádlottként hívatott el a tárgyalásra, ott is mindenek előtt önmagáról kellene vallania, amire azonban képtelen. Ha megvizsgáljuk a K. által a „kihallgatáson” elmondottakat, azt látjuk, hogy a helyzet racionális rendezésére törekszik, azonban teljesen elvétí az irányt, és félreérti a törvényszék, azaz a saját szituációjának, léthelyzetének a jelentőségét. Racionalizációs törekvése egy olyan lét-szituációból indul ki, amelynek alap-meghatározottsága a félreértelmezettség. Retorikája látszólag meggyőző és „korrekt”, legalábbis ő ezt hiteti el magával, mivel saját szerepét túlértékeli a racionalizáló szubjektum gondolkodását követve:

– Kérdése, vizsgálóbíró úr, hogy szobafestő vagyok-e – vagy inkább, ön nem is kérdezte ezt, hanem a fejemre olvasta –, kérdése jellemző az egész ellenem indított eljárásra. Most közbevetetheti, hogy hisz ez egyáltalán nem is eljárás, nagyon igaz van, mert ez csak akkor eljárás, ha én elismerem annak. De most, pillanatnyilag, elfogadom, hogy az, némiképp részvétből. Nem is lehet ezt másképp nézni, csak részvéttel, ha az ember egyáltalán figyelmére méltatja. Nem mondom, hogy léha eljárás, de ezt a megjelölést ajánlanám önnek önismeretül. [...]
– [...] ami velem történt, csupán egy eset, s nem is nagyon fontos, mert én nem tartom súlyosnak, de jelzi milyen eljárás folyik sokak ellen. Értük állok itt helyt, nem magamért.⁷

A tanúság félreértéséről van szó. „A logikai modellekre építő logika és retorika számára a tanúság az értelem elidegenedését jelenti, vagy ahogy Arisztotelész mondja a *Retoriká*-ban egy olyan nem-technikai bizonyító eszközt, amely a szónok által kitalált érvekhez képest külsőleges.”⁸ A tanúság félreértéséből a szerep elvétele származik: K. az értelemadó, az igazságtalanság ellen harcoló „mártír” szerepét gondolja magáénak. (Bár a szerző ironikusan K. szájába adja a mondatot: „[n]em pályázom szónoki sikerre”⁹.) A „rétor” K. számára a tanúság eltávolítja az értelmet, eltakarja az ok-okozati összefüggéseket, hiszen az (a tanúság) képes volna egy olyan igazságról számot adni, amely a logikai összefüggéseken túlmutat, vagy pontosabban azokat megelőzve, prelogikus eredetként hatva, a személy eredezethetőségét megalapozni volna képes.

A törvényszék és a kastély a hatalmasok igazának szimbóluma, ez az igazság azonban nem megközelíthető, nem válhat értelmezés tárgyává, vagyis tulajdonképpen nincs jelen, üresnek tűnik, semminek tűnik. A kastély és a *per* törvényszéke így ugyanabba a szimbolikus mezőbe helyeződik. Ez a szimbólum a hiány szimbóluma (bár megközelítésünk szerint nincs kifejezetten egy értelemre utaló szimbólum, pontosabban: nincs kizárólagos értelmezés) – a szimbólum kettős (többszörös) értelméből, a konkrét és rejtett értelemről (mely rejtett értelem az interpretáció tárgya) kiindulva megállapítható, hogy ez esetben

⁶ Az interpretációban elsődlegesen Paul Ricoeur tanulmányához, *A tanúság hermeneutikájához* fogunk fordulni, azt mintegy értelmezési támpontként próbáljuk használni.

⁷ Franz Kafka, „A per”, ford. Szabó Ede in *Franz Kafka összes regényei* (Szeged: Szukits Könyvkiadó, 2001), 384–385.

⁸ Paul Ricoeur, „A tanúság hermeneutikája”, 202.

⁹ Franz Kafka, „A per”, 385.

a rejtett értelem az értelem-nélküliséget jelöli¹⁰. Erich Fromm szerint „[a] szimbolikus nyelven írott műalkotás kimagasló példája *A per*”¹¹, amely megállapítást itt most nem is feladatunk részletesebben vitatni, azonban részben *A kastély* újabb ignorálására felhívva a figyelmet kiemeljük, hogy ama szövegben (*A kastélyban*) figyelhető meg talán a szimbólumképzés még erőteljesebb, vagy talán nyilvánvalóbb jelenléte, főként Klammm figurájában, aki a személyesség/személytelenség ambivalenciájának szimbóluma, sőt, egyáltalán az ambivalencia, meghatározhatatlanság személyes/személytelen szimbóluma. Klammm a személyes igazság „legfelsőbb” megtestesülésének reményeként jelenik meg K. percepciójában, de állandóan változó, illetve még „differálásában”, azaz (személyes) valóságában is végképp bizonytalannak, teljesen kiszámíthatatlannak bizonyul. Klammról mindenki tud valamit (kivéve K.-t, de ő idegen; erre a mozzanatra később még visszatérünk), vagy legalábbis mindenki úgy tesz, mintha tudna valamit, de senki sem tud biztosat, és többször is úgy tűnik, mintha összevissza hazudoznának róla. Személye pillanatról pillanatra, (személyes vagy érdekközpontú) értelmezésről értelmezésre változik, és mintha e változékonyság, vagyis a változás állandósága adná lényegi vonását. Részben hasonló vonásokat emel ki Peter V. Zima Klammm figurája kapcsán:

Valójában Kafka regényében a kastélybeli hivatalnok Klammm megfoghatatlan Próteuszként jelenik meg, aki még inkább változó, mint a róla terjedő hír: „Klammm-ról azonban beszélünk néhanapján, én még sohasem láttam Klammmot (...), de a faluban persze tudják, milyen, egyesek látták is, és mindenki hallott róla, így aztán közvetlen látásból, mendemondákból, meg bizonyos torzító hátsó szándékokból kialakult róla egy kép, mely alapvonásaiban hiteles is. De csak alapvonásaiban. Egyébként azonban változékony, és talán még csak nem is annyira, mint Klammm valódi mivolta.” Néhány lappal odébb ismét kétségbe vonják Klammm azonosságát és azonosíthatóságát: „Klammmal beszél, de valóban vele beszél-e? nem csupán olyasvalakivel, aki valamennyire hasonlít Klammmra?”¹² (kiemelés tőlem)

Zima továbbá Karel Kosík nyomán rámutat, „hogy csehül a 'klam' 'csalás'-t, 'csalódás'-t jelent, és Kafka, aki tudott csehül, ennek minden bizonnyal tudatában volt”¹³. Klammm alakja valóban illuzórikusnak tetszik, azonban ez nem implikálja azt, hogy nem is létezik, hiszen miközben minden jel arra mutat, hogy nem létezik, ezzel egy időben ugyanazok a jelek mutatnak arra, hogy létezik, így a létezés/nem-létezés kétsége esetében föloldhatat-

¹⁰ Természetesen itt is némiképp a Ricoeur-i terminológiából indulunk ki, ld. Paul Ricoeur, „Nyelv, szimbólum és interpretáció”, ford. Martonyi Éva, in Bókay Antal, Erős Ferenc szerk., *Pszichoanalízis és irodalomtudomány. Szöveggyűjtemény*, 243–250.

¹¹ Erich Fromm, „Franz Kafka”, ford. Papné Bánai Beáta, in Bókay-Erős szerk., *Pszichoanalízis és irodalomtudomány. Szöveggyűjtemény*, 159. Bár a szimbolikus mező hangsúlyozása jogosnak tekinthető, magát a regény nyelvét erős túlzásnak tűnik szimbolikusnak minősíteni. Ez és az ehhez hasonló megjegyzések is táplálhatják a Kafka-kultusz „misztérium”-gerjesztő játékát, amely akarva-akaratlan a tisztánlátás elködösítésére megy ki. Milan Kundera erős vitriollal beszél a Max Brodra visszavezethető Kafka-kultusz hívőiről és gerjesztőiről, ld. 17. jegyzet.

¹² Peter V. Zima, „Hašek és Kafka: ambivalencia, bírálat és válság”. Ford. Fried István, in Fried István szerk., *Monarchia a századfordulón (Monarchia-irodalmak és irodalmak a Monarchiáról)*, (Szeged: JATE BTK Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék, 1991), 25.

¹³ Ibidem.

lanná válik. Klamm ezáltal az elvesztett és megtalálni vágyott igazság személyes-személytelen jelképévé válhat.¹⁴ Valójában olyan jelképpé, amely nincs is jelen, vagyis hiányával jelez. Érdemes megfigyelnünk továbbá a kaffai szövegben azokat a kifejezéseket, amelyek a tanúság „hétköznapi” szemantikájához kapcsolhatók: a fentebb kiemelt szövegrészek a szemtanúságot, fültanúságot, valamint a tanúság intencionalitását hangsúlyozzák. Utóbbi mozzanat megkülönböztetett figyelmet érdemel: ad absurdum a „torzító hátsó szándékok” alapján megrajzolt kép „alapvonásaiban” hitelesnek minősítettetik: az igazság csúrés-csavarása, a hamis tanúság bűne a mindennapi beszélyben (Heideggerrel mondva: fecsegésben) relativizálódik. A jogi diszkurzus önmagát bontja le a köznapi nyelvben, hiszen itt olyan bűnről,

*[a] hamis tanúságról van szó, mely nem szűkíthető le a látott dolgok elbeszélésében elkövetett hibára. A hamis tanúvallomás a tanú szívéből fakadó hazugság. Ez a hamis szándék olyan végzetes a jogszolgáltatásban és az egész jogi diskurzus menetében, hogy minden erkölcsi kódex a legsúlyosabb bűnök közé számítja. Azok a szigorú szankciók, amelyekkel bizonyos törvények a hamis tanút büntetik, jól jelzik azt a mélységes felháborodást, amit a hamis tanúvallomás vált ki a köztudatban. Ebből fakad a kérdés: ki az igaz tanú, ki a hiteles tanú?*¹⁵

A hamis tanúság olyan szándékok által irányított hazugság, amelyek hatalomvágyból vagy olyan „elfojtott” szorongásból fakadnak, amely a társadalmi pozícióhoz való ragaszkodásból ered stb. Olyan hipokrita magatartás, amely *A kastély* világában mindennapos gyakorlat, így e világ keretein belül e magatartás képmutató volta föl sem tárul, azaz az a lehetőség, hogy a(z) (nem-)igazság (a kastély, Klamm stb.) valójában nem-igazság föl sem merül mint lehetséges alternatíva. Nemhogy „mélységes” közfelháborodás, de még észrevétel, felismerés (recognition) sincs. Azaz: a tanúság itt megfosztatik az autenticitás/inautenticitás, az igazság/hamisság dichotómiájától. Csak az idegen (K.) számára marad értelme a kérdésnek: „ki az igaz tanú, ki a hiteles tanú?” Számára azonban nemcsak hogy értelmes marad e kérdés, hanem egyenesen létkérdéssé válik. A saját percepciójában konstituálódó tanúságtételek esetleges igazság-tartalmának megértésével próbálja meg önmagát értelmezni és a kastélyi szituációban (azaz én és „világ” határhelyzetében, krízisében) elhelyezni, és ezáltal önmaga és a „világ” számára hiteles tanúságot adni saját létezéséről, mibenlétéről. Hogy ez a „quest” eleve kudarcra van ítélve, az azért van, mert K. nem találhatja meg a megfelelő kerülőutat önmagától önmagáig, mivel önmagán „kívül van”, és önmagán kívül keres, önmagáról mint olyanról elfeledkezik, azaz nincsenek meg az előfeltételek az általa keresett válaszhoz szükséges („heideggeri”) kérdés feltevésének a lehetőségéhez. Az „önmaga” így csak olyan töredékben maradhat, olyan töredékesen konstituálódhat, mint maga a narratíva, a kaffai szöveg; ha szerzői szándékról még van értelme beszélni, akkor azt is mondhatnánk, a szöveg töredékes szerkezete tanúságtétel a szerzői „önmagáról”; de ezt a feltevést meghagyjuk egy be nem igazolt (be nem igazolható) hipotézisként, sejtésként. K. személyiségének töredékessége azon kommunikációs szituációk ér-

¹⁴ Umberto Eco hasonló megfontolások alapján jegyezheti meg ironikusan, hogy a szemiotika tárgya a hazugság, az igazság pedig a leginkább effektívnek tekinthető a hazugságok közül. Vö. Umberto Eco, *A Theory of Semiotics* bevezető részével.

¹⁵ Paul Ricoeur, i. m., 191.

telmezése során kibomló önértelmezés eredménye, amelyekben K. tevékeny résztvevő, és közvetve vagy közvetlenül „tulajdon önmagának”, jelenlétének az értelme e beszédszituációk tétje. A külső igaz-hamis tanúságok tűnnek egyedül bizonyító erejűnek K. számára ebben a perben, mely „már mindig” (always already) az életére és létére megy ki. Próbálunk egy szemléltető példát citálni a szövegből, hogy ne lógjon a levegőben ez az érvelés. A kocsmárosné próbálja ecsetelni K. számára annak a törekvésének a hiábavalóságát, amely a Klammal való beszélgetést tartja céljának, és eközben (a kocsmárosné) ad egy meghatározást K.-ról; K. ezt a meghatározást ugyanebben a társalgásban később mint érvet játssza ki – azaz „kritika” (de nem interpretáció) nélkül átveszi önmeghatározásként. Ezt a következő két szövegrész illusztrálja:

Ide figyeljen, földmérő úr. Klamm úr kastélybeli úr, és ez már önmagában is igen magas rangot jelent, teljesen függetlenül Klamm egyéb rangjától. Mi ezzel szemben maga? Maga, akinek házassági beleegyezéséért oly alázatosan esedezünk itt? Nem való a kastélyból, nem való a faluból; egyszerűen semmi. [...]

Klammnak a Fridához való kapcsolatában az én személyem révén nem történtett semmi változás. Vagy nem volt köztük semmiféle lényeges kapcsolat, ezt állítják tulajdonképpen azok, akik Fridától megvonják a megtisztelő „kedves” címet, és akkor nincs ma sem; vagy volt, s akkor hogy zavarhattam volna meg ezt én, éppen én, aki, mint az imént olyan találóan mondta, Klamm szemében senki és semmi vagyok.¹⁶ (kiemelés tőlem)

Ne tévesszen meg bennünket a „Klamm szemében” kitétel, hiszen a regény világában a „valaki” státusza csakis Klamm vagy a kastély ítélete alapján nyer értelmet, így a „Klamm szemében senki és semmi vagyok” tulajdonképpen ugyanúgy a létezés jogának megvonása az önmagától, mint a kocsmárosné megjegyzése által bekövetkező megfosztatásban, azaz tulajdonképpen annyit tesz: semmi vagyok. Tehát: az önmeghatározás a meghatározás átvételéből születik, a kritikai stádium elmarad. Valóban elmarad? Figyeljük meg, hogy kritikai tevékenység ténylegesen van, sőt, szinte állandóan jelen van K. beszédében és spekulációiban, csak a kritika célt téveszt. Itt is az alapértelmezés már adott (K.=semmi) és alapértelmezettséggé válik, a kritika és a vita csak az értelmezés értelmezését érinti. Azaz a vita arról folyik, hogy mit is jelent K. számára ez a semmi-lét, semmitmondó lét, és nem arról a botrányról, hogy K. a semmivel van azonosítva.

Mai szemmel nézve akár ironikusnak is tetszhet a hasonlóság a kastély és Klamm kaffai ábrázolása, némasága és a Max Brod által megalkotott Kafka-kép között (bár persze a nézőpont-eltolódás alapvető):

Valamennyi bölcs és próféta közül, kiknek lába földünket tapodta, ő volt a leg-hallgatagabb... [...] Hallgatott; azért vajon, mert mélyebbre hatolt a nagy rejtélyt keresve? Amire vállalkozott, kétségkívül még nehezebb volt, mint amit Buddha

¹⁶ Franz Kafka, „A kastély”, ford. Rónay György in *Franz Kafka összes regényei*, 192–193.

*akart tenni, mert ha sikerrel járt volna, az egyszer és mindenkorra [sic!] szólt volna.*¹⁷

Valóban, a XX. században leginkább hallgathattak a „próféták” (azaz a „klasszikus” értelemben vett igazság-közvetítők/mediátorok), mert nemigen lehetett fellelni őket. (Vagy már a XIX.-ben is hallgattak? A *Karamazov testvérekben* Dosztojevszkij mondhatja Szergyakovval, az idős Karamazov fattyú (!) fiával, hogy ha van is egy-két szent ember a földön, azaz olyan, aki hitével hegyeket képes elmozdítani, azok biztosan elvonultak a sivatagba, örök magányra ítélve magukat.) Azért említettük meg a Brod által megálmodott idealizált vallásalapító Kafka (Grata) figuráját, mert bár annak inadekvát jellege teljesen nyilvánvalónak tetszik, a karkai szövegeknek lehetségesnek tűnik egy teológiai, vagy kvázi-teológiai olvasata. Kafka kacérkodott a cionizmussal, nagyrészt Max Brod hatására, de végül eltávolodott az irányzattól, azonban Gustav Janouch feljegyzéseiből úgy tűnik, hogy mélyen foglalkoztatta a zsidó kinyilatkoztatás és a krisztusi tanítás. Regényeiben olyan problémákkal küzd, melyekre a zsidó vallás monoteizmusa és annak nyomán a kereszténység kínál autentikus, a tradíció és az európai kultúra által hitelesített válaszokat, tanúságtételeket. Kafkánál azonban pontosan e tradíció hitelessége, a logos „egyetemes” fejlődése vagy ricoeur-i terminológiában a Szellem archeológiája forog kockán. A karkai világban ezek a fogalmak hajlamosak elveszíteni legitimitásukat azáltal és amiatt, hogy nem nyílnak meg végképp az értelem számára, főbb vonásaiban irracionálisnak mutatkozik az igazság vagy Törvény. Azért veszítik el legitimitásuk, mert ez a világ és a benne elsüppedt személy (K.) a kartéziánus ego parancsa értelmében minden fenomént racionalizálna. A racionalizáció, a „természetéből” fakadóan idealista (azaz: ideálokból kiinduló) „józan ész” nem ismer alternatív értelmezési stratégiákat – és úgy tűnik, ez az alap-attitűdje a racionalizáció intézményesített társadalmi modelljének, a végtelenített bürokráciának is, azonban pontosan ezzel ellentétes hatást vált ki: egyértelmű helyett végtelen értelmű, racionális helyett irracionális lesz az ember számára. Kafka szövegei világosan rámutatnak, hogy az értelmezés kisajátításából fakadó, azaz a priori és változhatatlan „értelem” értelmetlenné, totalizációs hajlamából származóan totálisan hozzáférhetetlenné válik az emberi interpretáció számára. Ennek a problémának a summázata a Törvény kapujáról szóló parabola és annak értelmezési kísérletei *A perben*. A pap rámutat, hogy a történet az önámításról szól (még hozzá „a Törvény bevezető irataiban”), a Törvény hajlékába való bebocsáttatás, az egyértelmű igazsághoz való eljutás reménye a *vanitatum vanitas*, ugyanis az értelmezés lépcsőfokait vagy kapuit az egyre félelmetesebb kapuőrök őrzik, akik végképp megrendítik az ember eltökélt szándékát az igazságra való törekvésre (hasznlót jelez a fenomenológus Rudolf Otto a vallási tapasztalat kapcsán: a *tremendum numinosum* meghátrálásra is készítheti a személyt). A történetben szereplő férfi, aki Josef K.-val azonos és mégis más, az első kapunál leragad, azaz erőlködése, akarata ellenére nem jut közelebb az igazsághoz (a Törvény hajlékához), hiszen a kapuőr (i.e. az értelmezés „első” kapuja) minden racionalizáló törekvésének, stratégiájának (könyörgés, megvesztegetés) tökéletesen ellenáll. Ezek a manőverek értelmét kimerítik, szelleme meggyengül anélkül, hogy bármiféle eredményre jutott volna, azaz ezek az erőfeszítései (analóg módon K. hivatalnoki munkája, „élete”)

¹⁷ Max Brod, *A szerelem elvarázsolt birodalma*, idézi Milan Kundera, „Szent Garta kasztráló árnya”, ford. Réz Pál, in Sükösd Mihály, *Franz Kafka – A per* (Akkord Kiadó, 1999) 55.

üresnek, értelmetlennek bizonyultak. Végso pillanataiban, mintha a „sors” csúfot úzne vele, mégis megcsillan az értelem reménysege:

*Végül meggyöngöl a szeme világa, s nem tudja, valóban sötétedik-e körülötte, vagy csak a szeme káprázik. Ám most egyszerre fényt lát a sötétben, kiolthatatlan fény árad a Törvény kapujából. Most már nem sokáig él. Halála előtt kérdéssé sűrűsödnek az agyában az itt töltött egész idő tapasztalatai; ezt a kérdést még sosem tette föl a kapuőrnek. Int neki, mert merevedő teste már fölegyenesedni sem tud. Az őrnék mélyen le kell hajolnia hozzá, mert a nagyságkülönbség nagyon megváltozott a férfi kárára. – Mit akarsz még most is megtudni? – kérdezi a kapuőr. – Telhetetlen vagy. – Mindenki a Törvényre törekszik – mondja a férfi –, mi az oka, hogy e sok-sok év alatt senki sem kért rajtam kívül bebocsátást? – Az őrlátja, hogy a férfi már a végét járja, s hogy elhaló hallását még elérje a szó, üvöltve mondja: – Itt nem mehetett be senki más, mert ezt a bejáratot csak neked szánták. Most megyek és becsukom.*¹⁸

A férfi élete végén szembesül személyiségének hasadásával, annak a tudatosulásával, hogy az igazsághoz való közelebb férkőzés személyes, azaz reflektív szellemi tevékenységet kíván meg. Az igazság kizárólag személyes természetű ebben a „teológiában”, hiszen ezt a bejáratot csak a férfinek szánták. De ki szánta neki? A deus ex machina mozzanat kettősségét figyelhetjük meg, közvetetten a Törvény megközelíthetetlen uránál (urainál?), aki meghatározza a személy számára az igazság hozzáférhetőségét, és közvetlenül a kapuőrnél, aki instrukciókat ad, de csakis a kérdés-válasz dialektikája alapján, rákérdezés nélkül nincs útbaigazítás. A férfi számára csak az utolsó pillanatban válik világossá (ahogy K. számára is), hogy önmagáról, a „belső emberről” kellett volna tanúságot tennie annak érdekében, hogy nyilvánvalóvá váljon elkötelezettsége. „A tanúságban a tanú elkötelezettsége az a rögzítő pont, ahol az egész jelentéskör kibomlik, hiszen az elkötelezettség különbözteti meg a hamis tanút, valamint az igaz és hiteles tanút.”¹⁹ A férfi (és K.) esetében az elkötelezettség a félreértelmezés miatt nem válhat nyilvánvalóvá.

Kérdéses persze a „kapuőr” „valóságos” egzisztenciája, de, tekintve a történet allegorikus nyelvhasználatát és a kapuőr attribútumait (abszolút determináció és végeredményben a semmivel egyenlő szabadság) valószínűleg nem személyként vagy jelenvalólétként egzisztál és funkcionál, hanem mint a heideggeri értelemben vett lelkiismeret (*Gewissen*) hívása, egyfajta értesreadás (már csak az őrl kötöttségénél fogva is elfogadhatjuk ezt az interpretációt, hiszen nyilvánvaló: nem csak a kapu, de az őrl is a férfinek van szánva). A hétköznapi „új” fecsegés lármájának és a lelkiismeret „kíváncsiságtól” mentes hívásának megkülönböztetéséről beszélve Heidegger olyan mozzanatokra mutat rá, amik az eddigiekhez mélyen kapcsolódnak:

A lelkiismeret nem más, mint ami ily módon [a fentiek szerint] híván értésül ad. A hívást a beszéd módusaként fogjuk fel. A beszéd az érthetőséget tagolja. A lelkiismeret hívásként való jellemzése semmiképpen sem „puszta kép”, amilyen például Kant elképzelése a lelkiismeretről mint bíróságról. Nem szabad megfeledkez-

¹⁸ Franz Kafka, *A per*, ford. Szabó Ede, (Budapest: Európa, 1986), 190.

¹⁹ Paul Ricoeur, „A tanúság hermeneutikája”, 192.

nünk arról, hogy a beszéd, s így a hívás szempontjából a hangnyelvi megnyilvánulás lényegtelen. Minden kimondás és „kimondott hívás” eleve feltételezi a beszédet. Amikor a mindennapi értelmezés a lelkiismeret „hangját” emlegeti, akkor itt egyáltalán nem a hangnyelvi megnyilvánulásra gondol, hiszen az faktikusan így sohasem nyilvánul meg; a „hangot” úgy fogja fel, mint értésreadást. A hívás feltárási tendenciájában benne rejlik a lökés, a kimozdító felrázás mozzanata. A hívás a messzeségből a messzeségbe történik. A hívás azt érinti, aki vissza akarja hozatni magát.²⁰

A hangnyelvi megnyilvánulás funkcióját valószínűleg nem értjük teljesen félre, ha azt részben a „hívás” racionalizációjaként fogjuk fel, hiszen az artikulációhoz vezető úton a „hang” értelmének át kell esnie egy olyan értelmezési processzuson, amiben a ráció (is), már ha létezik olyan, mindenesetre az, amit mi rációként közelíthetünk meg (a „nyugati” „metafizikai” hagyomány nyelvhasználatát követve), az (is) komoly funkciót tölt be. A kanti hasonlat a lelkiismeretről mint bíróságról ugyancsak beszédes lehet e keretek között, hiszen a bíróság, a jogi nyelv „szociolektus”-a²¹ az ember kísérletezése az igazság racionalizálására, megragadhatóságának racionális megalapozására, tehát a lelkiismeret „hangjának” artikulálására. Kafka ezt a végső soron ideológiát reprezentáló beszélyt (belülről, önmagából) dekonstruálja, ezáltal *A kastély* és *A per* szövegvilága a kanti hasonlat inverzét adja. A Törvény képviselőinek beszéde sokszor abszurdításba fullad, persze figyelembe véve, hogy az csak (Josef) K. percepcióján keresztül jut el hozzánk. Azaz, csak a percepcióban mutatkozik meg abszurdítása, hiszen úgy látszik – hogy egy paradox megszemélyesítő formával éljünk –, hogy ez a beszédmód önmagát rendnek gondolja. Egy kiragadott részlet *A per* ügyvédjének a bíróság működési mechanizmusát taglaló fejtegetéséből jól reprezentálja a fentieket:

Lehetőleg mellőzni akarják [a bíróság] a védelmet, hogy minden magán a vádlotton múljon. Tulajdonképpen nem rossz álláspont, de elhibázott dolog lenne ebből arra következtetni, hogy ennél a bíróságnál a vádlott számára fölöslegesek az ügyvédek. Ellenkezőleg, nincs még egy olyan bíróság, ahol oly nagy szükség lenne rájuk, mint itt. Az eljárás ugyanis általában titkos, nemcsak a nyilvánosság, de a vádlott számára is. Természetesen csak annyira, amennyire lehet, de hát ez igen nagy mértékben lehetséges. (A per, 105.)

Hellyel-közzel hasonló mederben folytatódik az érvelés, melynek persze az a célja, hogy meggyőzze K.-t az ügyvéd további foglalkoztatásának a szükségességéről. A szövegben kifejeződő „ideológia” önmagát bontja le, folyamatosan önmaga alól húzza ki az értelmezhetőség talaját. A végső jelölt (signified), a Törvény, igazából nem is végső, mert nincs ott, nincs jelenléte. Jacques Derrida szerint a törvénytészék „lemond a lét lényegéről, amely

²⁰ Martin Heidegger, *Lét és idő*, ford. Vajda Mihály, Angyalosi Gergely, Bacsó Béla, Kardos András, Orosz István, (Budapest: Osiris, 2001) 315.

²¹ Vö. Peter V. Zima, i. m. 4. végjegyzet: a szociolektus mint „lexikai és diszkurzív (szemantikai és szintaktikai) szinten strukturált nyelvi egység, amelynek strukturái ideológéimákként egy többé vagy kevésbé összefüggő ideológiát fejtenek ki.” 30.

a jelenlét volna. 'Igazsága' a nem-igazság, amely Heidegger szerint az igazság igazsága.²² A törvényszék, a hatóság stb. nincs jelen vagy pontosabban nem-jelen-van. A hiányról, az értelemnélküliségről fentebb már beszéltünk. Most mementóként újra felírtuk őket ide, mert úgy gondoljuk, hogy a heideggeri „igazság igazsága” ironikusan pontosan a nyelv ilyen alkalmakkor fellépő értelem-fosztottságára mutat rá; meglehet, hogy ez az ironikus olvasat kissé önkényes, ez a kockázat azonban felvállalható. Az igazság igazsága következetesen végiggondolva – már amennyire és amennyiben ez lehetséges – szemantikai paradoxon.²³ Így ebben a kvázi-jogi beszélyben az értelmezés tája folyamatosan képlékeny, az értelem és az „igazság” horizontja pedig egyre inkább ködössé és semmibe-veszővé válik. (Hasonló „szociolektus”-dekonstrukciót figyelhetünk meg az ezredvég orosz prózájában, például Juz Aleskovszkij *Kengurujában*, vagy Venyegyikt Jerofejev *Moszkva-Petuski-jában*, ahol a Kreml válik a „végső” jelöltté és a szovjet „elit” marxista-leninista-sztálinista diszkurzusa van „hermeneutikai halálugrásra” kényszerítve. Bár náluk, főleg Jerofejevnél, a nyelvezet még inkább magában hordozza a tragikomikus ambivalenciát.)

A tanúságok autenticitás-inautenticitás skálán való elhelyezése oly mértékben önkényes, hogy az ítéletalkotás értelmetlen; K. azonban ezt nem hajlandó elfogadni. Azért nem fogadja el, mert figyelmen kívül hagyja, vagy terminus technicusszal szólva: a személyiségén elterpeszkedő racionalizáló kartézianus ego figyelmen kívül „hagyatja” vele, hogy az önmaga (személyének) hitelessége hiányzik a hitelesség megítéléséhez, az ítéletalkotáshoz. Ítéletalkotóvá csak az az elkötelezett tanú lesz, akinek bizonyágtétele bizonyító erőre emelkedik. Ilyen „történelmi archetipikus” alak Jézus. Könnyen tévútra vihet minket a kafeikai szövegek értelmezésében, ha (Josef) K. alakját bármilyen értelemben Jézussal azonosítjuk (ami igazán csak egy rövid lépés akkor, ha „kafkológiánkban” már ráruháztunk Kafkára egy messiási-prófétai szerepet, amint arra Kundera citál néhány példát említett cikkében). Krisztus hiteles tanúként válhat egyszerre vádlottá és bírává.

*Krisztus a par excellence tanú, mert a világ cselekedeteinek „krízisét”, ítéletét idézi elő: „Én bizonyosságot teszek felőle, hogy az ő (világ) cselekedetei rosszak” ([János] 7,7). A tanú szerepe ezen a ponton a Végidő Bírójának szintjére emelkedik. A Bíró: a Világosság; ő hoz világosságot. Meghökkenítő fordulat ez: a földi per vádlottja az eszkatológiai per bírója. Krisztusban, a tanúban a földi vádlott és a mennyei bíró két szerepe összekapcsolódik.*²⁴

Josef K. nem lehet Jézus Krisztus: a per vádlottja itt nem válhat egy „fölsőbb” per bírójává. A kafeikai regény megmutatja, hogy a személyiség hitelessége/hiteltelensége, azaz tanúságra való képessége többé nem rögzített, az autenticitás megítélése többé nem lehet egyértelmű, és ezzel egy olyan alapvető jogi és emberi dilemmára mutat rá, ami némiképp feledésbe merült: ti. az ítéletalkotás, a meggyőző bíráskodás lehetetlenségére. Úgy gondo-

²² Jacques Derrida, „Préjugés” in *Spiegel und Gleichnis. Festschrift für Jacob Taubes*, idézi Peter V. Zima, i. m. 26.

²³ Még akkor is, ha nem „Egy” igazságban gondolkozunk, hiszen az adott szituációban, beszédhelyzetben, stb. az „igazság” mindig egy vagy egy sem, amely nem-nyelvi. Az a probléma, hogy „egy vagy egy sem” nem megtagyálható e keretek közt, továbbá a tanulmány diszkurzív konzisztenciáját is megbontaná, illetve túl is mutat a jelen kereteken, nyilván minden kereten túlmutat.

²⁴ Paul Ricoeur, i. m. 199–200.

lom, felesleges példákat citálni annak illusztrálására, hogy ez „napjainkban” mennyire égető probléma, minthogy a példák képtelenek is kimeríteni azt.

Még egy oldalról megpróbáljuk megközelíteni K. hermeneutikai problémáját: az idegenség, K. idegenségének és a kastély/törvényszék idegenségének a szempontjából. Szándékosan kerülni fogjuk az „elidegenedés” terminust, bár meglehet, hogy e „detour” oka szubjektív, ti. az, hogy úgy érezzük: a kifejezés olyannyira inflálódott, jelentésértéke oly mértékben devalválódott, hogy használhatatlannak érezzük. Ez igaz lehet más terminusokra is, de ennyi indokolatlan finnyáság engedtessek meg. Nyilván megvannak e finnyáságnak a jelenkori kultúrspecifikus („kelet-európai”) politikai okai.

K. (ön)értelmezése azért sem lehet sikeres, mivel idegenként jelenik meg ezen társadalmi struktúra számára, jobban mondva idegenként jeleníti meg magát, és ennek értelmében idegenként kezelik. (E problematika felvetése is alátámasztja a karkai irodalom érvényességét, gondoljunk csak a poszt-koloniális stúdiumokban, Edward W. Said és Homi K. Bhabha diszkurzusában az idegen, a Másik (Other, autre) tipológiájának hangsúlyaira.) A kastélyban ez egészen nyilvánvaló, a faluban K. elsődlegesen (kissé paradox módon) idegenségében van felismerve:

- A kastélyt nézegeti? – kérdezte [a tanító], nyájasabban, mint K. várta volna, de olyan hangon, mintha nem nagyon méltányolná, amit csinál.
- Igen – felelte K. – Idegen vagyok itt, csak tegnap érkeztem.
- Nem tetszik a kastély? – kérdezte a tanító gyorsan.
- Hogyan? – kérdezte K. is, kissé meglepetten, majd enyhébb formában megismételte: – Hogy tetszik-e a kastély? Miből gondolja, hogy nem tetszik?
- Idegeneknek sosem tetszik – felelte a tanító.
- K., nehogy olyasmit mondjon, ami nem lenne helyénvaló, másra terelte a szót.
- (A kastély, 15.)

Idegeneknek nem tetszik (nem tetszhet) a kastély, hiszen nem képesek (f)elismerni szimbolikus rendszerét, nem tudják értelmezni mibenlétét.

[A kastély a]z erő, az oltalom, a hatalom, a test és a lélek szimbóluma. [...] A misztikában a fekete kastély az örök, kielégíthetetlen vágy, a Pokol, a megváltoztathatatlan sors; a fehér kastély a beteljesülés, a spirituális tökéletesség. A kétféle kastély között a lélek kastélyai lépcsőzetesen helyezkednek el mint a lélek egymást követő lakhelyei a megigazulás útján. A lépcsők legfelsőbbikén áll a megvilágosodás kastélya, ahol a lélek eléri Istent [...]. Az égő kastély a tudatalatti, a zavaros vágy, míg a sötétben világító kastély a céllal rendelkező tudat.²⁵

K. képtelen felismerni e gazdag szemantika lehetőségét, és így pontosan a szimbólum csapdájába esik. Ezúton teszi idegenné magát a kastély világa számára. A tanító (a falu, más példákat is hozhatnánk) idegenként ismeri fel K.-t, de ez K. idegenség-érzetéből fakad: K. „rutinosan” kezeli a szituációt, az ismeretlen fenyegetésétől meghátrálva másra te-

²⁵ Pál József és Újvári Edit szerk., *Szimbólumtár. Jelképek, motívumok témák az egyetemes és a magyar kultúrából* (Budapest: Balassi Kiadó), 500.

reli a szót, hiszen *arról* nem is tud beszélni. K. idegensége, „mássága” nem pusztán abból fakad, hogy K. számára hozzáférhetetlen az igazság, mert az a „többiek” számára is az; K. abban különbözik, hogy nem lanyhuló törekvéssel fordul a szem elől tévesztett igazság felé, nem felejt el kérdezni, mint a „többiek”, de rákérdezni „elfelejt”, a kérdést magát nem találja, így csak nem-igazság(ok)hoz juthat el törekvése. De ide már eljutottunk mi is egyszer, tehát valószínűleg érdemes lesz az eddigi vizsgálódásaink eredményeit áttekinteni, és azokat az igazság, valamint a tanúság értelmezési problematikájához visszacsatolni.

Az igazság előfeltételezettsége a gondolkodás és a beszéd sajátja. Azonban éppen a gondolkodás és a beszéd korlátozott lehetőségeiből adódóan a tudat kerülőútjain, a szimbólum, a példa és elsősorban a tanúság értelmezési kitérői (detour) révén „juthatunk vissza”, azaz kerülhetünk közelebb az igazsághoz, vagy részesülhetünk (participáció) az igazságból, ez igazából csak megfogalmazás kérdése. K. ezen kitérői azonban hiábavalóak – a tanúság bizonyágtevő erejét nem tudja meglátni, hiszen az nem racionális és sohasem-racionalizálható formát ölt, tehát az ő gondolkodása számára értelem-„elidegenülésként” (hogy csak ne tudjunk menekülni e szó elől) hat. A *per* befejezésében azonban megjelenik a remény felszabadító erejű fénye:

Tekintete a kőbányával határos ház legfölső emeletére tévedt. Ahogy a fény villan fel, úgy csapódott szét egy ablak szárnya, vézna, szikár férfi hajolt ki a párkányon, távol a magasban, s karját még messzebbre tárta. Ki volt az? Barát? Jólelkű ember? Valaki, akiben részvét élt? Valaki, aki segíteni akart? Egyetlen ember volt? Vagy mindenki? Volt még segítség? Volt még valami elfelejtett ellenérv? Nyilván volt. A logika ugyan rendíthetetlen, de nem tud ellenállni annak, aki élni akar. Hol a bíró, akit sohasem látott? Hol az a felső bíróság, ahová sohasem jutott el? K. fölemelte kezét, s széttárta minden ujját.²⁶ (kiem. tőlem)

K. megsejti a másik ember „radikális másságát”, a másik megismerésének és felismerésének végtelen lehetőségét. Ugyanakkor önmagát is felismeri a másikban, a „vézna, szikár férfiben”, és „rituális” mozdulatát értelmezve „csatlakozik” hozzá e „rituáléban”. A logika önmagában valóban rendíthetetlen, azaz hogyha saját megközelítéseit és módszerét abszolutizálja, azonban az „élni akaró”, a kérdést feltenni képes, az önmagáról tanúságot tevő előtt meghajlik. Heidegger beszélyével kifejezve:

A „tisztá én” és az „általában vett tudat” eszméje oly kevésbé tartalmazza a „valódi” szubjektivitás a priori-ját, hogy átsiklik a jelenvalólét fakticitásának és létszerkezetének ontológiai jellemzői fölött, illetve egyáltalán meg sem látja azokat. Az „általában vett tudat” elutasítása nem jelenti az a priori tagadását, de éppoly kevésbé szavatolja egy idealizált szubjektum betoldása a jelenvalólét tárgyyszerűleg alapozott aprioritását.

Az „örök igazságok” állítása, akárcsak a jelenvalólét fenomenális megalapozott „idealitásának” összekeverése egy idealizált abszolút szubjektummal a filozófiai

²⁶ Franz Kafka, „A per” in i. m., 478.

*problematikán belül a keresztény teológia még korántsem radikálisan kiűzött maradványai közé tartozik.*²⁷ (kiem. tőlem)

A logikai egyáltalán meg sem láthatja a prelogikait vagy nem-logikait. Az ember, a „személy” azonban nem logikai „tisztá én” (racionalizáció), nem objektumokat kimerítve megismerő szubjektum („eldologiasítás”), nem is a másiktól hermetikusan elszigetelt individuum (idegen). Mind Heidegger, mind Kafka a (keresztény, „nyugati”, „metafizikus”) hagyomány felelősségére és korlátozottságait nem-be- vagy -felismerő magatartásának a veszélyeire hívja fel a figyelmet, mindkettejük a saját kifejezési apparátusán belül. A hagyomány kritikusi azonban nemcsak „dekonstruktőrök”, hanem az értelemhez újra és új értelmezési kísérlettel „odafordulók”, „rekonstruktőrök” is.

Ebből a rálátásból kerülünk vissza az embert tanúként és az életet (vagy művészetet stb.) tanúságtételként értő gondolati horizontba. Az ebben az értelemben vett tanúság hi-telességének az eldöntése semmiképp sem tarozhat végleg emberi ítélet hatálya alá. Az ítéletet itt „eredeti” értelmében mint abszolutisztikusát, végsőt és visszavonhatatlant ért-jük, tehát egy „tisztán” „teoretikus” szempontból közelítjük meg, habár nyilván tudatában kell lennünk, hogy e gondolkodásnak megvannak a „gyakorlati”, azaz jogi és politikai kö-vetkezményei, de azok itt most ezen tudomásulvétel („nem-elfelejtődés”) szintjén marad-nak.²⁸ Jacques Derrida két olyan megfontolását (ami valójában lehet, hogy egy) emelném ki, amelyek megvilágosíthatják a fentieket:

Egyetlen jelzést emelek és választok ki csupán, nevezetesen, hogy maga a tanúság lehetősége, a tanúság-tanúságé, a tanúságtételé, a „tanúság hordozásáé”, a bi-zonyágtételé (bearing witness, attestation) a becsületszóval és a tanúvallomással együtt szakítást jelent akár az érzékekből, akár a logikai-matematikai bizonyítás-ból származó bizonyossággal. A bizonyosság, bármiféle bizonyosság felfüggesztő-dése nélkül sem szükség, sem lehetőség nem volna soha a tanúskodó tanúságra vagy bizonyágtételre általában. [...]

*A tanúságtétel se nem észlelés, se nem bizonyítás. Ebből a nézőpontból a khiazma ott támad, hogy a tanúság (nem a tanú-tanúé – witnessing – hanem a tanúskodóé – bearing witness) csak attól a pillanattól kezdődhet, létezhet és nevezhető annak, amikor a kétely lehetőségessé válik, amikor már nincs sem természetes és érzéki észlelés, sem bizonyíték.*²⁹

A tanúság és így a tanú kérdése nem vonható be a tudat kategóriái alá, nem alá-támasztható vagy előkészíthető észlelés-értelmezés vagy bizonyíték – logikai következtetés által. A tanú nem definiálható, a tanú mindig kicsúszik a kezünk közül, ha kizárólag a logi-kai közelít hozzá. Ennek a felismerése, ami felé K. törekszik, amely lehetőség „adódik” számára, de amelyet sohasem valósíthat meg, e felismerés a tanúsító tanú felismerése, ha

²⁷ Martin Heidegger, *Lét és idő*, 267.

²⁸ Nyilvánvaló, hogy nem szétválaszthatóak ezek a szempontok, ezért idézőjelesek. Hogy mégis szét-választódnak most, azt a tanulmány gondolati keretei és a „szerző” személyes kompetenciájának a korlátozottsága indokolja.

²⁹ Jacques Derrida, „Ki az anya? Születés, természet, nemzet”, in Jacques Derrida, *Ki az anya?* (Pécs: Jelenkor, 1997) 34–35, ill. 45–46.

úgy tetszik, a tanú „másságának” (egy újabb szemantikailag inflálódott kifejezés) meg-
látása és elismerése.

Kafka jelentősége „tanúságának” hitelességében rejlik. K. problémája „már mindig”
velünk és bennünk van. Hermeneutikai szituációja néha mintha kilátástalannak tűnne,
felvillan a veszély, hogy az „értelmezések konfliktusában” a személy eljelentéktelenedik, el-
süpped, a mindenkori másik „radikális mássága” elhalványul, az önmaga megszűnik.
K. mint tanú nem vall tökéletes kudarcot mégsem, hiszen a remény, a szabadság választásá-
nak lehetősége, a hiteles tanúbizonyság „helyes” értelmezése, azaz az önmagáról, a belső
emberről adott hiteles tanúságtétel lehetősége „adódik” számára – hiszen az igazság sosem
az ítéletben van.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Derrida, Jacques. „Ki az anya? Születés, természet, nemzet”. In Derrida, Jacques. *Ki az anya?* Pécs: Jelenkor, 1997, 7–58.
- Fromm, Erich. „Franz Kafka.” Ford. Papné Bánfai Beáta. In Bókay Antal, Erős Ferenc szerk. *Pszichoanalízis és irodalomtudomány. Szöveggyűjtemény*. Budapest: Filum, 1998, 159–164.
- Heidegger, Martin. *Lét és idő*. Ford. Vajda Mihály, Angyalosi Gergely, Bacsó Béla, Kardos András, Orosz István. Budapest: Osiris, 2001.
- Janouch, Gustav. *Beszélgetések Kafkával*. Ford. Tandori Dezső. Budapest: Gondolat, 1972.
- Kafka, Franz. *A kastély*. Ford. Rónay György. Budapest: Európa, 1979.
- Kafka, Franz. *A per*. Ford. Szabó Ede. Budapest: Európa, 1986.
- Kafka, Franz. *Összes regényei*. Ford. Kristó Nagy István, Szabó Ede, Rónay György. Szeged: Szukits Hönnykiadó, 2001.
- Kundera, Milan. „Szent Garta kasztráló árnya.” Ford. Réz Pál. In Sükösd Mihály. *Franz Kafka: A per*. Akkord Kiadó, 1999.
- Pál József és Újvári Edit szerk. *Szimbólumtár. Jelképek, motívumok témák az egyetemes és a magyar kultúrából*. Budapest: Balassi Kiadó, 2001.
- Ricoeur, Paul. „A tanúság hermeneutikája.” Ford. Szabó István. In Fabiny Tibor szerk. *A hermeneutika elmélete. Tanulmányok*. Szeged: JATEPress, 1998, 185–208.
- Ricoeur, Paul. „Nyelv, szimbólum és interpretáció.” Ford. Martonyi Éva. In Bókay, Erős szerk. *Pszichoanalízis és irodalomtudomány. Szöveggyűjtemény*. Budapest: Filum, 1998, 243–250.
- Ricoeur, Paul. „Freud filozófiai interpretációja.” Ford. Deim Éva. In Bókay, Erős szerk. *Pszichoanalízis és irodalomtudomány. Szöveggyűjtemény*. Budapest: Filum, 1998, 253–263.
- Zima, Peter V. „Hašek és Kafka: ambivalencia, bíráló és válság.” In Fried István szerk. *A Monarchia a századfordulón. Monarchia-irodalmak és irodalmak a Monarchiáról*. Szeged: Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék, 1991, 23–29.